

პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

K 83.661/3

ავანისივილი

ქართული საეკრთლის ისტორია

წიგნი პირველი

ცეალისის უნივერსიტეტის გამომცემი

თბილისი

1928

83

(49.93)34
ქ-17
თბილისის
ზოგადი განათების
მინისტრის

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული საგარეოს ისტორია

წიგნი პირველი

18006
* 83.661
1993

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემი

თბილისი
1928

საქართველოს
პარლამენტის
ისტორიული
ბიბლიოთეკა

47.93)

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის საბჭოს დადგენილებით.

მდივანი: დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

ს. ს. შ. ს. პოლიგრაფტრესტის 1 ლი სტამბა. პლებან. პრ. № 91.

3/V--27. შეკვ. № 857. მთავარლ. № 684 ტირ. 1500.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა V

კრძალი პირველი: ზოგადი ცნობები

თავი პირველი: სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები 2

კრძალი მეორე: ქართული სამართლის წყაროები

თავი პირველი: საეკლესიო სამართლის ძეგლები 19

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა (19—30). — § 2. ეფთვიმე მთაწმიდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში (30—38). — § 3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები: A. რუსი-უზნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერა (39—46); B. 1263 წ. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება (46—50); C. „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“ (50—57); D. 1767—8 წ. განჩინება (57—58). — § 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები (58—60). — § 5. მონასტრების წესი და განგებანი (60—62).

თავი მეორე: საერო კანონმდებლობის ძეგლები 62

ნაწილი I. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები: A. „გარიგება კელმწიფის კარისა (62—68); B. „წესი და განგება მეფეთა კურთხევიასა“ (68—73); C. დასტურდამალი (73—81).

ნაწილი II: სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები: § 1. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი (82—93). — § 2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა (93—104). — § 3. ბექა-ალბულას სამართლის წიგნი (104—112). — § 4. ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ბოლოში შეცდომით დართული კანონების შესახებ (112—116). — § 5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკო (116—124). — § 6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები (124—130). — § 7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე (130—133).

კაბი მესამე: საქართველოს საელფიფო დო
 სოციალური წესწყობილება (I ს. ქ. წ.—VII ს. ქ. წ.)

თავი პირველი: წყაროების ზოგადი დახასიათება	134
§ 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ღირსება (134—137).—§ 2. სტრაბონის ცნობა (137—138).	
თავი მეორე: მიწა-წყლის ერთეულები	139
თავი მესამე: მოსახლეობის ერთეულები	143
თავი მეოთხე: გვაროვნული წესწყობილება	147
§ 1. საგვარეულო წესწყობილება I ს. ქ. წ. (147—150).—§ 2. სოფლების დასახლებულობა გვაროვნებათა მიხედვით (150—151). —§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წესწყობილების პირველადობის საკითხი (152—157).—§ 4. ცოლქმრობისა და ქორ- წინების წესები საქართველოში (158—170).	
თავი მესამე: სახელმწიფო წესწყობილება	170
§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი (170—174). —§ 2. მეფის ხელისუფლების უზუცესობით დამკვიდრების წესის და- მადასტურებელი ცნობები (174—183).—§ 3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსაჯული (183—184).—§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელის- უფალნი (184—188).	
თავი მემამხე: წოდებანი. სოციალური უთანასწორობა	188
საძიებლები	199
პირთა-სახელების საძიებელი (199—204). გეოგრაფიული სახე- ლების საძიებელი (204—207).—ტერმინების და გამოწათქვამთა სა- ძიებელი (207—220).	
შემწინული კორამტუტული შხცდომეობის გაწწწწწ	221

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის ერთადერთი მკვლევარი ნ. ურბნელი (ხიზანაშვილი) იყო, რომელსაც წარსული საუკუნის ოთხმოციანი წლებითგან მოყოლებული არა ერთი ქვეყნით თავ-თავის ადგილას მოხსენებული მონოგრაფია ჰქონდა გამოქვეყნებული. მისი ღვაწლი ამ მხრივ თვალსაჩინოა. ნ. ურბნელი ნიჭიერი დამკვირვებელი იყო და მის ნაშრომებში ბევრი საგულისხმო გარემოება იყო გამორკვეული. მაგრამ ამ სფეროში მას არც მიმდევარი და არც გამგრძელებელი არ აღმოსჩენია.

ნ. ურბნელი იმ დროს რუსულსა და ევროპულ მწერლობაში გაბატონებული სოციოლოგიური და შედარებითი სკოლისა და მეთოდის მიმდევარი გახლდათ, რომლის საუკეთესო წარმომადგენლებაც რუსეთში პროფ. მაქსიმე კოვალევსკი და პროფ. ლეონტოვიჩი იყვნენ. ამ ორ მეცნიერს თავიანთი კვლევა-ძიების საგნად სხვათა შორის კავკასია და ჩვენი ჩვეყანაც ჰქონდათ აღებული და მათი შრომების საერთო მიმართულების გავლენა ემჩნევა კიდევ ქართული სამართლის ისტორიის პირველ მკვლევარს.

რათგან ზემოდასახელებული ორივე რუსი მეცნიერი კავკასიელთა თანამედროვე ზნეჩვეულებებში პირველყოფილი სოციალური ცხოვრების კვალს ეძებდნენ, მთელი კვლევა-ძიების უუდიდესი ენერგია ამ პირველყოფილობის ძებნაში ილეოდა. ამას წყალობითვე მათი მიმდევარი ნ. ურბნელის ნაშრომებსაც ყურადღება ქართველ მთიელთა დაბალი უკლებრივი მდგომარეობისაგან ჰქონდა მიპყრობილი და პირველყოფილობის ძიებისადმი მიდრეკილება ემჩნევა.

მაგრამ რამდენადაც „უკულტურო“ და უმწერლობო ტომთა და ერთა სამართლის შესასწავლად კვლევის ასეთი მეთოდი ერთადერთი შესაძლებელი გზა არის, იმდენად მრავალსაუკუნოვანი კულტურისა და მწერლობის მქონებელი ერის სოციალური ისტორიის შესწავლა მარტო ამ გზით უტყუარსა და ნაყოფიერ შედეგს ვერ მოგვცემს. ერის თანამედროვე ზნეჩვეულებათა სათანადოდ გამოყენებისათვის წინასწარ მათი ქრონოლოგიური განსაზღვრა არის აუცილებლად საჭირო და მარტო თვით იურიდიულ ძეგლებში დაცული ცნობებით დაკმაყოფილება არ შეიძლება. რაკი სამართლის წერილობითი

ძველები ყოველთვის შედარებით უფრო გვიან ჩნდება ხოლმე, ამიტომ მხოლოდ მათი საშუალებით უძველესი ხანის მდგომარეობის გამორკვევა შეუძლებელია. სამართლის ისტორიის მკვლევარი ამის გამოვალდებულია ყოველგვარი მასალებით ისარგებლოს, მათ შორის რასაკვირველია უპირველესად საისტორიო ძეგლებითა და საბუთებით. მ. კოვალევსკისა და ნ. ურბნელის ნაშრომების უმთავრესა და თითქმის ერთადერთ წყაროს კი სწორედ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში დაცული სამართლის ძეგლები და სოციოლოგიური მასალები შეადგენდნენ. იმ საგულისხმო და უხვი ცნობების გამოყენება კი, რომელიც საისტორიო თხზულებებსა და სიგელ-გუჯრებში მოიპოვება, ფიქრად არ მოსვლიათ. ამასთანავე სათანადო ისტორიული და ფილოლოგიური მეთოდოლოგიის უცოდნელობის გამო ნ. ურბნელს ქართული იურიდიული ძეგლების ტექსტის კრიტიკული განხილვისა და აღდგენის საჭიროებისათვის ყურადღება არ მიუქცევია. ძველი ქართულის უცოდინარობა მას ზოგჯერ ძეგლის ტექსტის დედააზრის სწორედ გაგებას უძნელებდა. ამასთანავე ევროპულ ენებზე სათანადო სამეცნიერო მწერლობის მისთვის მიუწოდომლობის გამო, ნ. ურბნელი იძულებული იყო ამ დარგის ღარიბი რუსული სამეცნიერო ლიტერატურით დაკმაყოფილებულიყო. ამის გამო რომისა, დასავლეთი ევროპისა, ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის სოციალური წესწყობილებისა და სამართლის შესახებ მას სათანადო წყაროებით სარგებლობა არ შეეძლო, რომ ამ გზით ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ჯეროვანი შეფასება შესძლებოდა. დასასრულ ნ. ურბნელის ნაშრომებს სათანადო ისტორიული პერსპექტივიც აკლდა: ქართული სამართლის ისტორიის კვლევა-ძიება უძველესი ხანიდან-კი არა, არამედ მე-XIV ს. ითვან, დაქვეითების ხანის ძეგლებით დაიწყო და ეს გარემოება მას სწორე გეზის აღებას უძნელებდა.

მაგრამ ნ. ურბნელის მოღვაწეობის შეფასების დროს უნდა კარგად გვახსოვდეს, რომ მაშინ ქართული საისტორიო კვლევა-ძიებაც მეთოდოლოგიურად ძალიან დაქვეითებული იყო და არც წყაროების კრიტიკული შესწავლის და არც ტექსტის აღდგენისა და წესიერად გამოცემისა და ფილოლოგიური თარგმანების აუცილებლობის შეგნება არსებობდა. ისეთი საისტორიო სამეცნიერო დისციპლინების, როგორც ქართულ პალეოგრაფია, ანუ დამწერლობათა-მკოდნეობა და დიპლომატიკა, ანუ სიგელთამკოდნეობა, და სხვების ხსენება არ იყო. საქართველოს ისტორია იმ დროს უმეტესად ქართლის ცხოვრების მოთხრობის გამეორებითა და ზოგიერთ უცხო მწერალთა ცნობების დართვით კმაყოფილდებოდა. ასეთ პი-

რობებში სამართლის ისტორიის მკვლევარს რასაკვირველია იმაზე მეტი ვერც მოეთხოვება, რაც ნ. ურბნელმა შესძლო. პირიქით უნდა აღინიშნოს მისი ღვაწლი, რომ ასეთ მძიმე პირობებში და ხელშემწყობ გარემოებათა უქონლობისდა მიუხედავად თავისი სამსახურის მოვალეობით, ვითარცა სასამართლოს გამომძიებელს, პრაქტიკული საქმიანობით დატვირთულს, მას ქართული სამართლის ისტორიის მონოგრაფიული კვლევა ძიების ხალისიც ჰქონდა და ქართულ მაშინდელ ღარიბ საისტორიო მწერლობაში მანამდე ხელუხლებელი, სრულებით ახალი ასპარეზის შესწავლით ძვირფასი წვლილიც შექმნა. ეს სხვებისათვისაც საუკეთესო მაგალითი უნდა ყოფილიყო და ნ. ურბნელის საქმეს ქართველ იურისტთა შორის გამგრძელებელნი უნდა გამოსჩენოდენ, რომელთაც თანდათანობით ყველა ამ ზემოაღნიშნული ნაკლის გასწორება და შევსება შეეძლოთ. მაგრამ ეს იმედები არ გამართლებულა: ურბნელის გარდა არცერთ იურისტს ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა თავის სპეციალობად არ აურჩევია. შესაძლებელია ეს გარემოება იმითაც აიხსნებოდეს, რომ სამართლის ისტორიკოსი უნდა ერთსადაიმავე დროს იურისტიცა და ფილოლოგოს-ისტორიკოსიც იყოს, რაც რასაკვირველია იშვიათ შემთხვევას წარმოადგენს ხოლმე.

იმ ნაკლის თავითგან ასაცილებლად, რომელიც ნ. ურბნელის ნაშრომებს თანსდევდა, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა უნდა უძველესი დროითგან დაწყებულიყო ყველა ამისთვის გამოსადეგი მასალების გამოყენებით, სამართლის ძეგლების ტექსტის წინასწარი კრიტიკული შესწავლითა და პირვანდელი სახის აღდგენით, იურიდიული ძველი ქართული ტერმინოლოგიის ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამორკვევითა და ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ბუნების გამორკვევის შემდგომ სხვა მეზობელ, გინდა შორეულ, მაგრამ ოდესმე საქართველოსთან დაკავშირებულ ერთა ასეთსავე დაწესებულებთან შედარებითი შესწავლით, ქართული ამა თუ იმ ინსტიტუტის წარმოშობილობის გასაგებადა და ღირებულების დასაფასებლად.

ამ მიზნის მისაღწევად ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა იყო საჭირო ზემოდასახელებული გეგმისადა მიხედვით. წინამდებარე ნაშრომი „ქართული სამართლის ისტორია“-ც სწორედ ასეთ ხანგრძლივი მეთოდური მუშაობის ნაყოფს წარმოადგენს, რომლის ზოგიერთი ნაწილები ამ სტრიქონების ავტორს წინათაც ჰქონდა გამოქვეყნებული, მაგ. სოციალური ბრძოლისა და დემოკრატიული რეფორმების შესახებ მე-IX—XI ს. ქართულ ეკლესიაში 1904 წ. იყო

დაბეჭდილი (იხ. Журн. Мин. Нар. Прос. 1904 წ. № 2, ვანყ. 2, გვ. 358—372). 1905 წ. გამოვიდა პეტერბურგში მონოგრაფია „ძველი საქართველოს და ძველი სომხეთის სახელმწიფო წესწყობილება“ (ტ. I. რუს.), რომელიც უძველეს ხანას ეხებოდა, და ტფილისში „საქართველოს მეფე და მისი უკულების ისტორია“, რომელიც ჯერ გაზეთ „ცნობის ფურცელ“-ში იბეჭდებოდა (1905 წ. №№ 28, 56, 60, 62 და 66.), ხოლო იმავე 1905 წ. ცალკე ამონაბეჭდადაც გამოიცა ქართულ სამონასტრო ცხოვრებაში სოციალ-ეკონომიური იდეალების გამო ატეხილ ბრძოლას ეხებოდა მონოგრაფია, რომელიც 1906 წ. გაზ. „ივერია“-ში დაიბეჭდა და ეწოდებოდა „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (№ 10—13).

1907 წლისათვის უკვე დაწერილი მქონდა „ქართული სამართლის ისტორია“ უძველესი დროითგან მოყოლებული მე-XIII ს. დამდეგამდის, რომლის ბეჭდვა დაიწყო კიდევ 1909 წ. ალმანახში „ერი“ და მის გაგრძელებაში, მაგრამ ცენზურისაგან ორგანოს შეჩერების გამო შეწყდა. მოქმედობდა მხოლოდ ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიისა და სამართლის წყაროების ისტორიული მიმოხილვისა და კრიტიკული გარჩევის შემცველი თავების დაბეჭდვა. შემდგომაც ამ დარგში მუშაობა შეუწყვეტილად გრძელდებოდა და ახალ-ახალი საკითხების შესწავლით „ქართული სამართლის ისტორიის“ შინაარსიც ვრცელდებოდა და შემადგენლობაც იზრდებოდა. ამ ახალმოპოვებული შედეგების შესახებ 18 იანვარს 1915 წ. წაკითხული მქონდა ტფილისში ლექცია „ქართული სამართლის ისტორიითგან“. 1917 წელს ქუთაისში კვლავ დაიწყო „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა, რომელიც 1919 წ. შეცდომით I წიგნის სახელით გამოვიდა იმ დროს, როდესაც გამოცემული ნაწილი ამ ისტორიის II წიგნის მხოლოდ პირველს, IX—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის მოსახლეობისა და მოხელეობის შესახები ცნობების შემცველ ნაწილს შეადგენდა. ფინანსური კრიზისისა და უქალაქობის გამო ამ შემთხვევაშიც „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა კვლავ შეწყდა. საქართველოში ტფილ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გახსნის შემდგომ ამ საგნის უნივერსიტეტში სავალდებულოდ ქცევის გამო ამ დარგში მუშაობა, რასაკვირველია, უნდა გაცხოველებულიყო, რათგან ქართული სამართლის ზოგადი კურსის წასაკითხავად ყველა საკითხები წინასწარ სათანადო სისრულით უნდა საფუძვლიანად შესწავლილი ყოფილიყო. ამის წყალობით ბევრი საკითხი, რომელიც წინათ, ან სრულებით არ ყოფილა, ან მეტად მოკლედ იყო განხილული, გულდასმით

უნდა ყოფილიყო გამოკვლევული. ამით „ქართული სამართლის ისტორია“ შეივსო და საგრძობლად გაიზარდა კიდევც.

ასეთ ხანგრძლივი დროისა, სხვაგან და სხვადასხვა პირობებში გაწეულ კვლევა ძიებას, რა თქმა უნდა, სრული ერთგვარობა არ ექნება იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ავტორი ყოველნაირად ცდილობდა ასეთი ერთგვარობა დაეცვა.

რამდენიმე წიგნად განზრახული „ქართული სამართლის ისტორია“-ითგან ამ ქამად მხოლოდ პირველი ორი წიგნი იბეჭდება, რომელთაგან პირველი წყაროების განხილვასა და უძველესი ხანის ისტორიის შეიკავს არაბთა შემოსევამდე, ანუ მე-VII ს. შუა წლებამდის. მეორე წიგნი — კიდევ ქართული სამართლის ისტორიის IX—XIII სს-ს ეხება და სახელმწიფო სამართალს, სისხლის სამართალს, სამოქალაქო სამართალსა და სასამართლოს წარმოებასაც შეიკავს.

ხოლო „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველ წიგნში მთავარი ყურადღება წყაროების განხილვასა და ტერმინოლოგიაზე მიქცეული, რათგან იგი დანარჩენი მოთხრობისა და თვით სამართლის ისტორიისათვის ნამდვილ საფუძველს წარმოადგენს: აქ გამორკვეულია ყოველი ძეგლის შედგენის დრო, პირობები, მიზნები და მოქმედების ასპარეზი, პირვანდელი ტექსტის სახე და დანაწილების წესები. სამართლის წიგნების ასეთმა დაწვრილებითმა შესწავლამ ცხადჰყო, რომ ჩვენში იურიდიული ძეგლების შედგენისა და წერის ერთგვარი წესები ყოფილა, რომელთა ცოდნა ამიერითგან ამ ძეგლების დამახინჯებული აღგილების აღდგენას შეგვაძლებინებს.

თვით ქართული სამართლის ისტორიის უძველეს ხანა 1905 წ. დაბეჭდილთან შედარებით ახალი მასალების მიხედვით ხელახლად არის დამუშავებული. მაგრამ, ამ დროისათვის მასალების მეტისმეტი სიმცირის გამო, ბევრი საკითხი გამოურკვეველი რჩება.

თავდაპირველად განზრახული მქონდა, რომ პირველი და მეორე წიგნისათვის ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის ლექსიკონიც დამერთო ლათინური, ბერძნული, ფრანგული და გერმანული შესატყვისობით, მაგრამ რაკი დანარჩენ წიგნებშიც ასეთი მასალა ბლომად იქნება, ამიტომ ამგვარი ლექსიკონის სულ ბოლოში დართვა ვამჯობინე. ამასთანავე პირველსა და მეორე წიგნს დართული აქვთ იმდენად ვრცელი სარჩევი და ტერმინთა და სახელების საძიებლები, რომ მკითხველს ნაწილობრივ ლექსიკონისაც და საგნობრივი საძიებლის მაგიერობასაც გაუწევენ.

დაკვირვებული მკითხველბ, რომელიც ამ ორ წიგნს გულდასმით გადაშინჯავს, დარწმუნდება, თუ რაოდენი შემოქმედებითი მუ-

-შაობა გაუწევია ქართველ ერს საუკუნეთა განმავლობაში სოციალური ცხოვრების ასპარეზზე, სამართლის სფეროშიაც. ამ ისტორიის მეორე წიგში, მეტადრე მის მეორე ნაწილში, რომელიც ამ უმად ჯერ კიდევ იბეჭდება, იგი თავისი თვალთ დაინახავს იმ გაცხოველებულ მუშაობასა და შეუწყვეტელ ბრძოლას, რომელიც სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაში და სოციალურ ცხოვრებაში წარმატებისა და სამართლიანობის მოსაპოვებლად სწარმოებდა. ქართული სამართლის ისტორია მეცნიერსაც და ჩვეულებრივ განათლებულ მკითხველსაც ბევრ საგულისხმოსა და საყურადღებო გარემოებას უშლის იგი თვალზე წინ. რასაკვირველია, მომავალში, როდესაც საქართველოში ამ დარგშიაც სხვა მკვლევარნიც აღმოჩნდებიან და ეხლანდელის მსგავსად მკვლევარს ყველაფრის მარტო თითონ გამოჩვენება არ მოუხდება, მაშინ ინტენსიური და უფრო გაღრმავებული მუშაობის წყალობით ამ სურათს უფრო მეტი მკაფიოებაც, ფერადოვნებაც და მეტი მიმზიდველობაც მიენიჭება. ამ უმად ისიც კარგი იქნება, თუ ეს ორი წიგნი მკითხველს ქართული სამართლის ისტორიის, ადამიანის შემოქმედების ამ საყურადღებო დარგის, შესწავლას გაუადვილებს. ყოველ მკითხველს უნდა ახსოვდეს მხოლოდ, რომ „ქართული სამართლის ისტორია“ ჰგულისხმობს, რომ მკითხველმა ქართველი ერის ზოგადი ისტორია უკვე იცის. ამას გარდა, თუ მას საისტორიო წყაროების შესახები ცნობები დასჭირდა უნდა მიჰმართოს ჩემ მონოგრაფიის („ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“) I წიგნს, „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ გულითადი მადლობა მოვახსენო დოც. ს. ყაუხჩიშვილსა და ლექტ. ს. ჯანაშიას იმ დიდი დახმარებისათვის, რომელიც ამ წიგნის ბეჭდვისთვის თვალყურისდევნებითა და კორექტურის გასწორებით გამიწიეს. საკუთარ და საგეოგრაფიო სახელების სარჩევი შედგენილია უნივერსიტეტთან დატოვებული ს. ბერძენიშვილისა, ლევ. მუსხელიშვილისა, იასე ცინცაძისა და გ. გოხალიშვილის მიერ, რომელთაც იმ გვარადვე, როგორც უნივერსიტეტის გამოცემათა კორექტორს გათანეღლიშვილს აგრეთვე დიდად ვმადლობ.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისს

1927 წლის 11 დეკემბერს.

ქარი პირველი.

ზოგადი ცნობები.

ქართული სამართლისა და საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად საისტორიო ძეგლების გარდა, რომელთა მიმოხილვას მკითხველი ჩემს გამოკვლევაში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (იხ. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი I) იპოვის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა სამართლის ძეგლებსა აქვთ. ამიტომ, სანამ საქართველოს სოციალური ისტორიის მოთხრობას შევუდგებოდეთ, უნდა წინასწარ ქართული სამართლის წყაროები განვიხილოთ, გამოვარკვიოთ თვითოეული მათგანის დაწერილობის თარიღი, შემდგენელისა, თუ შემდგენელთა ვინაობა, ძეგლების საერთო ხასიათი და პირვანდელი სახის გარეგანი, ტექნიკური თვისებები.

ხოლო რათგან სამართლის სფეროში, იმგვარაღვე როგორც სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებაში, ორი მთავარი უწყება მოქმედებდა, ერთის მხრით თვით სახელმწიფოს ხელისუფლება, მეორეს მხრით ეკლესია, ამიტომ სამართლის ძეგლებიც ორნაირი იყო, საეკლესიო და საერო კანონმდებლის ძეგლები არსებობდა. რამდენადაც მაშინ ეკლესია სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების ძლიერ ფაქტორად ითვლებოდა და ერის მთელ აზროვნებაზე დიდი გავლენა ჰქონდა, განსაკუთრებული უფლებრივი უპირატესობით იყო მოსილი, თანაც საეკლესიო წესწყობილებას სახელმწიფო და სოციალურ წესწყობილებებზეც ხშირად თვალსაჩინო კვალი დაუჩვენებია, ამიტომ და ამდენად საეკლესიო სამართლის ძეგლების ცოდნაც საქართველოს სოციალური ისტორიის მკვლევარისა და მკითხველისათვის აუცილებლად საჭიროა. ამასთანავე საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებს როგორც მსოფლიო ეკლესიისას, თარგმანებს, ისევე ადგილობრივ შემოქმედებასაც, ქართული სამართლის ისტორიისა და ტერმინოლოგიის შესასწავლადაც აქვთ მნიშვნელობა.

მრავალი ქართული იურიდიული ტერმინის სრული ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამოარკვევაც სწორედ ამ ნათარგმნი ძეგლების ენის დედნებთან შედარებითი შესწავლითაა შესაძლებელი.

რაკი ეკლესია თავის წერილობით ძეგლებს უკეთესად ინახავდა და იცავდა, ამიტომ ქართული სამართლის უძველესი ძეგლებიც სწორედ საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებია და წყაროების განხილვა მათგანვე უნდა დავიწყოთ.

თ ა ვ ი I.

სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები.

საერო და საეკლესიო სამართლის ძეგლების შესწავლა რომ შემდეგში უფრო გაადვილდეს და თვით საგანი ვასაგები გახდეს, სანამ ქართულად არსებული ძეგლების ჩამოთვლასა და დახასიათებას შევეუდგებოდეთ, ჯერ საკანონმდებლო ძეგლებისათვის მიღებული ტერმინოლოგიის გამორკვევას უნდა მივყოთ ხელი.

სამართლის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაშიაც იხმარებოდა და ეხლაც არის შერჩენილი სიტყვა „კანონი“. გრიგოლ ხანძთელი რომ გვარამ მამფალს შეება და საეკლესიო მართვა-გამგეობის საქმეებში მის ჩარევას წინააღმდეგა, საპასუხო სიტყვაში მოაგონა თურმე: „წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღვდელთ-მოდღურთაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღურებასა იკადრებაჲ“—ო (გ. ი. მერჩული, ც. ა. გ. ზ. ხ. ძ. თ. მ. ზ.). ამ მაგალითითგან ჩანს, რომ აქ და მაშინ კანონს ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა და სამართალს უდრიდა.

მაგრამ თუ უფრო მეტად არა, მაინცდამაინც იმგვარადვე ხშირად ეს ტერმინი ქართულში სამართლის წიგნის თვითოეულ მუხლსაც ჰნიშნავდა. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერაში მაგ. ნათქვამია: „ქმნილ იყვნეს სხუანიცა ადგილობითნი კრებანი—პირველი ანკვირის, რომელსაცა დაესხნეს კანონნი ოცდითხუთნი, მეორე ნეოკესარიის, დამსხმელი კანონთა ოცდაათოთხმეტთაჲ... ამისა შემდგომად მეორე წმიდაჲ და მსოფლიოჲ კრებაჲ კოსტანტინეპოლისა ასერგასისთა წმიდათა მამათაჲ, რომელთა კანონნი არიან რიცხვთ შვიდი“ (ქ. კ. II, 59). ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევებში, როგორც ეს განსაკუთრებით ნათლად უკანასკნელი სიტყვებითგან ჩანს, „კანონი“ სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰნიშნავს.

ასეთივე მნიშვნელობა ამ სიტყვას ბერძნულშიც ჰქონდა და ბერძნული დიდი სჯულის კანონის წიგნშიც შესატყვის ადგილებში ამგვარადვეა ნახმარი ეს ტერმინი. საფიქრებელია, რომ კანონს ქართულში სამართლის წიგნის მუხლის მნიშვნელო-

ბა ჰქონდა საზოგადოდ სულერთია, საერო იქვეა მუსლიმანთა სასულიერო ის სამართლის ძეგლი, რომლითგანაც მუხლია ამოღებული. ეს იქითგანა ჩანს, რომ რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში ნათქვამია „კანონნი საეკლესიონი“-ო (ქკბი II, 58). კანონი რომ მარტო საეკლესიო სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰრქმეოდა, მაშინ სიტყვა „საეკლესიონნი“ დამატებული არ იქმნებოდა.

რაკი სამართლის ძეგლის თვითთვეულ მუხლში დამნაშავეთათვის განსაზღვრული სასჯელია აღნიშნული, ამიტომ ქართულად სიტყვას „კანონი“ სასჯელის მნიშვნელობაც მიეცა და ზოგჯერ ბერძნულს „ეპიტიმის“ სასჯელს უდრიდა ხოლმე, მაგ.: მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ქართულ თარგმანში, რომელიც ეფთვმე მთაწმიდელს ეკუთვნის, მგ მუხლში ნათქვამია: „მონაზონი უკეთუ სიძვითა დაეცეს და მონაზონებისა ოდენ კურაიხევა აქუნდეს, სიძვისსა კანონი აღასრულოს“ო (იხ. DB T. 2, B. III, გვ. 109). ბერძნულ დედანში, § 109 ნათქვამია „*ἡσὺς τῶν παρῆνευοντων ἐπιτομῆς... ἡπαίτης*“ „ტოას ტონ პორნეუნტონ ეპიტომიოს... ჰუპობლეფეზეტაჲ (იხ. ამგვარივე შემთხვევა იმავე ძეგლში მუხ. მე., ibid. გვ. 110) ბერძნულ დედანს § 109). იმავე თარგმანში მუხ. ოზ ნათქვამია: „რწლი მისცემენ დედათა წამალსა, შვილის მეკლელსა საშოსა შინა... კაცის კვლისა კანონსა ქვეშე არიან“ო (იქვე, გვ. 124), ხოლო ბერძნულ დედანში შეს. § სწერია „*τὰς τὰ ἀρκῆσθαι βίβιας ἀρχαίας... τῶ τῶν φησῶς ἐπιτομῆς*“ „ტას ტა ამბლოთრიდია დიდუხას ფარმაკა ტო ტუ ცონეოს ეპიტიმო კათუპობალომენ“. ამისდა მიხედვით ჩვენ ძველ მწერლობაში ზნას „განკანონება“-ს ხშირად დასჯას მაგიერ ხნარობდენ. „განკანონება“ს ისეთს დასჯას ეძახდენ, რომელიც სამართლის შესაფერისს კანონზე იყო დამყარებული. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, მაგ. რომ ათონის ქარაფელთა მონასტერში ეფთვმე უკუეთუ ვინმე არა მოვიდის დაწესებულთა ზედა ცისკრისასა, განკანონის ჯეროვნად ვითარცა განეწესა მამასა-“ო (ცქა ოე და ეფმესი 36). შემდეგ იგივე ავტორი გვიამბობს, რომ ეფთვმეს „უკეთუ ტყუილით რამე მოახსენიან, მძიმედ განკანონის და მის მიზეზისათვის მრავალნი ძმანი მონასტრისაგან გაასხნა“-ო (იქვე 42). ხოლო როცა იგი ეკლესიაში წირვის დროს მძინარე მონაზონს შეამჩნევდა, აფრხილებდა თურმე: „აქა ნუ დაიძინებ, თუ არა მძიმედ გაგკანონებს“-ო (იქვე 49).

მაგრამ „კანონი“ ნარტო სასამართლოს წიგნის ერთერთს მუხლს-კი არა ნიშნავდა, არამედ თვით იმ კანონების კრე-

ბულს, თვით სასამართლო წიგნსა, ან ძეგლსაც და ცანონები მოიპოვება, მაგალითად:

იოანე მმარბველის სამართლის წიგნს ქართულად ჰქვიან „რჩულის კანონი წმიდისა იოანე მმარბველისა“ (იქვე 29), ცნობილსა ეკლესიო სასამართლო კრებულსაც „შჯულის კანონი“ ეწოდება.

ქართული „კანონი“ ბერძნულ *κανων* „კანონ“-ისაგან არის წარმომდგარი. ბერძნულში-კი ეს სიტყვა შემოხიზნულია ძველისძველ დროსავე, უკვე ჰომიროსის წინათ, ერთ-ერთი სემიური ენითგან (Th. Zahn. Grundriss d. Geschichte d. neutest. Kanons, 1901 წ., გვ. 2), სადაც იგი ლერწამსა ჰნიშნავდა, ლელის მუხლებს. ბერძნულად „კანონ“-ს თავდაპირველად ხუროს ერთს ხის იარაღს ეძახდენ, რომელსაც ოსტატები მუშაობის დროს თარაზოს მაგიერ სისწორეს გასაგებად ხმარობდენ ხოლმე (იქვე 2). შემდეგ საბერძნეთშიაც სამართლის წიგნებსაც „კანონს“ ეძახდენ, იმიტომ რომ იგი სათნოებისა და ბოროტმოქმედების საზომად ითვლებოდა (იქვე 4.), მე II-ე საუკუნის ნახევრითგან მოყოლებული „კანონი სარწმუნოებისა“ (*κανων της πίστεως*) იმ მცნებასა და წესსა ჰნიშნავდა, რომელიც ყველა მაშინდელ საქრისტიანო ეკლესიაში მიღებული იყო, ხოლო მსოფლიო კრებების შემოღების შემდგომ „კანონ“-ს მსოფლიო და ადგილობრივი კრებების ვადაწყვეტილებას ეძახდენ, სადაც განსაზღვრული იყო „მართალი სარწმუნეობა“, საეკლესიო წესწყობილება და ის სასჯელი, რომელიც უნდა გადაეხადა სამღვდელოებსა და მრევლს სხვადასხვა დანაშაულობისათვის სარწმუნოებისა, წესიერებისა და სინიდისის წინაშე (იქვე, 5).

სხვებისავით ქართული საეკლესიო სამართალიც უმთავრესად მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობას ემყარებოდა. ამიტომ მსოფლიო ეკლესიის მიერ შემუშავებული ძეგლები სავალდებულო იყო მისთვისაც და მისი შედგენილობის უდიდეს ნაწილს წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია მსოფლიო ეკლესიის სამართლის მთავარ წყაროდ საეკლესიო კრებები იყო, რომელთა დადგენილებანიც ყველასაგან უცილობელ ჰქმნარიტებად იყო ხოლმე მიჩნეული, თუმცა არა ერთხელ მოწინააღმდეგენიც გამოჩენილან.

საეკლესიო კრებები-კი ორგვარი იყო. რუის-ურბნისის ძეგლის წერაშიც არის ნათქვამი: „მეფემან კონსტანტინე შეკრიბა პირველი და მსოფლიო კრება ნიკეას..., რომლისა პირველად ქაწილ იყვეს სხუანიცა ადგილობრივი კრებანი“ ანკვირის და ნეოკესარიის და „შემდგომად დიდისა და მის მსოფლიოჲსა კრებისა სხუანიცა იქმნნეს ადგილობრივი კრებანი“-ო (ქქები II, 59).

„დიდი სჯულისკანონის ქართულ თარგმანში ნათქვამია; მსოფლიო-საკრებბასა და სხუათა ადგილობითთა კრებათა განწესებანი“-ო (ტფილ. უნივ. ხელთნ. № 741, XB II 356).

მსოფლიო ეკლესიას 7 მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილება მიაჩნდა სავალდებულოდ: პირველი ნიკეის (325 წ.), მეორე კოსტანტინეპოლის (381 წ.), მესამე ეფესოს (431 წ.), მეოთხე ქალკედონის (451 წ.), მეხუთე კოსტანტინეპოლისა (553 წ.) მეექვსე კოსტანტინოპოლისავე (680 წ.) და მეშვიდე ნიკეის (787 წ.).

მაშასადამე საეკლესიო კანონმდებლობის სათავედ ერთის მხრით „მსოფლიო კრებაჲ“, მეორეს მხრით „ადგილობითნი კრებანი“ იყო. ტერმინი „მსოფლიო კრებაჲ“ ბერძნულს „ἡ ὁικουμενικὴ σύνοδος“-ს (იხ. სჯულისკ. XB, II, 368) უდრის.

მსოფლიო და ადგილობითი საეკლესიო კრებათა დადგენილების გარდა ძველად ქრისტიანეთა წრეში რასაკვირველია განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდენ ყველაფერს, რაც მოციქულთაგან ნაანდერძევედ თუ დაწერილად იყო მიჩნეული. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისეთი ძეგლები, როგორც მოციქულთა კანონებია, მსოფლიო ეკლესიის სამართლის წიგნს, ე. წ. სჯულისკანონს შეეთვისებინა. მოციქულთა კანონებს, რომელთაც ბერძნულად ეწოდებოდა Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, ლათინურად Constitutiones apostolicae, ან apostolorum, ქართულად ერქვა „განწესებანი წათა მოციქულთანი“. მაგ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანის „განწესებანი... მოციქულისა პავლესნი საეკლესიოთა კანონთათჳს“, „განწესებანი წათა მოციქულთა პეტრე და პავლესნი“, „ნაწილნი კანონებრივთა განწესებათანი“ უდრის ბერძნული დედნის „Πάντες τῶν ἀποστόλων διατάξεις περὶ καθήκοντων ἐκκλησιαστικῶν“, „Πάντες καὶ Πάντες τῶν ἁγίων ἀποστόλων διατάξεις“, „τίς τῶν καθήκοντων συντάξιμας“ (სჯულისკ. XB, II, 359, 365). მაშასადამე „განწესებაჲ“ ბერძნულს ἡ διαταξίς ჰე დიატაქსის-სა და ლათინურს constitutio-ს უდრის.

საეკლესიო სამართალმა შეითვისა აგრეთვე ზოგიერთ განთქმულ მღვდელთმთავართა თუმცა კერძო, გარკვეული შემთხვევით გამოწვეული, წერილები ანუ ეპისტოლეები, მაგრამ რომელთა შინაარსი საეკლესიო ცხოვრების რომელსამე მოუწესრიგებელ მხარეს ეხებოდა და მათ ავტორთა განსაკუთრებული გავლენიანობის წყალობით საყოველთაოდ მოწონებული იყო. ასეთ ეპისტოლეებს ბერძნულად ეძახდენ „ἐπιστολὴ καθιστικὴ“ როცა ერთი იყო, ხოლო კრებულს— „ἐπιστολαὶ καθιστικαί“, ლათინურად epistolae canonicae. ქართულად

ამის გამოსახატავად მიღებული იყო ტერმინი „ეპისტოლე კანონიანი“. რუს-ურბნისის კრების ძეგლისწერაში მაგ. ნათქვამია: „გრივოლ ეპისკოპოსისა ნეოკესარიელისა საკრველთმოქმედისა ეპისტოლე კანონიანი¹, დიდისა ბასილის... ეპისტოლე კანონიანი დიოდორეს მიმართ, მისივე ეპისტოლე კანონიანი გრივოლის მიმართ ხუცისა, მისივე ეპისტოლე კანონიანი ხორეპისკოპოსთა მიმართ, მისივე ეპისტოლე კანონიანი მის ქუეშეთთა ეპისკოპოსთა მიმართ“ (ქკბი II, 59 60). ყველა ამ ძეგლების ქართული სათაური დიდი სჯულის კანონის თარგმანში „ეპისტოლე კანონიანი“ ბერძნული დედნის „ἐπιστολὴ καὶ νόμος“-ს უდრის (XB. II, 362-363).

გარკვეული მისამართითა და პირისადმი მიმართულ კანონიან ეპისტოლეებს გარდა არსებობდენ ეპისტოლეები, რომელნიც ყველასთვის იყო განკუთვნილი წასაკითხავად და სახელმძღვანელოდ. ასეთს ძეგლს ბერძნები ეძახდენ „ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστολή“ ფრანგ. encyclique. ქართულად ამ ცნებისათვის ორი განსხვავებული ტერმინი მოიპოვება ძეგლს მწერლობაში: ერთი მათგანი „საყოველთაო ეპისტოლეა“ ამ ცნების აზრის გადმომცემია, ხოლო მეორე „მრგული ეპისტოლეა“ სიტყვასიტყვითი თარგმანია. რათგან ეს ორი ტერმინი ერთისა და იმავე ძეგლის სათაურში გვხვდება, აქ უნებლიეთ აზრი იბადება, რომ სხვადასხვაობა შესაძლებელია მთარგმნელთა სხვადასხვაობით აიხსნებოდეს. დიდი სჯულის კანონში ნათქვამია: „გენადი წისა პატრიარქისა კოსტანტინუპოლისისა... საყოველთაო ეპისტოლე“ (XB, II, 365), „მრგული ეპისტოლე გენადი წისა ეპისკოპოსისა კსტინტინუპოლისისა“ (იქვე II, 376). ბერძნულად ორთავე შემთხვევაში სწერია „ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστολή“ (იხ. იქვე). თანამედროვე სამეცნიერო იურიდიულს მწერლობაში შეიძლება ორივე ტერმინი გამოყენებულ იქმნეს ისე-კი, რომ თვითოეულს მისთვის უფრო შესატყვისი მნიშვნელობა მიენიჭოს.

საკელესიო სამართლის ერთ-ერთ წყაროდ აგრეთვე მწერლობის ის დარგი იქცა, რომელიც სახელგანთქმულ მოძღვართადმი მიმართული კითხვების საპასუხოდ დაწერილ ნაწარმოებს წარმოადგენდა და თვითოეულ წამოყენებულ კითხვაზე შესატყვის პასუხს შეიცავდა. ამგვარ ძეგლებს ლათინურად ეწოდებოდა *responsa ca-*

¹) თ. უორდანიას ასე აქვს დაბეჭდილი „კანონი ანი (ე. ი. ერთი)“—ო, მაგრამ აქ „ანი“ დაბოლოებაა და არა რიცხვითი ნიშანი.

ponica“, ბერძნულად ἡ ἐρωταπισχεριαις“, ქართულად-კი „კითხვა მიგებაჲ“. დიდი სჯულის კანონის ქართული თარგმანის „ტიმოთე მთავარეპისკოპოსისა ალექსანდრიელისა... მის მიერ აღწერილთა კითხვათაგან კანონნი იე“ ბერძნული დედნისას უდრის: „εχ τῶν παρὰ Τιμοθέου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας τῶν... ἡρωταπισχεριαισων κανόνων“ (XB, II, 364). როდესაც საპასუხო ეპისტოლე კითხვა-პასუხის სახით-კი არ იყო დაწერილი, არამედ მხოლოდ პასუხს შეიცავდა, ბერძნულად ერქვა „ἀπάντησις καὶ ἀντιχρή“, ლათინურად „responsa canonica“, ხოლო ქართულად „მიგებაჲ კანონებრივი“. სჯულის კანონში ნათქვამია: „მიგებაჲ კანონებრივი ტიმოთე... ალექსანდრიელისაჲ“. რაც უდრის ბერძნული დედნის „ἀπάντησις καὶ ἀντιχρή Τιμοθέου... τῶν... Ἀλεξανδρείας“ (XB, II, 375).

იმას, რაც თვითეულ ერს კაცთა საზოგადო ყოფა-ცხოვრებისა და მოქმედება-დამოკიდებულებათა უზენაეს და ქეშმარიტ გამსაზღვრელ მცნებად მიაჩნია, იმას რასაც რომაული სამართალი „norma agendi“-ს, ხოლო გერმანელნი „das objektive Recht“, ფრანგები „droit positif“, რუსები „об’ективное право“-ს ეძახიან,—იმას ქართულად „სამართალი“ ჰქვიათ (ცჲ გ ჯლ ხნძთჲ გვ. ლბ. მზ; ბავრატ კურაპალატის სასამართლო წიგნი). ეს სიტყვა „მართალი“-საგან არის წარმომდგარი, რაც თავდაპირველად „სწორესა“ ნიშნავდა. ამისდა მიხედვით „სამართალი“ც სისწორესა, სწორობასა აღნიშნავს და ამ მხრივაც ფრანგულს droit-ს, რომელიც ლათინურ „directum“ (=სწორეს)ისაგან არის წარმომდგარი, და გერმანულს „Recht“-ს უდრის. უძველეს დროს „სამართალ“-საც სწორედ ეს მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგ. იოანეს სახარებაში ნათქვამია: „ნუ თუალხუმით შჯით, არამედ საშჯელი სამართალი საჯეთ“-ო. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიაც გიორგი მერჩულს უწერია: „სამართალ არს სიტყუაჲ შენი“, „სამართალ იყო სიტყუსგებაჲ იგი“ო (ცჲ გ ჯლ ხნძთჲ გვ. ლ, მე), ესე იგი „შენი სიტყვა სწორეა, კამათი სწორე იყოო“. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც იმაზრის გამოსათქმელად, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ ყოველგვარი შეცდომა და კანონის შელახვა გაასწორა, შემდეგს წინადადებას ხმარობს: „ყოველი ცთომილი განმართვეს“-ო (*გვ. 291).

თუ უძველეს ხანაში ტერმინი „სამართალი“ სწორესა ჰნიშნავდა, შემდეგში მას სწორედ norma agendi-ს მნიშვნელობა მიენიჭა. უეჭველია ამაზე უწინარესაც უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს ასეთი განყენებული ცნების მნიშვნელობა, მაგრამ ძეგლების გამოუქვეყნელო-

ბისა და შეუსწავლელობის გამო ამ უამად პირველ საკანონმდებლო ძეგლად, სადაც „სამართალს“ უკვე სრულებით გარკვევით norma agendi-ს მნიშვნელობა აქვს, მხოლოდ მე-XIV ს. ბეკა-აღბუღას სამართლის წიგნის სათაური „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ და სვიმონ მეფის 1590 წლის განწესება მეკობრეთმძებნელებზე შემოძლიან დავსახელო. იქ მეფეს ნათქვამი აქვს: „ვისაც სასისხარი საქმე ჰქონდეს, ჩუენს კარზედ მოვიდეს და რა რივადცა კარისა ჩუენისა სამართალი იყოს, ისრე გარდასწყვიტონ“-ო (სქს სძვლნი II, 24). ამით სვიმონ მეფეს უნდოდა ეთქვა: სისხლის სამართლის საჩივარი სახელმწიფო კანონების მიხედვით გადასწყვიტონო. მე-XVII-XVIII ს. ს-ში ეს სიტყვა უკვე ერთად-ერთი ტერმინია ამ განყენებული ცნების გამოსახატავად, მაგ.: ვახტანგ VI კანონების კრებულში დასავლეთი საქართველოს მე-XVI ს. საეკლესიო კანონმდებლის ძეგლს სათაურად აქვს „სამართალი კათოლიკოზთა“, გიორგი V ბრწყინვალის ძეგლის დადებას „სამართალი მეფისა გიორგისა“ ეწოდება, ათაბაგ ბექას და აღბუღას კანონებს ქვიან „სამართალი აღბუღასი“, ვახტანგ VI საკანონმდებლო ძეგლსაც თავში აწერია „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგის ნაბრძანები“, დასასრულ სომხურიდან და ბერძნულიდან ნათარგმნ საკანონმდებლო ძეგლებსაც ხომ „სამართალი სომხური“ და „სამართალი ბერძნული“ ეწოდება. თუმცა ყველა ამ ზემომოყვანილ შემთხვევებში „სამართალი“ შემოკლებულ გამონათქვამს წარმოადგენს „სამართლის წიგნი“-ს მაგიერ და ვახტანგ VI კრებულში სომხური კანონების თარგმანის პირველ წინადადებაში ნათქვამია კიდევ: „ესე წიგნი არს დიდის სომხეთისა სამართლის წიგნთა ზედან გადმოთარგმანებული“-ო, მაგრამ როგორც „სამართლის წიგნი“ აგებულობითაცა და მნიშვნელობითაც გერმანულს Rechtsbuch-ს უდრის, ისევე „სამართალი“ ყველა ასეთ შემთხვევებში ლათინურს jus-ს, ფრანგულს droit-სა და გერმანულს Recht-ს ეთანასწორება.

იმავე მნიშვნელობით, რაც „სამართალსა“ ქონდა, ძველ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „სჯული“, ანუ „შჯული“-ც იხმარებოდა (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები, გ. მერჩულის ცეგლ ხნძთლსგ ვე. მე, მთ და „ძეგლის წერაჲ“ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებისა ქკი II, 61). ბერძნულიდან ნათარგმნ თქმულებებში ἡ νόμος ჰო ნომოს-ს უდრიდა, რაც კანონს, სამართალს მნიშნავდა. ეს სიტყვა ზმნა „სჯა“-სგან არის ნაწარმოები და თავდაპირველად ნაბჭობის, გადაწყვეტილის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ძველ ქართულ მწერლობა-

ში „სჯულს“, ან „შჯულს“ მაინც უფრო სარწმუნოებრივი, საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობის ელფერი ედვა და ამით იგი ტერმინისაგან „სამართალი“ განსხვავდებოდა.

ის, რასაც რომაულს სამართალში *facultas agendi*, გერმანულად *das subjektive Recht*, რუსულად *право в субъективном смысле* ერქვა, ქართულად „უფლება“ ეწოდებოდა (ყველგან ძვილს ნაწერებში, დაბადებისა და სახარების თარგმანშიაც).

სამართალი ან ერის საზოგადოებრივი ცხოვრებით შექმნილი ჩვეულება და წესია, ან სახელმწიფოს მთავრობისა და კანონმდებელი კრების გაჩენილია ხოლმე. უუძველეს ხანაში რასაკვირველია სამართალი და ერის ზნე-ჩვეულება ერთიდაიგივე იყო, შემდეგ, როცა კაცობრიობა განვითარდა და წარმატებული მოქალაქეობრივი ცხოვრება შექმნა, მაშინ სამართალი ზნე-ჩვეულებას დაჰშორდა, დაწინაურდა და კანონდებულ სამართლად გადაქცა. რაკი იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, კანონებს საქართველოში ჩვეულებრივ მეფის მიერ მოწვეული სამღვდელოებისა, მალალ წოდებისა და მოხელეობის წარმომადგენელთა და „საბჭოთა საქმეთა მეცნიერთა“ კრება, ან სახელმწიფო დარბაზი ადგენდა ხოლმე, ამიტომ სამართალს იმ დროს „გაჩენილი“ სამართალი ერქვა (ბაგრატიონთა კურაპალატის სასამართლო წიგნი), ხოლო თვით მოქმედებას „განჩინება“ ეწოდებოდა, — „განჩინებაჲ სარწმუნოებისაჲ და დებულისა იწეს მიერ ღმთისმეტყუელისაჲ (სჯულისკანონი, XB, IV, 115—116), რაც ბერძნულ *ἐπιχειρῆσαι* უდრის, — ანუ „განაჩენი“ (გიორგი V-ის ძეგლის დადება, შესავალი).

კანონმდებელი კრება სასამართლო წიგნს ადგენდა ხოლმე, ეს იყო მისი ბჭობისა და შრომის ნაყოფი და ნაშთი, ამის გამო ამისთანა კრების ნალვაწსა და დადებულს „ძეგლი“ ეწოდებოდა ხოლმე. მაგ. ეფთვიმე მთაწმიდელი მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების ქართული თარგმანის შესავალში ამბობს: წვერებმა „აღწერილი იგი მართლისა სარწმუნოებისა ძეგლი და საეკლესიონი იგი კანონნი წინაშე ღმთისმსახურისა კონსტანტინე მეფისა წარიკითხეს“-ო (იხ. *ДВ. т. 2, в. III, 1903 წ.*, გვ. 78). ბერძნულითგან ქართულად ნათარგმნ თხზულებებში „ძეგლისწერაჲ“ ბერძნულ *ἐπιχειρῆσαι* ექთეხისს უდრის (სჯულისკანონი, XB IV, 117), რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების შედგენილი კანონებიც ხომ „ძეგლის წერა“-დ იწოდება თვით დედანში. გიორგი მე-V-ე ბრწყინვალის სამართლის წიგნსაც „ძეგლის დადება“ ჰქვიან და მეფის სიტყვივითგანა ჩანს, რომ სამართალი შეიძლებოდა გა-

ჩენილიყო „ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა“ (ძეგლის დადება, შესავალი). კანონმდებელი კრების განაჩენი, რომელიც კრების „ძეგლად“ უნდა ჩათვლილიყო, სამეფოს სამართლად მიეცემოდა, „დაედებოდა“, ის „დადებულნი“ იყო. გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოწვეული კანონმდებელი კრების შედგენილ სასამართლო წიგნს ამიტომ ჰქვია „ძეგლის დადება“. უძველეს ხანაში დადების მაგიერ „დასხმა“ და „დადებულის“ მაგივრადაც „დასხმული“ იხმარებოდა, მაგ. ამბობდნენ „კანონნი დასხმულნი“, რაც ბერძნულ *κατασχέσειν*, ან *κατασχέσειν*-ს უდრიდა (სჯულის კანონი XB II, 371, 367).

როგორც ტერმინი „სამართალი“-ს განმარტებისათვის მოყვანილი მაგალითებითგანა ჩანს, საკანონმდებლო ძეგლს მე-XIV-XVIII ს. ს-ში „სამართლის წიგნი“-ც ეწოდებოდა და მე-XVII-XVIII სს-ში უფრო ხშირად სწორედ ეს ტერმინი იხმარებოდა.

განცალკევებული საკანონმდებლო ძეგლის გარდა, რასაკვირველია, ანაირო ძეგლების კრებულიც არსებობდა ხოლმე როგორც საეკლესიო უწყებაში, ისევე სახელმწიფო სამოსამართლო დაწესებულებაში. ბერძნები კანონების ამგვარ კრებულს უწოდებდნენ *სυναγωγὴ κανόων*. არსენი იყალთოელს ამის შესატყვის ტერმინად ნახმარი აქვს „შეკრებაჲ კანონთაჲ“ (სჯულისკანონი, XB. II, 360).

ძველ ქართულ მწერლობაში გვხვდება აგრეთვე ტერმინები „კოდიკოჲ“ და „დიგესტნი“. ტფ. სახ. უნივ. № 9 ხელთნაწერში პირველი ამ ტერმინთაგანის მნიშვნელობის განსამარტავად ნათქვამია: „კოდიკოჲ არს სახელი ჰრომაული და ეწოდების გუჯარსა განვრცელებით მქონებელსა სამეფოთა რათამე პირთა და სჯულდებათასა“-ო (XB II, 357). ეს სიტყვა ლათინურია და, როგორც „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“-ში განმარტებული მაქვს, „კოდექს“-ი შეკვრას და წიგნსა ჰნიშნავდა (გვ. 31). ზემოთყვანილი ქართული განმარტების მიხედვით „კოდიკოჲ“ საკანონმდებლო ძეგლების ვრცლად, ანუ მრავლად მქონებელ კრებულს წარმოადგენდა და არსებითად ეს ახსნა სწორეა. ჩვენი „კოდიკოჲ“ კოდექსის ნასესხებ ბერძნულ ფორმას წარმოადგენს და საფიქრებელია, რომ ზეპირად შეთვისებული სიტყვა უნდა იყოს. თანამედროვე სამართლის მეცნიერებაში ეს ტერმინი აღდგენილი უნდა იყოს კოდექსის აღსანიშნავად. „კოდიკოჲ“ სხვადასხვა საკანონმდებლო ძეგლების უბრალო მექანიკურ გროვასა და შენაკრებს-კი არ ეწოდებოდა, არამედ შინაარსის მხრით შეთანხმებულ კანონების კრებულს, რომელშიაც სხვადასხვა-დროინ-

დელი ძეგლების ურთიერთშორისი შეუთანხმებლობა და წინააღმდეგობა მოსპობილია და ამ გზით მთლიანობა დამყარებული იყო.

იმავე ხელთნაწერის განმარტებით „დიგესტნი კულა ეწოდების ჰრომაულად წიგნსა ყოველთა მეპირატესთა ბრძენთასა, ვითარ სოლონისა, სოკრატისა, პლატონისა, არისტოტელისა და ეგვეითართა სამოქალაქოთა წესთა ზედა განვრცელებით თქმულთა წიგნთა შემოკლებით მქონებელსა წიგნსა მრავალნაწილ [ედ]სა“-ო (XB II, 357). „დიგესტი“ ლათინური სიტყვაა. იუსტინიანე კეისარმა 530 წ. ქ. შ. შექმნა განსაკუთრებული კომისია, რომელსაც გამოჩენილი რომელი იურისკონსულტების სამართლის შესახებ დებულებათა ამონაწერების შეთანხმებული კრებულის შედგენა დაავალა. ეს დავალება 532 წ. შესრულებულ იქმნა კიდევ: კომისიამ ამგვარი კრებული შეადგინა და მას სახელად ლათინურად *digesta ეწოდა*, ბერძნულად-კი *παραθέται*, „პანდეკტა“. ქართული განმარტებაც სწორედ ამიტომ ამბობს, რომ დიგესტნი რომაულად ერქვა წიგნს, რომელიც ყველა საუკეთესო ბრძენთაგან „სამოქალაქო წესთა ზედა“ ვრცლად თქმულ წიგნების დებულებათა „შემოკლებით მქონებელი“ იყო, ე. ი. სხვადასხვა ვრცელ ნაწარმოების მოკლე ამონაწერებს შეიცავდა. გამონათქვამი „სამოქალაქო წესნი“ აქ სამოქალაქო სამართალს-კი არ უნდა გულისხმობდეს, არამედ მოქალაქობრივ, კულტურულ ცხოვრებას. ქართული განმარტებით დიგესტნი, ანუ პანდეკტები მრავალნაწილედს წიგნს წარმოადგენს.

სამართლის წიგნის „ნაწილი“ ქართულ იურიდიულ ნათარგმნ მწერლობაში ბერძნული ტერმინის *ἰ τῆς αἰτίας τῶν τίτλων-ისა* და ლათინური *titulus* ტიტულუს-ის შესატყვისობას წარმოადგენს: დიდი სჯულისკანონის წინადადება *αὐτῶν τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν εἰς τὴν αἰτίαν τῆς ἐκείνου* ქართულად მაგ. ნათარგმნია „შეკრებაჲ კანონთა საეკლესიოთაჲ განყოფილი ათოთხმეტ ნაწილად“ (XB II, 360). ტიტულუსი, ან ტიტლოსი თავდაპირველად წარწერას, ზედაწერილსა ჰნიშნავდა. ეს ჩვენ წინაპრებსაც სცოდნიათ. ტფ. სახ. უნივ. № 9 ხელთნაწერის განმარტებელს მაგ. შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „ჩვეულება რომთა იყო... შეტყუებულთა ფიცართა ზედა სჯულთა¹ პირთა სხუათა მათ თქმულთა და დაჰკიდებდენ ურაკპარაკთა ზედა (მოედნებზე) ქალაქისათა, რათა არავინ იყოს უმეცარ სჯულისა. ამ ჩუეუ-

¹ დაბეჭდილია „სასჯელთა“ მაგრამ შემდეგივითან ირკვევა, რომ სამართალზეა საუბარი და „სასჯელთა“ აქ შეცდომა უნდა იყოს.

ლებისა მპყრობელმან პილატე დაწერა ტიტლოსი ფიცარსა იესოს-თვის სამწილად მაუწყებელი“-ო. ხოლო „ტიტლოსნი, რომელთა ჩუენ უწოდთ ნაწილებად პირთათვს, ნივთნი არიან, ჰრომაულად ტიტლოსად წოდებულნი, ესე იგი არს პირთა რათმე მქონებელნი ფიცარნი, გინა განსაგებელთა, გინა საქებელთა, ანუ საგიობელთა“ (XB, II, 358).

განმარტება მთლად მკაფიო არ არის. Titulus ჰნიშნავდა წარწერას, სათაურს წიგნისას, ან თავისას, ფიცარზე იქმნებოდა იგი გამოყვანილი, თუ სხვა რაიმე ნივთიერებაზე. საკანონმდებლო ძეგლების კრებულში ტიტლოსი ამ კრებულის ნაწილს აღნიშნავდა, რათგან თვითოეულ ნაწილს თავისი საკუთარი სათაური ჰქონდა. ეს ტერმინი ფრანგულ იურიდიულ მწერლობაშიაც არის შესული და იქაც le titre კოდიკოას ნაწილს აღნიშნავს.

რაკი მე-XIV ს-ზე უწინარესი ქართული საერო კანონმდებლობის ძეგლები დაკარგულია, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის, არა ვიცით რა დანამდვილებით, იხმარებოდა თუ არა ტიტლოსი, ან ნაწილი იმდროინდელ ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში. ვახტანგ VI სამართლის წიგნში-კი არც ერთი ამ ორ ტერმინთაგანი არ გვხვდება, თუმცა თვით ძეგლი მართლაც ნაწილებად არის დაყოფილი. ამ სამართლის წიგნში ნაწილების აღმნიშვნელ ტერმინად ნახმარია სიტყვა „კარი“ და იქ სწერია მაგ.: „კარი თეთრის გარიგებისა“, „კარი გაყრისა და ერთმანერთის დაშორებისა“, „კარი ვალისა“ და სხვა.

როგორც აღნიშნული იყო უშუძველეს ხანაში სამართალი დამყარებული იყო ზნე-ჩვეულებაზე. „ჩვეულებაჲ ადამიანის ისეთს ქცევას ჰქვიათ, რომელსაც იგი უნებლიეთ შისდევს, რომელსაც იგი ჩვეულია. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს მაგალითად, რომ „ესრსთ იყო ჩვეულებაჲცა მის ჟამისა წინამძღუართა მამათაჲ, რამეთუ თვნიერ დედისა ფებროიაჲსგან ზრაკვისა საქმს არაჲ კელყვიან“-ო (ც^ა გ^ლ ხ^ძჲ, ნ^ბ). იგივე ავტორი ფიქრობს, რომ როცა აშოტ კურაპალატმა სხვა ქალი შეიყვარა, ეს ეშმაკის ბრალი იყო, იმიტომ რომ „პირველ არა აქუნდა ეგე ვითარი ჩუეულებაჲ (ibid ნ^ვ). გიორგი მთაწმიდელიც მოგვითხრობს, რომ „ესე ვითარი ჩუეულებაჲ აქუნდა წმიდასა მამასა ჩუენსა ეფთვმეს, რამეთუ სამთა დღეთა შვდეთლისათა - ორშაბათსა, ოთხშაბათსა და პარასკევსა - სენაკსა თვსსა მზის დასლვასა ბურო და წყალი იკმარის“-ო (ც^ა ი^ე და ე^ფსი, 39, იხ. აგრეთვე გვ. 32). მაგრამ „ჩუეულებაჲ მართოკერძო, თვითოეული ადა-

მიანის ქცევას-კი არ ერქვა, არამედ ადამიანთა მხედველობის, გვაროვნობის, წოდების, დასის, ან მთელი ერის ზნესა და ქცევასაც: მათიანე ქართლისაჲ მაგ. ამბობს, რომ ქართლის აზნაურობამ ბაგრატ III-ის დროს ისევ ზაკვას მიჰყვას ხელი „ვეითარცა არს ჩვეულება ქართლისა აზნაურთა“ო (გვ. 238), ხოლო „ძეგლის წერის“ დამწერი ალიარებენ, რომ „წარმომადგენლობითი“ გვირგვინის კურთხევისა და ქორწინების წესი საქართველოში „კაცობრივისა ქცევისა და ჩვეულებისა“ ნაყოფიაო (ქცები II, 66). ამიტომაც არის, რომ ეფთვმე მთაწმიდელი მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნული დედნის 47 კანონში სიტყვას ჰქონდა „ეთოს“ ქართულად „ჩვეულება“-დ სთარგმნის (იხ. მუხ. კთ).

სიტყვა „წესი“ სხვებზე უფრო ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში და არც გასაკვირველია. „წესი“ აღნიშნავს ისეთ ცნებას, რომელიც საზოგადოებრივს, სახელმწიფოსა და საეკლესიო ცხოვრებაში მუდმივ მოქმედობს. მნიშვნელობით სიტყვა „წესი“ არც სამართალს, არც შჯულს და არც კანონს არ უდრის და არ ეთანასწორება. პირიქით ძველ მწერლობაში „წესი“ და „შჯული“ თითქმის ყოველთვის გარკვეული, განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარება და ერთიმეორის მაგიერ არ ზის ხოლმე. „წესი“ ყველგან უწინარესად ჩვეულებას ერქვა. გიორგი მთაწმიდელი, მაგალითად, მოგვითხრობს: „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ (ეფთვმესი), რომელ ტრაპეზსა ზედა ყოვლადვე არა უზნობენ“-ო (ცე იე და ეფსი, 40), ან კიდევ „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ, რომელ უკუეთუ დიდი რაამე საქმე არნ, გინა სამეფოჲ, გინა ბჭისაჲ, ეკლესიას დაიუზნის ძმანი“ო (იქვე 41). ამ ორსავე წინადადებაში ავტორი ეფთვმე მთაწმიდელის ჩვეულებებზე ლაპარაკობს და აქ სიტყვა „წესი“ გარკვეული რიგისა და წესიერების დამამყარებელ ჩვეულებას ჰნიშნავს, ისეთს ჩვეულებას, რომლის აღსრულებაც მონასტრის სხვა ბერებისათვისაც სავალდებულო იყო და გახდა. ამიტომაც არის, რომ მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნულ დედნის § 47-ის სიტყვები „*ἡσθητικῶν δὲ ἡμετέρας ἐκκλησίας*“ „იუდაიკოჲს ეთეზინ ჰებომენონ“ (ებრაულ ჩვეულებათა მიხედვით) თვით ეფთვმემ ქართულად გადასთარგმნა „ეს წესი ებრაული არს“ (მუხ. ლდ). ამიტომევეა, რომ დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის „წესი“ ბერძნული დედნის *ἡ δὲ ἀρχαία* „ჰე დიატაქსის“-ს უდრის (იხ. XB II, 366). ამნაირად „წესი“ გერმანულ Anordnung-ს ეთანასწორება.

ამნაირივე მნიშვნელობა აქვს „წესს“ გუარამ მამფლის სიტყვაში, რომლითაც მან გრიგოლ ხანძთელს მიჰმართა: „უკუეთუ ქუეყანისა ჩუენისა ერისკაცი ვინმე... მიიწიოს იერუსალჲმად ანუ სხუათა წმიდათა ადგილთა და იხილოს რაჲმე კეთილი წესი, რომელ ქრისტიანობასა შეუენოდის და ჩუენ შორის არ იყოს“, შეიძლება, თუ არა ჩვენშიც თავისნებით შემოიღოსო (გრ^გლ ხნ^ძთლს ც^ქა, მ^შ). აქ გუარამს სარწმუნოების სიმბოლო, დოგმატები და კანონები-კი არა აქვს მხედველობაში, არამედ კეთილი ჩვეულება, წესრიგი. ქრისტიანობაც ზომ ორი უმთავრესი ნაწილისაგან შესდგებოდა: თვითოეულს კეთილმორწმუნეს ჰქონდა „ტვრთი შჯულისაჲ და წესი ქრისტიანობისაჲ“ (გრ^გლ ხნ^ძს ც^ქა, მ^შ). ამისდაგვარად თვითოეულ მართლმადიდებელს უნდა სცოდნოდა „წესი და შჯული“ (იქვე მთ): შჯული სარწმუნოების აღსარებას, სიმბოლოს და საეკლესიო სამართალს, კანონებს შეიცავდა, წესი კიდევ ცხოვრებისა და ქცევის რიგს, საქრისტიანო და საეკლესიო ჩვეულებას. ეფთჳმე მთაწმიდელიც მეექვსე კრების დადგენილების § ა' ბერძნული დედნის წინადადებას „*τὰ ἐξ ἐξ ἀριστῶν παυτῶν ἀρχαῖσιν*“ ქართულად სთარგმნის „წესი კეთილ არს ყ^ნისავე რ^ი იწყებოდეს“ (§ ბ, 84). ამგვარი გარკვეული ყოფა-ცხოვრებისა და ქცევის რიგი, აღწერილი იყო იგი, თუ დაუწერელი, მაინც წესად იწოდებოდა.

რაკი მონაზონების ყოველდღიური ცხოვრება სამუდამოდ გარკვეულ რიგზე იყო დამყარებული, დილითგან დაწყებული მეორე დილამდის მათი თვითოეული მოქმედების დრო და ხასიათი წინდაწინვე განსაზღვრული იყო: დილით ერთ დროს დგებოდენ, ერთ დროს ლოცულობდენ ეკლესიაში, ერთად, ერთსა და იმავე დროს იძინებდენ ხოლმე, ამიტომ ამ გარკვეულს სამონასტრო ცხოვრების რიგსაც „წესი“ ერქვა. უფრო ხშირად იგი დაწერილი ინახებოდა ხოლმე თვითოეულ მონასტერში, მაგრამ შეიძლება დაუწერელიც ყოფილიყო და მხოლოდ ზეპირი გარდმოცემითა და ჩვეულებით სცოდნოდათ. გიორგი მთაწმიდელის შესახებ მაგალითად ნათქვამია, რომ მან ქართველ საზოგადოებასა და სამღვდელოებას „წესნი დაუსხნა წერით და უწერელად“ (ც^ქა გ^ი მ^თწ^ქა, გვ. 328).

სამონასტრო ცხოვრებისათვის სახელმძღვანელო და სავალდებულო დებულებას ან დამფუძნებელი ადგენდა ხოლმე, ან თვით ძმობა ერთობლივ. მაგალითად ხანძთაში თვით გრიგოლ დამაარსებელმავე „განაწესა წესი თვისისა ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ“ (ც^ქა გრ^გლ ხნ^ძა, კ). დავით აღმაშენებელი კიდევ მოგვითხრობს, რომ შიო-

მღვინის მონასტრისათვის ჩემის მოძღვრის რჩევით „წესისა ზედ სკომონ—წმადისასა დასხენ მონასტრისა მღვინისა წესი“ (შმლ საბ. 16). ეს იყო მონასტრისათვის სავალდებულო წესდება, სადაც წევრების მიღების შესახებ, შინაურ და საეკლესიო („წესი ლოცვისა“, ცე იე და ეფი, 53) ყოფაცქვევზე, მონასტრისა და მის ქონების გამგეობაზე („საკელაროაქსა წესი“ იქვე, 49) ეწერა და თვითოეული წესდების მუხლის დარღვევისათვის გარკვეული სასჯელი იყო დაწესებული¹. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, რომ იოანე მთაწმიდელმა სიკვდილის წინ „უფლებად მამას ეფთვემს მისცა, რათა, რომელიცა განგებად და წესი ენებოს, იგიცა დაუდვას მონასტერსა და მას ზედა განკანონოს“ო (ცე იე და ეფესი, 22). როცა გრიგოლ ხანძთელმა სამონასტრო წესდების წინააღმდეგ თავის მონასტერში ორი უწვერული ჭაბუკი შემოიყვანა, ბერებმა იუცხოვეს და თავიანთ სულიერ მამას უსაყვედურეს: „წესსა შენგან დამტკიცებულსა“ შენვე არღვევ, შენი საკციელი სამონასტრო წესდებას ეწინააღმდეგება, „გარე შე წესისა არს საქმე ესტ“-ო (ცე გრგლ ხნძე, კხ).

ხოლო რაკი სამღვდლოება და მონაზონები საეკლესიო წესის მიმდევარნი და მსახურნი იყენენ. ამიტომ სასულიერო პირს ზოგჯერ „მოწესე“-ს უძახდენ: „მოწესენი და ერისკაცნი“ (ძეგლის წერა, ქეები II, 68).

„წესი“ მართო სამონასტრო-საეკლესიო წესდებას, დებულებასა და ჩვეულებას-კი არ ერქვა, არამედ, სამოქალაქოს და სახელმწიფოსაც. მაგალითად იმ გარკვეულს ჩვეულებებსა და რიგსა, რომელსაც ქართველი მეფეების დარბაზობის დროს მისდევდენ და ასრულებდენ, ერქვა „წესი სახლისა საკელმწიფოსა“ (ისტორიანი და აზმანი *643, გვ. 426) და დარბაზობის წესი (ისტორიანი და აზმანი *669, გვ. 459). დარბაზობის დროს მხოლოდ განსაზღვრულს დიდებულ ნოხელეთა ჯგუფს შეეძლო მეფის წინაშე მჯდარიყო, სხვები უნდა მდგარიყენენ. ამას გარდა ამათ შორისაც, ვისაც ჯდომა შეეძლოთ, ზოგს სასთაულის უფლებაც ჰქონდა, ზოგნი-კი უსასთაულოდ უნდა მსხდარიყენენ. ამის შესახებ გარკვეული, მტკიცე დებულება არსებობდა, რომელსაც ერქვა „წესი ჯდომისა და დგომისა“ (ისტორიანი და აზმანი *677, გვ. 470). იმ ჩვეულებებს, რომლითაც სტუმარი და მასპინძელი

1) იხ. ხანძთის მონასტრისა (ცე გრგლ ხნძეა გვ. კ-კბ), ათონისა (ცე იე და ეფსი 35-53) და ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონები (შმლს სბთბი 30—43).

ერთი ერთმანეთს დარბაზობის დროს მიესალმებოდნენ ხოლმე „მოკითხვის წესი“ ერქვა (ისტორიანი და აზმანი *643 და 677, გვ. 459 და 470). დასასრულ, იმ ჩვეულებებს, რომელთაც მიცვალებული მეფის დატირებისა და გლოვის დროს მისდევდნენ და ასრულებდნენ, „გლოვის წესი“ ეწოდებოდა (იქვე, *618-619, გვ. 393). ზოგი წესი ჩვეულებაზე იყო დამყარებული, ზოგი კიდევ „მეფეთა განწესებული“ იყო. თავის დალოცვაში გრიგოლ ხანძთელმა აღნიშნა ბაგრატ კურაპალატის ღვაწლი და სიტყვა „გლახაკთა ნაწილი (საქველმოქმედო) თქუენ მიერ განწესებულ არს“ო (ც^ჲ გრ^გლ ხნ^ძდა, ლბ). ერთი სიტყვით „წესი“ საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის მომავგარებელ ჩვეულებას, რიგსა და დებულებას ერქვა და არა სასამართლო კანონს.

სიტყვა „განგება“ს თითქმის იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც „წეს“ს. მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში საბაწიღური სამონასტრო წესი იწოდება „საბაწმიდისა განგება“დ (იხ. გვ. კ). როცა ამ ცხოვრების ავტორი ხანძთის სამონასტრო წესის აღწერას იწყებს, აღნიშნული აქვს, „განგებაჲ ყოველი ვერ დაიწერა წიგნსა მას, არამედ თითო სიტყუაჲ ყოვლისაგან“ (იქვე, კ), შემოკლებული შინაარსი წესდებისაო. გიორგი მთაწმიდელის თხზულებითგანაცა ჩანს, რომ სამონასტრო წესი, ანუ ტიპიკონი „განგება“-დაც იწოდებოდა. იგი რომაულ ეკლესიაში განთქმულ ბენედიქტეს სამონასტრო წესდებას „განგება“-ს უძახის და მოგვითხრობს, რომ ქართველების მეგობარი რომაელი ბერები ათონის მთაზე „ცხოვნდებიან კანონსა და განგებასა ზედა წმიდისა ბენედიქტესისა“-ო (ც^ჲ ი^ე და ე^ფსი, 31).

მართო სამონასტრო ტიპიკონი-კი არა, საეპისკოპოსოს წესსა და რიგს, სარგოსი და შემოსავლის განჩინებასაც „განგება“-ს ეძახდნენ. ისტორიკოსი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ როცა ლეონ აფხაზთა მეფემ მოქვის ეკლესია ააშენა და საეპისკოპოზო საყდრად გახადა, „განასრულა ყოვლითა განგებითა“-ო (მატიანე ქ^ჲ *457, გვ. 233).

„განგება“ საზოგადოდ გამართვას, მოწყობასა ჰნიშნავდა: როცა მაგალითად გიორგი მთაწმიდელი გვამცნებს, რამდენად მძიმე იყო ათონელი ქართველი ბერებისათვის ვენახში მუშაობა, აღნიშნავს, რომ ახალნერგი ვენახი ჰქონდათ და ვაზებს „ყოველთა სართა განგებაჲ უნდა“-ო (ც^ჲ ი^ე და ე^ფსი, 47), სარის შედგმა სჭირდებოდაო. საზოგადო, საეკლესიო, ან

ქართული
საქმიანობა

სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგებასა და მართვასაც „განგება“ ეწოდებოდა. მაგ. როცა გუარამ მაჭულაშვილი დაინახა, რომ ქართველ სამღვდელთა ეწყინა და იუკადრისა მისი ჩარევა კათალიკოსის არჩევანის საქმეში, ფიცხლავ უკან დაიხია და დაუთმო: „თქუენგან ჯერ არს განსაგებელი განგებად“-ო (ც^ე გ^ვლ ხ^მე, მზ). გიორგი მთაწმიდელიც მოგვითხრობს, რომ იოანე ათონელმა სამონასტრო საქმეების მართვა თავის შვილს ეფთვმეს უანდერძა: „ზინა და გარე, ვითარცა ენებოს, ეგრეთ განაგოს“-ო (ც^ე ი^ე და ე^ფსი, 22), ხოლო მამის სიცოცხლის დროსაც ეფთვმე „განაგებდა საქმეთა მონასტრისათა, ვითარცა იკონომოსი“ (იქვე, 21). სახელმწიფო მართვა-გამგეობასაც „განგება“ ერქვა. მემატინე მოგვითხრობს მაგ., რომ გიორგი აფხაზთა მეფემ „განაგნა და განაწყუნა ყოველნი საქმენი კეთილნი მამულსა და სამეფოსა თვსსა“ (მ^ტნე ქ^ე *452, გვ. 229), ხოლო როცა ბაგრატ მე-III-ე ქართლისა და აფხაზთა მეფედაც დასვეს, იმავ მემატინეს სიტყვით იგი „გარდამოვიდა ქართლს, რათა განაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი“. მაგრამ ქართლის აზნაურებს მისი მოსვლა არაფრად მოეწონათ, „რამეთუ თვთულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“ (იქვე, *664, გვ. 239). ამისდა მიხედვით ყველა სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეებს „განსაგებელი“ ეწოდებოდა. გიორგი მთაწმიდელი სწერს, რომ, როცა ბასილი და კონსტანტინე მცირეწლოვანები იყვნენ, „ყოველი განსაგებელი დედოფალსა ეპყრა და პარაკიმენონსა“-ო (ც^ე ი^ე და ე^ფსი, 10).

18006

199.3
83.66

ამგვარად თუმცა მნიშვნელობით „განგება“ „წეს“-ს მიაგავს, მაგრამ განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ „წესი“ განსაკუთრებით საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის დებულებასა და რიგს ერქვა, „განგება“-კი ამას გარდა თვით მართვისა და მოწესრიგების მოქმედებასაც აღნიშნავდა.

კანონებისა და წესის შემოღებას ბევრი სხვადასხვანაირი სახელი აქვს ქართულად, მაგალითად: „დასხმა კანონთა“ (ძეგლისწერა, ქ^ები, II, 59) „განწესება“ (იქვე, 59, 65, ც^ე გ^ვლ ხ^მე მო, ც^ე ი^ე და ე^ფსი 22), რომელიც მეექვსე მსოფლიო კრების ეფთვმეს თარგმანში ბერძნულ დედნის რს^ლა და „*βασίλειον*“ „*βασίλειον*“, „*βασίλειον*“-ს უდრის (შეადარე მუხ. $\text{Ц}=\text{Ц}$; $\text{მ}=\text{μ}$; $\text{კ}=\text{κ}$), — „განსაგებრა“ (ძეგლისწერა, ქ^ები II, 64) და „განსაგებრა“ (იქვე 64, 59).

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია I

საქართველოს
საქმიანობის
საქმიანობის
საქმიანობის

2

კ ა რ ი მ ე ო ლ ი.

ქართული სამართლის წყაროები.

როგორც აღნიშნული გვექონდა საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად კანონმდებლობის ყოველგვარი ძეგლები უნდა იქმნეს გამოყენებული. რათგან ქართული საეკლესიო სამართლის, როგორც შეცულობა ისევე მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო წმინდა საეკლესიო ცხოვრების მოწესრიგებით არ განისაზღვრებოდა, არამედ გაცილებით უფრო ფართო დანიშნულება და სარბიელი ჰქონდა, რაკი ეკლესიას საქართველოში თავისი დროშა და საკუთარი ჯარი ჰყავდა, თავისი ყმები და სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესებზე მოწყობილი მოხელეობა მოეპოვებოდა, თავისი ეკონომიური პოლიტიკა ჰქონდა და თავისივე სასამართლო, ამიტომ ქართულ ეკლესიას ბევრის მხრით სახელმწიფოებრივი სხეულის თვისებები ეტყობა. ამის გამო შეუწყნარებელი შეცდომა იქმნებოდა, თუ ჩვენ ქართული საეკლესიო სამართლის შესასწავლად მარტო მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებების ძეგლისწერით დავეკმაყოფილებით. ასე რომ მოვიქცეთ, მაშინ არც ერთ ზემოჩამოთვლილ საყურადღებო საკითხთაგანისათვის საჭირო ცნობები არ გვექმნებოდა, რათგან, ვითარცა პატრონყმობის ნიადაგზე აღმოცენებულთ, ამ დაწესებულებებს მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობასთან ძალიან მცირე კავშირი ჰქონდათ, ზოგჯერ-კი სრულებით არავითარი დამოკიდებულებაც-კი არ იყო მათ შორის. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული საეკლესიო სამართალი საეკლესიო სამართლად მარტო იმ მნიშვნელობით-კი არ უნდა იწოდებოდეს, რომ მისი შინაარსი მხოლოდ ეკლესიას, ვითარცა სარწმუნოებრივს დაწესებულებას, ეხებოდა, არამედ იმ მნიშვნელობითაც, რომ იგი ეკლესიის როგორც სახელმწიფოებრივი სხეულის ყოფა-ცხოვრების წარმონაშობი იყო. მაშასადამე, ქართული საეკლესიო სამართალი მარტო შინაარსით-კი არ იყო საეკლესიო, არამედ წარმომდინარებით. ამ მხრივ ქართული საეკლესიო სამართალი უფრო რომის კათოლიკეთა ეკლესიის „Corpus juris canonici“-ს მიაგავს, ვიდრე აღმოსავლეთის ეკლესიის, ბერძენთა და რუსთა საეკლესიო სამართალს იმგვარადვე, როგორც ქარ-

თული ეკლესია თავისი წესწყობილებით ბევრი თვისებებით რომის საშუალო საუკუნეების ეკლესიას მიაგავდა, ვიდრე ერთმორწმუნე ბერძენთა და რუსთა ეკლესიებს.

ქართული საეკლესიო სამართალი ჩვენ ამ ჟამად გვინტერესებს თავისი წმინდა საეკლესიო თვისებით—კი არა, არა ვითარცა საეკლესიო სამართალი, jus canonicum, არამედ როგორც საეკლესიო წესწყობილების მომწესრიგებელი ერთის მხრით და მეორეს მხრით ვითარცა სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ეკლესიის და დაწესებულებათა ბატონი, ამასთანავე რამდენადაც საეკლესიო სამართლის მოძღვრებას სისხლისა და სამოქალაქო სამართალზე გავლენა ჰქონდათ. წმინდა საეკლესიო სამართალი, მისი საიდუმლოებათა და შეცოდებულთა შესახები კანონმდებლობა ჩვენი კვლევის სფეროს გარეშე დარჩება.

თავი I.

საეკლესიო სამართლის ძეგლები.

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა.

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა მეტადრე ადგილობრივ, ქართულ საეკლესიო სჯულდებულებას აქვს, მაგრამ მსოფლიო ეკლესიის კრებების დადგენილებანი და ბერძნული სჯულისკანონიკ ძვირფასია მკვლევარისათვის ჯერ ერთი იმიტომ, რომ კანონმდებლობის ეს ძეგლებიც მოქმედ სამართლად იყვნენ საქართველოში, მაშასადამე, მათი ქართული თარგმანის ცოდნა ქართ. სამართლის ისტორიის მკვლევართათვის აუცილებლად არის საჭირო. მეორეც იმიტომ, რომ ამ თარგმანში მეცნიერი უხვ მასალას იპოვის ქლი იურიდიული ტერმინოლოგიის შესასწავლად. სჯულის კანონის წიგნები საბერძნეთში იყო შედგენილი. ამგვარი მოღვაწეობით მეტადრე კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო იყო განთქმული. უკვე ძველი დროითგან ცნობილია და უაღრესი პატივისცემა დამსახურებული ჰქონდა ერთ კრებულს, რომელიც 14 თავად ანუ ტიტლოსად იყოფებოდა და თავისი მრავალი უპირატესობის გამო „დიდ სჯულის-კანონად“ იწოდებოდა. მის უმთავრეს ღირსებად ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ იგი შინაარსისდა მიხედვით სისტემურად და ქნოლოგიურადაც არის დალაგებული. ამასთანავე იქ სამოქალაქო კანონმდებლობითგანაც მეტია შეტანილი და სხვადასხვა ძვირფასი ძეგლებითგან ნაკვეთებიც არის ამოღებული.

ეს „დიდი სჯულის-კანონი“ უცნობი კერძო პირის მიერ შედგენილი პირველად მე-VI-ე საუკ. ჩნდება და იმთავითვე სხვა კრებულებს სჯობნის ისე, რომ თანდათან თითქმის განსაკუთრებით მხოლოდ იმასლა ხმარობენ, მეტადრე მე-VII-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული კონსტანტინეპოლის სამწყსოს ეკლესიებში (В. Н. Бенешевич. Грузинский Великий номаканон. ХВ. №. IV, გვ. 349-350). თუ ამ კრებულის დიდ მნიშვნელობას გავიხსენებთ ცხოვრებისათვის და მეტადრე საეკლესიო მართლმსაჯულებისათვის, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი სჯულის-კანონი“ ალბად IX-X სს.-ში ქართულადაც უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, მეტადრე მას შემდგომ, რაც სამცხისა და უფრო-კი ტაო-კლარჯეთ-შავშეთის ქართულ სამონასტრო ცენტრებში სამწერლობო მოღვაწეობა გაჩაღდა და ბიზანტიის განათლების უმთავრეს საგანებთან მჭიდრო სულიერი კავშირი შეიქმნა.

მაგრამ უცნაურია, რომ ამ ხანაში „დიდი სჯულის კანონი“-ს ქართული თარგმანის არც არსებობის შესახებ მოგვეპოვება ცნობები და ამ დროითგან არც თვით ამგვარი ძეგლებია შერჩენილი. ისეთი ცნობა, რომელიც უნებლიეთ „დიდი სჯულის კანონი“-ს თარგმანის ქართულად არსებობას გვაფიქრებინებს, პირველად ეფთვმე მთაწმიდელის შრომაში გვხვდება, რომელიც მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თავისს თარგმანს „მცირესა... რჩულის-კანონსა“ უწოდებს (ვ. ბენეშევიჩი. იქვე, 350). მისი სიტყვებითგან შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი რჩულის-კანონი“-ც არსებობდა¹. ამ აზრს არ ეთანხმება კორნელი კეკელიძე, რომელსაც შესწავლილი აქვს ამ ძეგლის შემცველი ქართული ხელთნაწერები. ერთს მათგანში, გელათის მონასტრის XII-XIII სს. ხელთნაწერში შენახულია ანდერძი, რომელიც ამ საკამათო საკითხს ეხება და აშუქებს. მისი გადაწერივრიგოლ ჩაბრუნებასძე თავის თავზე ამბობს: „დიდის გულმოდგინებითა გარდავწერე თვისითა კელითა ქრისტიანეთა წინამძღუარი დიდი ესე სჯულის კანონი საუკუნოდ მოკსენებულისა და ჩუენ ქართულთათვის ფრიად ჭირთათავს მდებელისა არსენი იყალთოელისა თარგმნილი: საუკუნო ყოს ღთნ კსენებაჲ მისი“-ო (იქვე იხ. ვ. ბენეშევიჩის ზემოაღნიშნულ გამოკვლევა, სადაც მოყვანილია კორ. კეკელიძის მიერ მისადმი მიწოდებული ყველა ცნობები და თვით მისი პირადი მოსაზრებაც ქართ. დიდი სჯულის კანონის თარგმანის შესახებ ХВ. №. V.

¹) შეად. კორ. კეკელიძის აზრს (იქვე, 1917 წ. №. V, 125-126).

1917 წ. გვ. 120-121). რაკი რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერას ქართული დიდი სჯულის კანონის არსებობა ნათლად ეტყობა, ამიტომ კორ. კეკელიძემ სამართლიანად დაასკვნა, რომ არსენი იყალთოელს ზემოაღნიშნული დიდი შრომა უთარგმნია მე-XI-ე საუკ. დასასრულს, უკანასკნელს ოცეულში (იქვე, გვ. 125). მაგრამ ქართ. საეკლესიო ისტორიისა და მწერლობის მკვლევარი მარტო ამ დასკვნით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ ამტკიცებს, რომ პირველად არსენ იყალთოელმა თარგმნა ქართულად დიდი სჯულის კანონი და მანამდის ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არ არსებობდაო (იქვე, 125). ამ დასკვნას ვ. ბენეშევიჩი არ ეთანხმება, მაგრამ თვითვე გრძნობს, რომ კორ. კეკელიძის საბუთიანობის საწინააღმდეგოდ პატიესადები მოსაზრება ვერ წამოუყენებია (იქვე, 126).

პროფ. კ. კეკელიძე ეხლაც, თავის 1923 წ. გამოცემულ „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ I ტომში ამტკიცებს, რომ „მეათე საუკუნის გასლვამდე ქართულ ენაზე არ შენახულა არამც-თუ რაიმე კანონიკური კრებული, არამედ ცოტად თუ ბევრად ეჭვმიუტანელი და კატეგორიული ცნობა ასეთი კრებულის არსებობის შესახებ“ (გვ. 607). შემდეგ მას გარჩეული აქვს ის ცნობები, რომელთა მიხედვით მსოფლიო ეკლესიის კანონების ქართული ძეგლის თარგმანის არსებობის გულისხმობა შესაძლებელია და ამტკიცებს, რომ კირიონ ქართლისა კათალიკოზის აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულ წერილში მოხსენებული ოთხი მსოფლიო კრების წიგნი ბუნდოვანი გამონათქვამია, და კ. კეკელიძის აზრით „აქ იგულისხმება წიგნი, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა ოთხთა კრებათა დადგენილებანი, მაგრამ არა ყველა, არამედ მხოლოდ დოღმატიკური ხასიათისა, ეგრედწოდებული სარწმუნოებრივ-აღსარებითი ფორმულები, ან სიმბოლო სარწმუნოებისა, რომელიც სწორედ ოთხ კრებაზე ჩამოყალიბდა საბოლოოდ და რომელიც აღნიშნულ მომენტში შეადგენდა საცილობელ საგანს ქართველთა და სომეხთა შორის. ასეთი ფორმულები-კი, რასაკვირველია, იმთავითვე იქნებოდა ქართულად ნათარგმნი, მაგრამ ეს უფრო დოღმატიკური მწერლობის ძეგლია, ვიდრე კანონიკურისა“-ო (იქვე, 607—608). შემდეგ მისივე აზრით ეფთჳმე მთაწმიდელი მე-VI მსოფლიო კრების დადგენილებებსა და იოანე სქოლასტიკოსის პენიტენციალურ კრებულს არ გადმოსთარგმნიდა, რომ „ან ესენი, ან, მით უმეტეს, თოთხმეტტიტლოვანი კრებული ქართულად მის დრომდე ნათარგმნი ყოფილიყო“-ო (იქვე, 608).

ამ თავის წიგნშიაც კ. კეკელიძე არღვევს ვლ. ბენევიჩის აზრს, რომ მე-X ს-ში პატრიარქ ფოტიოსის დიდი თოთხმეტტიტლოვანი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი არსებობდა, და მისი საბუთების საპასუხოდ ამტკიცებს, რომ სინას მთის ქართული წიგნთსაცავის კატალოგის ნაწყვეტში მოხსენებული „ერთი დიდი კანონი“ ნამდვილად სჯულისკანონს ჯი არ ჰქონია, არამედ იგულისხმება „ლიტურჯიკული კანონი“, რომელიც ცნობილია „იერუსალიმის განჩინებისა და განწესების სახელით“—ახლო, თუ ეფთვმე მთაწმიდეღმა თავის თარგმნილს მე-VI მსოფლიო კრების ძეგლისწერას „მცირე შჯულისკანონი“ უწოდა, ესეც დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება, იმიტომ რომ „მეექვსე მსოფლიო კრების შჯულისკანონი ნაწილია დიდი შჯულისკანონისა, მაშასადამე, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ წიგნს, რომელიც შეიცავს მხოლოდ ნაწილს მთელისას, მან მცირე უწოდა; თუმცა ისიც შეიძლება, რომ ფრაზა მცირესა შჯულისკანონსა ექვთიმეს ჩვეულებისამებრ ეხმაროს ამ შემთხვევაშიაც სიმდაბლით, იმ აზრით, რა აზრითაც იტყვიან ხოლმე: „ეს ჩემი მცირე ნაშრომიო“. დასასრულ არც ბენევიჩის მიერ მოყვანილი მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგლის ცნობა „შჯულისკანონი ახალი ერთი“ მიაჩნია კ. კეკელიძეს დამაჯერებელ საბუთად, რათგან „სიტყვა ახალი კიდევ არ ნიშნავს რომელიმე ახალს რედაქციას ან კრებულს; მელქისედეკს შეეძლო ასე ეწოდებინა თუგინდექვთიმეს მიერ ნათარგმნი კრებულისათვის, რომელიც მან ახლად გადააწერია“—ო (იქვე, 608-609).

პროფ. კ. კეკელიძის საბოლოო დასკვნა ამგვარია: „ასე დაამნაირად, პირველს ორ პერიოდში ჩვენში შჯულისკანონი ჯერ კიდევ არ ყოფილა ნათარგმნი“ და „მხოლოდ მეთორმეტე საუკუნის პირველს მეოთხედში, რუის-ურბნისის კრების შემდეგ, ქართულად ითარგმნა პატრიარქი ფოტის თოთხმეტტიტლოვანი «დიდი შჯულისკანონი»; მთარგმნელი მისი არის, როგორც მტკიცედაა დამოწმებული თვით ნუსხებით, არსენ იყალთოელი“—ო (იქვე, 609-610).

კორ. კეკელიძის ღვაწლია, რომ გამოარკვია, რომ არსენი იყალთოელს დიდი სჯულისკანონი ქართულად უთარგმნია. მაგრამ იგი უეჭველია შემცდარია, როდესაც ამტკიცებს, ვითომც ეს თარგმანი საზოგადოდ ამ შესანიშნავი ძეგლის პირველი ქართული თარგმანი იყოს, ჯერ ერთი ეს თვით გრიგოლ ჩახრუხხაძის ანდერძში ნათქვამი არ არის. მეორეც—

არტო ის გარემოება, რომ არსენი იყალთოელს ეს ძეგლი მე-XI-ე ს. დამღევს და მე-XII ს. დამღევს უთარგმნია, თავისდათავად მისი თარგმანის პირველობას არ ამტკიცებს. ჩვენ ვიცით, რომ სახარება ქართულად, სულ ცოტა რომ ვიანგარიშით, ოთხჯერ მაინც სხვადასხვა დროს იყო ნათარგმნი (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 485-487). ქართული მწერლობის ისტორიამ არა ერთი და ორი მაგალითი იცის, როდესაც ძველი ქართული თარგმანი შემდეგ თაობათა მოღვაწეებს დაუწუნებიათ და ძეგლის ხელახალი თარგმანი საჭიროდ უცვნიათ. ეფრემ მცირე ისეთი დახელოვნებული და გამოჩენილი მეცნიერი მთარგმნელის შრომასაც-კი, როგორც გიორგი მთაწმიდელის სამოციქულოს თარგმანია, წუნსა სდებდა (იხ. ნ. მარის Предварит. отчет о работах на Синае... и в Иерусалиме в 1902 г. Сообщ. прав. Палест. общ. т. XIV, ч. II, 28-30). ჩვენ ვიცით, რომ ისეთი უწყინარი რამეც-კი, როგორც საგალობლებია. ქართულად ერთიდაიგივე ნაწარმოები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა გამოჩენილი მწერლის მიერ იყო ნათარგმნი. მაგ. ანდრია კრიტელის საგალობელი ჯერ ეფთჳმემ თარგმნა, მერმე გიორგიმ, მაგრამ არც ერთი და არც მეორე შრომა მერმინდელ ქართველობას აღარ აკმაყოფილებდა და ამის გამო დავით აღმაშენებელმა მისი ხელახლად, მესამედ გადათარგმნა არსენი იყალთოელს მიანდო (იქვე, 42). ამიტომ კ. კეკელიძეს მოსაზრება, რომ ეფთჳმე „მცირე შჯულისკანონს“ არ ვადმოსთარგმნიდა, დიდი შჯულისკანონის თარგმანი რომ ყოფილიყო, საუფქვლიანი და დამაჯერებელი არ არის.

საფიქრებელია, რომ დიდი სჯულის კანონის თარგმანსაც ამგვარივე თავგადასავალი უნდა ჰქონოდა. როგორც კარგად განსწავლულს მეცნიერსა და ფილოსოფოსს, არსენი იყალთოელს, იოანე პეტრიწსა და ეფრემ მცირესავით, წინანდელი ქართული თარგმანები არ აკმაყოფილებდა და ამიტომ შეუდგა დიდი შჯულისკანონის ხელახლად თარგმნას. იქნებ ეს საქმე მას დავალებულიც-კი ჰქონოდა, როგორც დავით აღმაშენებელის დავალებით ვადაუთარგმნია მას მესამედ ანდრია კრიტელის საგალობლები. მაგრამ ამჟამად მეცნიერთა მთარგმნელობით მოღვაწეობას ყველა არ შეჰხაროდა, არამედ მრავალი მოწინააღმდეგეც ჰყავდა. ამას ცხადჰყოფს ეფრემ მცირეს (იქვე, 29-30) და იე პეტრიწის ჩივილიც (იხ. ნ. მარის Иоанн Петр. ЗВОРАОб, XIX გვ. 44—45), და მათ ნაშრომს ბევრ ქართულ მონასტრებში არც-კი ჰქონდათ ვასავალი. გრ. ჩახრუხაძის სიტყვებიც მგონია ამტკიცებენ, რომ არსენი იყალთოელ-

ლის ნათარგმნს დიდს სჯულისკანონსაც, ალბათ ამავე მიზეზის გამო, პირველ ხანებში გასავალი არა ჰქონია. მას ჰზინებია, რომ მის მიერ გადაწერილი არსენი იყალთოელის თარგმანი შეიძლება ჯვარის მონასტერში არ მიეღოთ. აი რასა სწერს იგი: „უკუეთუ ღირს მყოს ღმერთმან და წმიდასა მონასტერსა პატრიოსნისა ჯუარისასა შინა შეიწყნარონ, არა დავაკლდები ხილვასა ამისსა, და თუ არა, ვიდრე ცოცხალ ვიყო... მე მქონდეს და შემდგომად ჩემსა სადაც ღმერთმან ინებოს“—ო (ვ. ბენეშევიჩი, Гр. Вел. номоканон: ХВ. V. 1917 წ. გვ. 121). არსენი იყალთოელის შრომა რომ დიდი სჯულისკანონის პირველი ქართული თარგმანი ყოფილიყო, დაუჯერებელია, რომ გრ. ჩახრუხაძეს შიში ჰქონოდა, ვაჲ თუ ჩემი გარდანაწერი არ მიიღონო. პირიქით ის დარწმუნებული უნდა ყოფილიყო, რომ მის საჩუქარს ორთავე ხელით მოეჭიდებოდენ. სამაგიეროდ ამგვარი ეჭვი ბუნებრივად გვეჩვენება, თუ წარმოვიდგენთ, რომ არსენის შრომა ხელახალი თარგმანი იყო და ამაზე წინათაც ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არსებობდა.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი პირველი ქართული თარგმანი არ უნდა ყოფილიყო, აზამედ, უკანასკნელი თუ არა, მეორე მაინც. საეკლესიო კანონების კრებულის ქართული თარგმანი რომ არსენი იყალთოელზე უწინარეს და კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო, ამას ცოტა არ იყოს გიორგი მერჩულის საისტორიო თხზულებაში შენახული ერთი ცნობაც გვაფიქრებინებს. მისი სიტყვით გვარამ მამფალს რომ საეკლესიო საქმეებში ჩარევა მოუწოდებია და მისგან მოწვეულს საეკლესიო კრებაზე სიტყვა წარმოუთქვამს მძლავრობით მოხდენილი არჩევნების გასაბათილებლად, სხვათა შორის ხაზგასმით შეუნიშნავს: „წმიდანო მამანო ეპისკოპოსნო და მეუდაბნოენო, იცით ყოველთა კანონი შჯულისაჲ, რამეთუ არა ბრძანებს ეპისკოპოსისა და კათალიკოზისა მძლავრებით დაჯდომასა“ (ცა გვლ ხმთლსჲ, გვ. მე. 64-66). ამის საპასუხოდ გრიგოლ ხანძთელს აგრეთვე საბუთები საეკლესიო მსოფლიო კანონმდებლობითგან ამოულია და მკაცრად უპასუხია: „ჩველმწიფეო... ეს უწყოდე, რამეთუ... წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღვდელთ მოძღუართაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ ვითარმცა ეპისკოპოსთა და წესისა წინამძღუართა მამათა განსაგებელისა სჯულის მოძღურებასა იკადრებ-

და“-ო(იქვე, გვ. მზ, 90-91, 96-100). ამ სიტყვებითან ჩანს, რომ ორივე მოპირდაპირე მხარეს, როგორც ერისკაცს და მთავარს გვარამ მამთალს, ისევე რასაკვირველია საეკლესიო წრეების წარმომადგენელს გრიგოლ ხანძთელს შჯულის კანონის ცოდნაზე აქვთ დამყარებული თავიანთი მსჯელობა და საბუთიანობა; გრიგოლ ხანძთელს დასახელებული აქვს კიდევ შჯულის კანონის სახელდობრ რომელ ნაწილზე ამყარებდა თავის საპასუხო სიტყვას—მოციქულთა და მღვდელთმოდლოართაგან განსახლვრებულს კანონებზე. თუ გრიგოლ ხანძთელი ამ კანონების დამწერე მსმენელთაგან ცოდნას გულისხმობდა, მით უმეტეს წარმოუდგენელია, რომ მსოფლიო საეკლესიო კრებების კანონებიც ნათარგმნი არ ყოფილიყო. უეჭველია მღვდელთმოდლოართაგან განსახლვრულ კანონთა შორის ხანძთის არქიმანდრიტს და მის ისტორიკოსს მსოფლიო კრებების კანონებიც ჰქონდა ნაგულისხმევი. თუნდაც მეღქმისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში მოხსენებულთ „სჯულის კანონი ახალი:ა:“ (ქეტი II, 32) მართლაც ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულისკანონი იგულისხმებოდეს, როგორც კორნ. კეკელიძე ფიქრობს (XB, V, 125), მაინც ის გარემოება, რომ მეღქმისედეკი ამ ძეგლს ახალს უწოდებს, ძველის არსებობასაც გვაფიქრებინებს იმგვარადვე, როგორც ვიორგი მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი სახარებისათვის მაშინ ქართულ მწერლობაში მიღებული ტერმინი „სახარება ახალი“ (იხ. ქეტი II, 90, XII ს. სახარების ანდერძი და სხვაგან ბევრგან) ძველი სახარების არაერთისა და ორი წინანდელი თარგმანის არსებობას ჰგულისხმობდა. პროფ. კ. კეკელიძის აზრი, ვითომც მეღქმისედეკ კათალიკოზისაგან 1020 წ. სიგელში ნახმარი გამონათქვამი „სჯულის კანონი ახალი:ა:“ (ქეტი II, 32) შეიძლება იმ მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, რომ ეს წიგნი მეღქმისედეკ კათალიკოზმა ახლად გადააწერიდა, მცდარია, რათგან მეღქმისედეკ კათალიკოზს საზოგადოდ აღნიშნული აქვს, რომ სვეტიცხოველი მან სრულად შეამკო სხვათა შორის „სალეთოთა წიგნებისა დაწერითა“ (ქეტი II, 31), ე. ი. ყველა მისგან შეწირული წიგნები ახალგადაწერილები ყოფილა და თუ აქ მხოლოდ სჯულისკანონის შესახებ ხაზგასმით არის ნათქვამი „ახალი“-ო, ცხადია ამ შემთხვევაში მისი სიახლე გადაწერილობას არ უნდა ჰგულისხმობდეს. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო უფრო სწორე იქნებოდა გვეფიქრა, რომ შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ მე-XII ს-ში, არამედ უკვე IX ს-აც უნდა ყოფი-

ლიყო. თუ მეღქმისედეკ კათალიკოზის სიტყვები ეფთვმეს მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თარგმანს არ გულისხმობდა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XI-ე ს-ის დამდეგს კვლავ უნდა ეთარგმნათ სჯულისკანონი, რომელიც ახალად იწოდებოდა. ამ გარემოებას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებას არსენი იყალთოელის ნათარგმნი სჯულისკანონისაგან სრულებით განსხვავებული რედაქცია ჰქონია (იხ. ქვევით). ხოლო სულ ბოლოს მე-XI ე ს-ის დასასრულს და მე-XII ს. დამდეგს დიდი სჯულის კანონი არსენი იყალთოელსაც უთარგმნია, რომლის თარგმანი, როგორც ეტყობა, ყველგან არ ყოფილა მიღებული.

ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში გ. მერჩულის მიერ მოთხრობილი ამბავი გვარამ მამფალისაგან მოწვეულ საეკლესიო კრებაზე მოპირდაპირეთა საბუთიანობის საეკლესიო კრებათა და მოციქულთა კანონებზე დაპყარების შესახებ სჯულისკანონის საფუძვლიან ცოდნას ჰგულისხმობს და მე-IX ს-ში ამ ძეგლის ქართული თარგმანი ზემოდასხელებული კრების მოკამათეთ უეპველია შესწავლილი უნდა ჰქონოდათ. მაგრამ გამოსარკვევია, როდის უნდა ყოფილიყო საეკლესიო კანონები, ანუ მსოფლიო კრებათა საკანონმდებლო ძეგლები პირველად ქართულად გადმოთარგმნილი? ამ საკითხის გასაშუქებლად კირიონ კათალიკოზის ეპისტოლეში საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. მას პროფ. კ. ქეკელიძემ ისეთი მნიშვნელობა არ მიაკუთვნა და იმოდენი ყურადღებით არ მოეპყრო, როგორისაც ის ღირსია.

აღსანიშნავია, რომ სომხურ კრებულში, რომელსაც „ეპისტოლეთა წიგნი“ „*Գիրք Թվից*“ ეწოდება და სხვათა შორის სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შესახები მიწერ-მოწერა აქვს დაცული, კირიონ კათალიკოზის ეს ეპისტოლე სრულად შენახული არ არის, არამედ იქ ეპისტოლეს მნიშვნელოვანი ნაწილი გადამწერთ გამორჩენიათ და შინაარსიც ამის გამო დამახინჯებულია. საბედნიეროდ სომეხთა ისტორიკოსს უხტანესს ამ ძეგლის პირველი ნაწილი თავის თხზულებაში შეტანილი აქვს და ამნაირად „ეპისტოლეთა წიგნის“ ტექსტის დასაწყისის შევსება შეიძლება. მაგრამ უხტანესსაც კირიონ კათალიკოზის ეპისტოლეს ტექსტი სრულად არა აქვს გამოყენებული და მარტო მისით, უ-„ეპისტოლეთა წიგნო“-თ ამ წერილის მთლიანი შინაარსის აღდგენა შეუძლებელია, რათგან სწორედ ბოლოშია მოთავსებული ცნობა, რომელიც ჩვენთვის ამ ჟამად საინტერესო საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას გვაძლევს.

კირიონ ქართლისა კათალიკოზს აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულს თავის მესამე ეპისტოლეში ნათქვამი აქვს:

«*იქ ხქტე ვწაათა მხრ ღამქრ ვწანსქ ს დაქოსქ სათაქსარქამანსქ ს მხრქ ვქტრს ზორქე ქიქიქიქენ, იქიქ ზიქიქექ ქარქნ, ს ქ სორქრ მწაათაას ს 'ქ სორქრნ მქიქს ზიქნ ვაროქქ. ხქტე ღამქრ ს ხქტე ჳქსამქრ' წაათა მხრ აქე ჳ*»
(*მ. ქათანასა. შათიქქქან რაქანამან ქრავე ქ ჳაქიქე. 1871 წ. გამოც., გვ. 87-88*)

ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ კირიონ კათალიკოზს აბრაამ კათალიკოზისათვის ოთხი მსოფლიო კრების აღსარების შემცველი ძეგლი გადმოუთარგმნიებია. ეს აღსარება ბიზანტიაში და იერუსალიმის ეკლესიაშიც ყოფილა მიღებული. ამ ცნობის მიხედვით მართლაც, როგორც კ. კეკელიძეც ამბობს, საკითხის გამორკვევა ძნელია. მაგრამ „ეპისტოლეთა წიგნში“ რომ ჩაიხედოს ადამიანმა, დარწმუნდება რომ ქართლისა კათალიკოზი აქ სწორედ სარწმუნოების აღსარების შემცველ ძეგლზე ლაპარაკობდა. ხოლო ვინც ამ მესამე ეპისტოლეს იმავე წიგნში ბოლომდე წაიკითხავს, იქ იმის პასუხსაც მიიღებს, თუ რაზე იყო კირიონ კათალიკოზის მიერ აბრაამ კათალიკოზისთვის გაგზავნილი სარწმუნოების აღსარება დამყარებული. ქართლის კათალიკოზს თავის ეპისტოლეს ბოლოში ნათქვამი აქვს:

«*სრქ ვაქა ვქსეაქ ქსანსქრქე ჳქრქე ვქ არქვარ ს ვწ-ამარქა წაათანს აქანქექე ს ქსანსა იანქექე: ვქსარქექე ვქანწამქრ ქნჯ ვაქა იჯ ვქსეაქ, აქე ქქარქანსქქქ ქიქიქიქენ ვქრქე*» (წიქრე ქქქქიქე, გვ. 188)

„თუ რომ ჩვენი სარწმუნოების განმობიება და ცოდნა გსურთ, მე გადმოვთარგმნინე და გაახლითოთხთა კრებათა წიგნები, რომლითაც ჰრომნი ხელმძღვანელებენ და ანასტას-წმიდასა და წმიდა სიონში იქადაგების. ვინდათ თუ არა, ჩვენი სარწმუნოება ეს არის“—ო (უხტანეს. მოთხრობა ქართველთა განყოფისა სომეხთაგან, 1871 წ. სომხ. გამოც. გვ. 87-88).

„ხოლო დავწერეთ ესე სიყვარულისათვის თქვენდამი, რომ მართალი და ჭეშმარიტი სარწმუნოება დაიცვათ და ცხოვნდეთ. იცოდეთ, რომ თავით თვისით ამაში (იგულისხმება გადათარგმნილ აღსარებაში) არა დაგვიწერია რა, არამედ თვითოეული (საეკლესიო) კრებათა წიგნთაგან ამოღებულიაო (ეპისტოლეთა წიგნი, სომხ. ტექ. 18. გვ. 188).

ამ სიტყვებითგან სრული უუქველობითა ჩანს, რომ მე-VI-VII სს. საქართველოს ეკლესიას მსოფლიო კრებების ძეგლისწერათა წიგნი ჰქონია და ამგვარად ქართული კანონიკური მწერლობა, ამ შემთხვევაში მსოფლიო ეკლესიის კანონების თარგმანების სახით მაინც, უკვე არსებობდა. რასაკვირველია ადგილობრითი კრებების ძეგლისწერათა წიგნებიც იქნებოდა. მაშასადამე, ქართული კანონიკური მწერლობის დასაწყისად არამც თუ მე-XI ს. მიჩნევა არ შეიძლება, არამედ ამ დარგის მწერლობის პირველი ძეგლები უკვე ხანმეტობის ხანაში ყოფილა. მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა გამოარკვიოს ვადარჩა, თუ არა რაიმე ამ დროითგან და რა თვისებისა იყო ეს ძეგლები.

ჯერჯერობით დიდი შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ გამოცემული არ არის, საკმაოდ შესწავლილიც-კი არ ყოფილა. მხოლოდ ერთი გამოკვლევაა დაბეჭდილი ამ საკითხის შესახებ პროფ. ვლ. ბენეშევიჩის მიერ *Грузинский великий номоканон по спискам Тифлисского церковного музея* (X B. II, 349-377 და V, 112-127), რომელიც მხოლოდ ხელთნაწერების აღწერილობასა და შჯულისკანონის ნაწილებისა და თავების სათაურების შესახებს ცნობებსა და ზანდუქს შეიცავს. სჯულისკანონის ქართული თარგმანის ისტორიისა და შედგენილობის თანდათან ცვლილებათა შესასწავლად ჯერჯერობით არც მტკიცე ცნობები მოიპოვება და არც შესაფერისი კვლევა-ძიება მოუხდენია ვისმე. მხოლოდ პროფ. კ. კეკელიძეს აქვს ეს საკითხი მოკლედ განხილული თავის „ქართული ლიტერატურის ისტორია“-ში. მისი აზრით არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი შემდეგში სხვა და სხვა ჩანართებით შეუფასათ. ამნაირ ჩანართებად მიაჩნია მას: პეტრე და პავლე მოციქულების კანონები, „კანონი გეგქუსე კართაგენს შინა შეკრებულთა მამათა“, რომელიც კართაგენის კრების მარტო მეექვსე კანონი, ანუ მუხლი-კი არაა, არამედ მეშვიდე და ორმოცდა მესამე მუხლებიც, ამას გარდა მოციქულთა კანონების § 69, ლანღის კრების § 19, პეტრე ალექსანდრიელისა 15, მოყვანილია სხვადასხვა წმიდა მამათა თხზულებებითგან ამოღებული ამონაწერები და ვრცელი ტრაქტატი სინანულისა და მარხვის შესახებ. ბერძნულად ამნაირი ძეგლი არა ჩანს (იხ. ქართ. ლიტ. ისტორია I, 610).

რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით ქართული ეკლესიის მიერ ცნობილი იყო „დიდისა კლიმენტოსის მიერ“ დაწერილი მოციქულთა „კანონი საეკლესიონი“, შვიდი მსოფლიო კრება (ნიკეი-

სა, კოსტანტინეპოლისა, ეფესოასა, ქალკიდონისა, 2 კოსტანტინეპოლისა, სამეფოფოსა პალატისა გუმბადსა შინა მომხდარი, ე. წ. ტრკლისა, 2 ნიკეისა), ექვსი ადგილობითი კრება (ანკურისა, ლანგრისა, ანტიოქიისა, ლაუდიკიისა, ფრიგიისა, კართაგენისა), 8 განთქმულ მამათა მიერ განჩინებულნი და თანააღრიცხულნი კანონნი და კანონიანი ეპისტოლეები პეტრე ალექსანდრიელისა, გრიგოლ ნეოკესარიელისა, ბასილი დიდისა დიოდორესა, გრიგოლ ხუცისა, ხორეპისკოპოსთა, ქუეშეთთა ეპისკოპოსთა და ამფილოქესა მიმართ, გრიგოლ ნოსელიისა, ტიმოთე ალექსანდრიელისა, ფილოთეოს ალექსანდრიელისა ღთის გამოცხადებისათვის, ავგინოსი, აგათონისა მინაჲს ეპისკოპოსთა მიმართ, კვრილე ალექსანდრიელისა და გენნადი კოსტანტინეპოლელისა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით სწორედ „ესე არიან შეკრებანი წმიდათა და საეკლესიოთა კანონთანი, დაბეჭდულნი და დამარხულნი თვნიერ ყოვლისა შემატეებისა და მოკლებისა“ და ამ კანონების „მეცნიერებაჲ და შედგომაჲ და მტკიცედ პყრობაჲ უკმს ყოველთა წინამძღურთა ქრისტიანობითისა მადიდებლობისათა: მღვდელთმთავართა და მღვდელთა და დიაკონთა და ჩუენ შორის მოძღურად სახელდებულთა მათცა(?) მონაზონთა და ერთბამად ყოველსა საეცესასა მართლმადიდებელთა ეკლესიისასა“-ო (ქ კბი II, 60).

პროფ. კ. კეკელიძეს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, რომ „შემადგენლობა სჯულის კანონისა რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერით განიჩხევა არსენის თარგმანის რედაქციისაგან; მაგალითად, ძეგლისწერაში არაა აღნიშნული სარდიკიის კრება, აგრეთვე გრიგოლ ლეთისმეტყველის და ამფილოქე იკონიელის კანონნი, მარტივი ანტიოქიელისა და ათანასე ალექსანდრიელის ეპისტოლენი; არსენის თარგმანში არაა მოხსენებული ვასილი დიდის 85 კანონი, სხვადასხვა ნაირადაა ჩამოთვლილი ამ წყაროებში ვასილის ეპისტოლენიც“. ყველა ამ გარემოებათა გამო კ. კეკელიძე ფიქრობს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების დროს დიდი სჯულისკანონის არსენი იყალთოელის თარგმანი ჯერ არ არსებობდა და ეს ძეგლი ნათარგმნია არსენი იყალთოელის საქართველოში 1114 წ. დაბრუნების შემდგომად (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 301).

რაკი ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების წევრთ დიდი სჯულისკანონის კრებული არსენი იყალთოელისაგან თარგმნილი დიდი სჯულისკანონისაგან განსხვავებული შედგენილობის, ჰქონიათ, ამით სრული უეჭველობით ირკვევა, რომ 1103 წ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი სხვა რედაქციის კანონთა კრე-

ბული ყოვილა. არსენი იყალთოელის თარგმანი სხვა შორის საფიქრებელია ამ გარემოებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.

§ 2. ეფთვიმე მთაწმიდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში.

მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობითგან ჯერჯერობით მხოლოდ ორი ძეგლის ქართული თარგმანია გამოცემული.

1. ერთია „წესი და განგება და სჯულისკანონი მეექუსისა კრებისა“. ეს თხზულება ეფთვიმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნად ითვლება და მართლაც გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით „ჩულისკანონი წმიდისა იოანე მმარხველისაჲ და მეექუსისა კრებისაჲ“ ეფთვიმე მთაწმიდელის ერთ-ერთ ნათარგმნ თხზულებათაგანია (ც^ა ი^ე და ეფ^თსი, 29). ჟ. ალ. ხახანაშვილმა ეს ძეგლი მოსკოვში გამოსცა ოთხი ხელნაწერის მიხედვით, რომელთაგან ერთი XI ს-ისაა, მეორე XVIII ს-ისა და საქართველოს საეკლესიო მუზეუმს ეკუთვნის, ქართული ტექსტის გამოცემა კრიტიკული არ არის და ხელნაწერებში არსებული სხვებრობა არსად აღნიშნული არ არის, თანაც არ ჩანს, რომელი ხელნაწერთაგანი იყო გამოცემის დროს საფუძვლად მიჩნეული.

გამომცემელსაც ნათქვამი აქვს (იხ. Правила VI Вселенского собора. Труды восточной комиссии Московского Археологического Общества т. II, 76-136), რომ ქართული თარგმანის ტექსტი ზოგიერთში ბერძნული დაბეჭდილი ტექსტისაგან განსხვავდება (იხ. გვ. 76). არსებულ ბერძნულ მსგავს ძეგლებთან შედარება-კი ცხად ჰყოფს, რომ ქართულის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ჯერჯერობით მაინც არა ჩანს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, რით უნდა აიხსნებოდეს ეს გარემოება? რასაკვირველია ბიზანტიური იურიდიული ძეგლები ისე არ არის შესწავლილი, რომ ხელნაწერებში გაბნეული მასალები ყველა შესწავლილად და ამოწყულად ჩაითვალოს და ამიტომ საბოლოო დასკვნის გამოყვანა გაბედულად და უცდომელად შეიძლებოდეს, მაგრამ ზოგიერთი უდავო გარემოება ეხლაც უნდა აღინიშნოს. მე-VI-ე მსოფლიო კრების ძეგლისწერის ბერძნულ ტექსტებთან შედარებით ქართული ტექსტი სიდიდით სულ ცოტა ერთიორად სჭარბობს. ამ გვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული ტექსტი შეუძლებელია ბერძნული ცნობილი ტექსტის პირდაპირ თარგმანად ჩაითვალოს. აგებულობითაც ქართული ხშირად არსები-

თად განსხვავდება ბერძნულისაგან. უკვე პირველი §-ითგან ბერძნული ბული იწყება განსხვავება და ბერძნული დედნის § ა' უდრის ქართულის მხოლოდ მეორე თავს („თავი ბ“). ქართული ტექსტის პირველი თავი ხუთი უწინარესი მსოფლიო კრების კანონებისა და წინანდელ კრებათა მიერ მიღებული წა მამათა კანონიანი ეპისტოლეების განახლება-დამტკიცებას წარმოადგენს მეექვსე მსოფლიო კრებისაგან (იხ. გვ. 78-83).

მხოლოდ ამ დამტკიცებას მოსდევს წარწერა „თავნი სჯულისკანონისანი“, რომელსაც მოკლე შესავალის შემდგომ მიჰყვება § ბ, რომელიც როგორც აღნიშნული გეჰონდა ბერძნულის § ა' უდრის. თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, ცხადი შეიქმნება, რომ ქართული ტექსტის მიხედვითაც მეექვსე კრების კანონთაგან § 2 ნამდვილად ბერძნულის მსგავსად § 1 გამოდის. ამიტომ შესაძლებელია ეს ქართველი მთარგმნელის მიერ შეტანილი ცვლილება იყოს, რომელსაც მეექვსე კრების დადგენილების შინაარსისდა მიხედვით დალაგება უცდია, მაგრამ კანონთა აღრიცხვაში ბოლომდის და სისტემურად ვერ გაუტარებია. საზოგადოდ ბერძნულ-ქართულ-სლავურ ტექსტებს ეტყობათ კანონების შინაარსისდა მიხედვით დალაგების კვალი, მაგ. § ლთ, რომელიც ბერძნული დედნის § ა' უდრის, წინ უძღვის სათაური „περὶ πρῶτης καὶ δευτέρας“ (ბენეშ. I, 171), ქართულად მოკლედ „მონაზონებისათვის“ (გვ. 106). ბერძნულ-სლავურ ტექსტებს კიდევ ერთგან აქვთ სათაური „περὶ ἰερῶν καὶ ἀγρίων“ (ბერეზ. I, 144), რომლის შემდგომაც კანონები მართლაც „მღვდელობის წეს“-ს ეხება. ქართულში, რამდენადაც ალ. ხახანაშვილის გამოცემითგან ჩანს, ამგვარი სათაური არ მოიპოვება (გვ. 85), თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო. ამგვარადვე თუმცა არც ქართულსა და არც ბერძნულ ტექსტებში სათაურები ქვემოდასახელებულ ადგილებში არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო სათაურები „ნარჩვსა-თვს“ (შეად. ქლ ტექს. 91 § ივ), „დღესასწაულებისა-თვს“ (იქვე გვ. 93 § ივ) და სხვაგანაც. საზოგადოდ რათგან ქართული ტექსტი ჯეროვანად არ არის შესწავლილ-გამოცემული, მსჯელობა სახიფათოა. მაგრამ მაინც ცხადია, რომ არც ბერძნული და არც ქართული ტექსტები თავდაპირველი სახით შენახული არ უნდა იყვნენ.

საკითხი მეექვსე მსოფლიო კრების კანონების პირვანდელ-მერვინდელ რედაქციათა და ქართულ თარგმანსა და ბერძნულ დედანს შორის დამოკიდებულების შესახებ საეკლესიო სამართლის მკვლე-

ვართა, კანონისტების საქმეა. ჩვენთვის-კი უფრო მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ისაა, თუ რა უნდა ჩაითვალოს ამ თარგმანის თავისებურს რედაქციაში თვით მთარგმნელის საკუთარ ნამუშევრად და ერთგვარ შემოქმედებად, ან უკეთ რომ ვთქვათ, მოიპოვება, თუ არა იქ რაიმე კვალი ეფთხვის ამგვარი მოღვაწეობისა? აღსანიშნავია, რომ ეფთხმე მთაწმიდელი უფრო ვრცელ წყაროდ, რომელშიაც მკითხველს დაწვრილებითი ცნობების პოვნა შეეძლო, იხსენიებს „წიგნსა მას წმიდათა კრებათასა და ცხორებასაცა შინა ნეტარისა მამისა ჩნისა მაქსიმე აღმსარებლისასა“ (გვ. 135). უეჭველია პირველი სათაურით დიდი სჯულისკანონი იგულისხმება. ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს ეფთხმეს შრომაზე უფრო მოზოდირი ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო. მაგრამ არსებულ რედაქციათა შორის დიდი სჯულისკანონის წიგნში მოთავსებული მეექვსე მსოფლიო კრების ძეგლისწერა ეფთხმის ნათარგმნზე გაცილებით უფრო მომცროა. საყურადღებოა, რომ მეორე დასახელებული წყარო მაქსიმე აღმსარებლისა ეფთხმეს მიერვე იყო ნათარგმნი (იხ. პროფ. კ. კეკელიძეს Monumenta hagiographica Georgica I, გვ. XLII). საფიქრებელია, რომ ის ბოლოსიტყვაობაც, რომელშიაც ზემომოყვანილი ცნობა მოიპოვება, ეფთხმე მთაწმიდელის დაწერილი იყოს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ბერძულთან შედარებით ქართული ტექსტი ხშირად კანონების ერთგვარ ვრცელ განმარტებასა და დასაბუთებასაც შეიცავს, ზოგან გრძელი და არსებითი ხასიათის მსჯელობაა კანონში მოკლედ მოჭრილი საკითხის შესახებ. ამ მხრივ მეტად საგულისხმოა ქართული ტექსტის § 33 (გვ. 129-131), რომელშიაც მშვენიერი განმარტებაა კაცისკვლის იურიდიული ბუნებისა და თვისებათა შესახებ. უწინარესი მუხლების ცნობისდა მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ ეს განმარტება ბასილი კესარიელის ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო (იხ. გვ. 129, § 3დ). მაგრამ ბერძულ არც სჯულისკანონში და არც ისე ბასილი კესარიელის თხზულებათა შორის არაფერი ამის მსგავსი არ მოიპოვება.

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ ბერძულთან შედარებით ეფთხმე მთაწმიდელის ნაშრომში უფრო მეტი ცნობებია იმ მწვალებლობად მიჩნეული წესების შესახებ, რომელნიც სომხეთში ყოფილა გავრცელებული.

ხოლო ერთგან § ნდ-ში, სადაც საწარმართო კერპთა და ჩვეულებათა შესახებაა საუბარი, უკვე ცხადად ემჩნევა, რომ მეექვსე

კრების ძეგლისწერაში ქართველ მთარგმნელს თავისი საკუთარი ცნობები და სიტყვა-აზრებიც უნდა ჩაერთოს. ამ მუხლში სხვათა შორის ნათქვამია: „კდ სახელისდებანი იგი საწარმართოთა კერპთანი, რლნი მათ ღთად შერაცხნეს რლნიმე მამათა და რლნიმე დედათა, სდ მოისპენ. დიოს ანუ აპოლოს ანუ არტემის ანუ ბოჩი და გაცი და ბადაგონ და არმაზ“ და სხვა (გვ. 113). იმას გარდა, რომ ბერძნულ დედანში (იხ. ბენეშ. I, 183 § 3⁹) კერპთა ბერძნული სახელებიც-კი არ მოიპოვება, კიდევაც რომ წარმოვიდგინოთ თითქოს ბერძნული პანთეონისათვის ღმერთების სახელები ეფთვმეს შეიძლება ბერძნულ დედანშივე ამოეკითხა, მინც უეჭველია, ბოჩისა, გაციისა, ბადაგონისა და არმაზის სახელები იქ არ იქნებოდა და ცხადია თვით ეფთვმეს ჩანართი უნდა იყოს.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ „წესი და განგება და სჯულისკანონი მეექუსისა კრებისა“ უბრალო და უშუალო თარგმანი-კი არ უნდა იყოს, არამედ ეფთვმე მთაწმიდელის მიერ გადაკეთებული და განმარტებებით შემკული რედაქციაა. საყურადღებო ცნობა აქვს ეფთვმე მთაწმიდელს თავის ნათარგმნი მეექვსე კრებისა და იოვანე მმარხველის აღწერილი განწესებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს, რომ ძეგლები „სასწავლელად“ ვადმოაქართულა, რომ „იკითხვიდენ წინამძღუარნი და მოძღუარნი ეკლესიათანი“. ამ შრომის შესახებ მკითხველს ამცნებს, „ყოველივე პირი და სახე სხუათა მათ პირველთა მამათა მიერ აღწერილისა რჩულის კანონისაჲ აქა შემოკრებულ არს და კეთილად განმარტებულ არს“-ო (გვ. 94). რას ეხება ეს ცნობა, ერთერთ ამ ორ ძეგლთაგანს, თუ ორთავეს, თუ ერთს პირველს, მე-6-ე კრების სჯულისკანონს, თუ იოვანე მმარხველის თხზულებას, დასასრულ მათ დედანს ახასიათებს ეფთვმე მთაწმიდელი, თუ თავის ნათარგმნს?

დიდებული ქართველი მოღვაწის სიტყვებში აზრი სამწუხაროდ სრულის სიმკაფიოთ არ არის გამოთქმული და ყველა ზემოაღნიშნული საკითხების შესახებ გადაჭრილი პასუხის მოცემა ძნელია და მხოლოდ ზოგი რამეს გამოორკვევა შეიძლება. თუ რომელ ძეგლს ეხება ეფთვმეს სიტყვები, ამის გადასაწყვეტად უნდა გავიხსენოთ, რომ თვით ეფთვმე „რჩულის კანონს“ მეექვსე კრების ძეგლისწერას უწოდებს და იოვანე მმარხველის ნაშრომისათვის-კი მას სათაურში „კანონი შეცოდებულთანი“ დაურქმევია, ანდერძში-კი „განწესებულს“ უძახის. მაშასადამე მისი ზემონათქვამი მეექვსე კრების სრჯულისკანონის თვისებას უნდა ახასიათებდეს. ირკვევა,

რომ იგი სხვადასხვა მამათა მიერ აღწერილი „რწმუნისკანონების“ „ყოველსავე პირსა და სახეს“ შეიცავს და ამ ნაწარმოებში ყოველივე ეს „შემოკრებულ არს“ ჯერ ეს ერთი და თანაც „კეთილად განმარტებულ არს“, ე. ი. ერთგვარს ნარკვევს წარმოადგენს განმარტებ-ბითურთ.

ბერძნულ დედანზე ლაპარაკობს, თუ თავის ნაწარმოებზე? ეფთჳმე მთაწმიდელის ჩვეულებრივი თავდაბლობა უფლებას არ გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავის ნაწარმოებზე ეთქვა კეთილად განმარტებულთაო. მაგრამ ამ ცნობაში ჩვენთვის ის გარემოება სა-ყოყრადღებო, რომ ეფთჳმეს მიერ გადმოქართულებული მეექვსე მსო-ფლიო კრების კანონები ამ კრების ძეგლისწერას-კი არ წარმოადგენს, არამედ მერმინდელს „შემოკრებულ“ ნაწარმოებს, რომელიც ამასთანა-ვე განმარტებებით ყოფილა შემკული. ასეთს ნაწარმს „დაბეჭდუ-ლი“ ძეგლის თვისება რასაკვირველია არ შეიძლება ჰქონოდა და ამიტომვე ეფთჳმე მთაწმიდელს შეეძლო უფრო თავისუფლად მოქცეულიყო და სადაც საჭიროდ დაინახავდა ცვლილებები შეეტანა და თარგმანებაც განეწყო და გაეცხოველებინა. ეს ეფთჳმე მთაწმი-დელის სამწერლობო მოღვაწეობის ჩვეულებრივი თვისებაა და ის სწორედ ამგვარადვე მოქცეულა, როდესაც ზემოაღნიშნული მაქსიმე აღმსარებლის ცხორება გადმოუქართულებია (იხ. MHG. I, გვ. XLII), იოანე დამასკელის „გარდმოცემაჲ“ უთარგმნია და, არა თუ ში-ნაარსი, სახელიც-კი შეუცვლია, როდესაც, როგორც ქვემოთ უფრო დაწვრილებით აღნიშნული იქმნება, იოანე მმარხველის „კანონ-ნი შეცოდებულთა“-ც სთარგმნა. ამ დიდებული ქართველი მოღვაწის ასეთი ნიშანდობლივი თვისება უკვე განთქმულ ქართველ მეცნიერს ეფრემ მცირეს ჰქონდა შემჩნეული და მასაც-კი აღნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელს „კელეწიფებოდა შემატე-ბაჲცა და კლებაჲცა“ ნათარგმნი თხზულებებისა (იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ თარგ. ანდერძი, ქტბი I, 216 და კ. კეკელიძის „ქართ. ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან“: ტფ. უნივ. მოამბე I, გვ. 51). თა-ნამედროვე მეკლეგართა დაკვირვებაც ამ გარემოებას ადასტურებს (პროფ. კ. კეკელიძეც თავის ქართ. ლიტ. ისტორიაში ამავე აზრს ადგია I, 210-211).

2. მსოფლიო ეკლესიის საკანონმდებლო ძეგლთაგან, ზემოდასა-ხელებულის გარდა, გამოცემულია მხოლოდ „კანონნი შეცოდებ-ბულთანი“, რომელიც იმავე ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ იყო ნათარგმნი. მის შრომათა სიაში ეს ძეგლი მოხსენებული აქვს გიორგი მთაწმიდელს, რომელიც თუმცა იმ სათაურით არ

არის აღნიშნული, როგორც თვით დედანშია, და ეწოდება „რჩულის კანონი წმიდისა იოანე მმარხველისაჲ“ (ცეცხი და ეფსი, 29), მაგრამ უეჭველია ერთი და იგივე თხზულება უნდა იყოს: ეფთვმე მთაწმიდელის თარგმანი † ალ. ხახანაშვილმა გამოსცა 1902 წ. პროფ. ნ. ზაოზერსკისთან ერთად (იხ. Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской с предисловием издателей. Изд. Общ. истории и древ. рос. при Моск. Университете). გამოცემული ტექსტიდანაც ჩანს, რომ იგი ეფთვმე მთაწმიდელის თარგმანია. ბოლოსიტყვაობაში დიდებული ქართველი მოღვაწე სწერს: „ღირს ვიქმენ მე გლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მოწესთაჲ ეფთვმე თარგმნებად (sic) ბერძულისა ქართულად მცირესა ამას რჩულის კანონსა წდისა მის მეექუსისა კრებისა მიერ აღწერილსა და ყოვლად ნეტარისა იოვანეს მმარხველისა მიერ კოსტანტინეპოლისა მთავარეპისკოპოსისა განწესებულსა“ო (გვ. 94). ქართული ტექსტი გამოცემულია 4 ხელთნაწერის მიხედვით, მაგრამ დიდის შეცდომებით (იხ. ნ. მარრის რეცენზია Виз. Врем. 1906 წ. XII, 191-192).

გამოცემული ტექსტი ორი ნაწილისაგან შესდგება და პირველს ეწოდება „კანონნი შეცოდებულთანი, აღწერილნი ნეტარისა მამისა ჩნისა იოვანეს მიერ კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, რომელსა მმარხველ ეწოდებოდა“ (გვ. 2-38), რომელიც თავებად არის დაყოფილი, მაგრამ თავების რიცხვობრივი რომელიც გარდა არაფერია სათაურებში აღნიშნული და შინაარსიც არ აწერია. მეორე ნაწილს სათაურად აქვს „კანონნი შეცოდებულთანი განწესებულნი ნეტარისა მამისა ჩნისა იოვანე მმარხველისა მიერ კოსტანტინეპოლელ პატრიარქისა“ (გვ. 39-92), ბერძნულად ამ ძეგლს ეწოდება „*κατακρίσι*“ (გვ. 3) და სხვა ამგვარ თხზულებებსაც *κατακρίσι* ან *κατακρίσι*-ს ეძახოდენ ხოლმე.

თუმცა ქართულის მსავსად ბერძნულ მწერლობაშიაც ზოგიერთ ხელთნაწერებში ეს ძეგლი იოანე მმარხველის კოსტანტინეპოლელი პატრიარქის აღწერილად არის მოხსენებული, მაგრამ ეს მცდარი ცნობაა და ამ ძეგლის ორი ნაწილი ორი სხვადასხვა პირისაგან უნდა იყოს შედგენილი. მართლაც ბერძნულსა და სლავურს ხელთნაწერებში ამ თხზულების პირველი ნაწილის ავტორად იოანე მონაზონია აღნიშნული. ამ ნაწარმოებების ნამდვილ აღმწერელთა ვინაობის გამორკვევა ზაოზერსკის შეუძლებლად მიაჩნია და მხო-

ლოდ ამ გარდმოცემის მიხედვით პირველი ნაწილის ავტორად იოანე ბერს, მონაზონსა, სთელის, მეორისას-კი იოანე მმარხველს, კონსტანტინეპოლელ პატრიარქს (გვ. 33-34 და 83).

ზაოზერსკის სიტყვით ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი ძეგლი წარმოადგენს იოანე მონაზონის კანონარსა და კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის იოანე მმარხველის შეცოდებულთა კანონებს (იხ. წინასიტ. გვ. 83) და ამ ნაწარმოებთა ჯერჯერობით უძველეს რედაქციად უნდა ჩაითვალოს მორინის მიერ გამოცემულ ბერძნულ ტექსტთან ერთად (იქვე, 45), მაგრამ ქართული თარგმანი ხშირად განსხვავდება ბერძნული დედნებისაგან და რაც ეფთჳმეს თარგმანშია, იქ არ მოიპოვება. ამიტომ ამ შემთხვევაშიც საფიქრებელია, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელს უბრალო მთარგმნელობის მაგიერ ერთგვარი შემოქმედება უმჯობინებია. პროფ. ვლ. ბენეშევიჩსაც აღნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმეს რედაქციის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ვერ აღმოაჩინა და ისიც ფიქრობს, რომ ეფთჳმეს თარგმნის დროს რამდენიმე რედაქცია უნდა ჰქონოდა და დედანიც მისგან თავისებურად უნდა იყოს გადაკეთებული (Груз. великий номаканон XV, V, გვ. 113).

ავტორის სიტყვით მისი კანონი სინანულისანი ერთის მხრით სხვათა მოძღვრებას შეიცავს, მეორეს მხრით მოძღვრის საკუთარი გამოცდილების ნაყოფს წარმოადგენს. მას ნათქვამი აქვს: „ვიქმ გამოძიებასა ამას და განწესებასა... ვითარცა... ნარჩევთა უნარჩევესი ნაბიჭევსა ღირსთა და მეცნიერთა ტაბლისასა შეგჳკრებ და უმეტესად გამოცდილებისაგან და გულისკმისყოფისა სულიერისა მის მოძღუარისა ჩემისა, რომელმან აღმზარდა, რომელი იგი სანთელი იყო განკითხვისა და მეცნიერებისა, რომლისაგან ყოველი სულიერი სწავლაჲ მისწავიეს“-ო (გვ. 16).

თუმცა სინანულთა კანონების ავტორად სათაურში იოანე კონსტანტინეპოლელი მთავარეპისკოპოსია მოხსენებული, მაგრამ თხზულების პირველი ნაწილის შესავლითგან უფრო საფიქრებელია, რომ ავტორი სამონასტრო ძმობის ძმათაგანი, ანუ მონაზონი უნდა ყოფილიყო. როდესაც იგი გვამცნებს, რომ მან თავის სურვილით-კი არ შეადგინა ეს ნაშრომი, არამედ სხვათა რჩევითა და იძულებით, ავტორი სხვათა შორის ამბობს: „ვინაჲთგან უკუე მაიძულეს ღთის მოყუარეთა და სულიერთა ძმათა აღწერად მცირედი ესე რჩულისკანონი და ფითოეულისა ცოდვისა განწესებული სინა-

ნული“, ამიტომ „კრძალულებითა და შიშითა კელვყავ
იმას“-ო (იქვე, 16).

რამდენადაც დედაზრისა და მოძღვრების მთავარი დებულე-
ბის მხრით „კანონნი შეცოდებულთანი“ საყურადღებო და საგულის-
ხმოა, იმდენად შინაგანი აგებულობითა და შინაარსით მდარე ნა-
წარმოებს წარმოადგენს, ხშირად გამეორებას შეიცავს და უმთავრე-
სად ზნეობრივი ხასიათის და სქესობრივი ცხოვრების ცოდვების აღ-
ნუსხვასა და უსიამოვნო აღწერილობას წარმოადგენს. დანაშაულო-
ბათა ბუნებისა და თვისებათა ანალიზისათვის-კი თითქმის არავითა-
რი ყურადღება არა აქვს მიქცეული.

კანონნი შეცოდებულთანი აღმოსავლეთის საქრისტიანო ეკლე-
სიის გარდა რომის ეკლესიასაც ჰქონდა და იქ ეს დარგი საშუალო
საუკუნეებში განსაკუთრებით იყო განვითარებული. იქაური კანონნი
შეცოდებულთანი ცნობილი არიან „libri poenitentiales“-ს სა-
ხელით. ამგვარი თხზულება პირველად ირლანდიისა და ბრიტანიის
ეკლესიაში გაჩნდა, სადაც განსაკუთრებით ცნობილი იყო ინგლისის
გარეშეც განთქმული ერთი „კანონნი შეცოდებულთანი“, რომლის
ავტორადაც ინგლისის ეკლესიის უპირველესი თევდორე კენ-
ტერბურის არქიეპისკოპოსი ტომით ბერძენი († 690) იყო
მიჩნეული. ამ კანონებში ბევრი რამეა, რაც აღმოსავლეთის ეკლე-
სიას უახლოვებს (А. Павлов, Курс церковного права, 1902 წ.,
გვ. 83 და ზაოზერსკის Номок. И. Постника, 69). ინგლისური
შეცოდებულთა კანონების გარდა ფრანკებისა და რომაული ამგვარი-
ვე ძეგლებიც არსებობდნენ. ამ ძეგლებში ადგილობრივი სისხლის სა-
მართლისა და ხალხური ადათების იმდენად ძლიერი გავლენა მო-
ჩანს, რომ ისინი მარტო შეცოდებულთა კანონებად-კი არ შეიძლება
ჩაითვალოს, არამედ სისხლის სამართლის ძეგლებადაც.

ინგლისური კანონნი შეცოდებულთანი იმ მხრივ განსხვავდებიან
რომაული ამნარიისავე ნაწარმოებებითგან, რომ იქ სასჯელის ხან-
გრძლივობის შემცირება ეპისკოპოსის გადაწყვეტილებაზე (arbitrium)
იყო დამოკიდებული და ამის გამო გერმანელმა მეცნიერმა შმიციმა
ინგლისური ძეგლების სისტემას „საარბიტრო“ უწოდა მანვე აღნიშ-
ნა, რომ თვით რომის დედაეკლესიის შეცოდებულთა კანონები ამ
მხრივ თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან და იქ სასჯელის, ან სინანუ-
ლის ხანგრძლივობა კანონების მიხედვით უნდა ყოფილიყო განსაზ-
ღვრული (Schmitz, Die Bussbücher und die Bussdisciplin der
Kirche, 1883 წ., გვ. 521 და ზაოზერსკი Номок. 70).

ფრანკების ეკლესიის შეცოდებულთა კანონები მონაზონური სიმკაცრით არის შედგენილი და სასჯელებიც ცოდვებისა და დანაშაულობათათვის იმდენად მძიმეა დანიშნული, რომ უფრო ბერები-სათვის იყო გამოსადეგი, ვიდრე ერისკაცთათვის (იქვე).

§ 3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები.

ჩვეულებრივი, საეკლესიო კანონები დაწესებულ, ადგილობრივ საეკლესიო კრებებს გარდა, რომელნიც კანონმდებლობით მოღვაწეობისათვის რასაკვირველია განკუთვნილი არ ყოფილან, საქართველოში არა ერთხელ საგანგებო დიდმნიშვნელოვანი კრებებიც ყოფილა მოწვეული პირველხარისხოვანი საკითხების განსახილველად და გადასაჭრელად. თუ ჩვეულებრივი კრებების დადგენილება, ვითარცა მიმდინარე წვრილმანი საქმეების მომწესრიგებელი, შესაძლებელია ძველისწერის სახით აღნუსხული არც-კი ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია საგანგებო და დიდმნიშვნელოვანი ადგილობრივი კრებების ნამუშევარი უკვალოდ დაეტოვებინათ და ამა თუ იმ სახით შესაფერისი ძველისწერის შედგენისათვის არ შეეწუხებინათ თავი. დაუჯერებელი რამეა მაგ., რომ ქართლის ეკლესიის თვითმწყობის პირველად შემოღების დროს ადგილობრივ კრებას ჩვენში სათანადო მსჯელობა არ ჰქონოდა და დადგენილება არ აღენუსხა. შეუძლებელია თუნდაც 607 წ., როდესაც ქართველთა და სომეხთა ეკლესიებს შორის განხეთქილება მოხდა და სომეხთა ეკლესიის მესვეურებმა ქართველები, ვითარცა ნწვალბელნი, შეაჩვენეს კიდევ, რომ ქართველთა სამღვდლოებას ამის საპასუხოდ საეკლესიო კრებაზე შესაფერისი დადგენილება არ განეჩინა და შთამომავლობისათვის ეს წერილობით არ შეენახა.

როგორც მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატინითგანა ჩანს, ქართულ ეკლესიას VIII-IX საუკუნემდის ცოლოსნობა შეუწახავს ეპისკოპოსთათვის იმ დროს, როდესაც მსოფლიო ეკლესიაში როგორც აღმოსავლეთში, ისევე დასავლეთში, დიდხანია უკვე ცოლოსნობა მოსპობილი და აკრძალული იყო. საფიქრებელია, რომ ამ თვალსაზრისით განსხვავების შესახებაც შესაფერისი საბუთიანობა და დადგენილება ექმნებოდა ქართულ ადგილობრივ საეკლესიო კრებას. გიორგი მერჩულს შენახული აქვს ცნობა ჯავახეთში მე-IX ს. შუა წლებში შეკრებილი კრების შესახებ, რომელმაც კათალიკოზის არჩევნების უკანონობის საკითხი განიხილა (ც-გ გ-ლ ხნძილსა, გვ. მე § მბ). თუ ის, რაც „ქამთა უკუე ღმრთის-მსახურისა მეფისა ბაგრატისა“

მოხდა, როდესაც „იქმნა კულად კრება ღრტილას“, ნამდვილად „არა ვიდრევე სამღუდელო, არამედ უფროსლა სამხედრო“ იყო (სქეს სამოთხე, 615) და ვითარცა არა საეკლესიო, არამედ საპაექრო კრება შეიძლება უძველესწეროდაც დარჩენილიყო, რამდენი ნამდვილი საეკლესიო კრებები ყოფილა საქართველოში, რომ მათი კვალი ამ ჟამად ან გამქალა, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

ამ მხრივ მე-XII-ე ს-მდე გამონაკლისს მხოლოდ რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრება შეადგენს, რომლის ძეგლისწერა არამც თუ მარტო შენახულ იქმნა და არის ეხლაც, არამედ დიდ სჯულისკანონშიაც-კი იქმნა ძველადვე შეტანილი (იხ. ბენეშევიჩის *Грѹа велик. номок. XV. II*).

• A. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლისწერა.

რუის-ურბნისის კრების ოქმები ორჯერ არის გამოცემული: პირველად 1882 წ. საბინინის მიერ „საქართველოს სამოთხეში“ გვ. 518-530, მეორედ თ. ყორდანიამ დაბეჭდა ქკბის II წიგნში გვ. 54-72. საბინინს ნათქვამი აქვს: „ძეგლისწერაა ესე დიდითა ჭირითა და იწროვებითა გადმოვწერე მცხეთის საწიგნობელითგან, რომელიც იპოება დიდსა ნომოკანონსა შინა. ეკზარხოს ეგსევის დროსა შინა, რომელმან რჩევითა მაკარი არხ. და ბასხაროვისა აღმკრძალა შესვლა სადმე მონასტრის ანუ ეკლესიის საწიგნობელსა შინა და თუ რამე შეცდომა შეერია ამ ძეგლისწერასა, დამნაშავენი ეს პირნი არიან, რათა მპარაობით უნდა გადმოვწერაო (სქ სმ-თხე, 530. შენ. 3). თ. ყორდანიას ტექსტი საეკლესიო მუზეუმის № 76 ხელთნაწერის მიხედვით დაუბეჭდია. ხელთნაწერი სქელ ქალაღღზე ყოფილა დაწერილი, უთარილოა, მაგრამ „ბალეოგრაფიული ხასიათი წერისა უეჭველ ჰყოფს, რომ ხელნაწერი ეკუთვნის XII ანუ XIII საუკუნეს“-ო (ქკბი II, 54). პროფ. ბენეშევიჩის აზრით-კი ამ ხელთნაწერის უმთავრესი ნაწილი გვ. 7-495 მე-XIII-XIV-ე ს-ის ხელით ყოფილა („рука XIII-XIV века“) ნაწერი (XV. II, 351).

„ძეგლისწერაა წმიდისა და ღთივ-შეკრებულისა კრებისაჲ, რომელი შემოკრბა ბრძანებითა კეთილად-მსახურისა და ღთივ-დაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისასა პირთათჳს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო (ქკბი II, 56). ამ სათაურით იწყება რუის-ურბნისის საეკლესიო

ლესიო კრების დადგენილებანი. უკვე ეს სათაურია დამახასიათებელი და საყურადღებო. ეს კრება „ლთივ-შეკრებულად“ არის გამოცხადებული. თუმცა აქვეა აღნიშნული, რომ იგი „შემოკრება ბრძანებითა მეფისა“. მაშასადამე საფიქრებელი ხდება, რომ ამ კრების მოწვევის თაოსნობა დავით აღმაშენებელს ეკუთვნის. მისი ისტორიკოსის მოთხრობა ამ კრების შესახებ და ამ კრების განაჩენის მნიშვნელობა უმთავრესად საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო წესწყობილებისათვის უფრო აძლიერებს სათაურის ზემომოყვანილ ცნობას. არსენი მონაზონის მიერ საეკლესიო კრების სახელით დაწერილ სამადლობელ ქება-დიდებაშიც ეს გარემოება აღნიშნულია და ნათქვამია: „ესე (ე. ი. ძეგლის წერა) აწ ძღუნად მოგართუნა შენ მწყობრმან შენთა ამათ ნაზირველთა სიმრავლისამან... რომელ მოსწრაფებით შემოკრებაჲ უბრძანე შენ და დიდისა ამის და ღმრთისა-სათნოჲსა წარმართებისა თანაშუამდგომელად ღმრთისა მიმართ მოიგენ“-ო (ქები, II, 69).

ამას გარდა, როდესაც საეკლესიო კრება მოუწვევია, როგორც ჩანს, მეფეს უკვე წინდაწინვე, მსჯელობის საგანი და განსახილველი საკითხების სია განუსაზღვრავს ისე, რომ იგი შემოკრება „პირთათჳს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის კრების მოწვევა წინასწარ განზრახული მიზნითა და გეგმის განსახორციელებლად ყოფილა გამოწვეული და იგი ჩვეულებრივი, მორიგე კრება-კი არა, არამედ საგანგებო და განსაკუთრებული ყრილობა ყოფილა.

თვით ძეგლისწერაში აღნიშნულია კიდევ ამ კრების მთავარი მიზანი და დანიშნულება. „ამისთჳს შემოკრება კრებაჲა... გარნა არა თუ უბიწოებასა ქართველთა სარწმუნოებასა ბიწი რაჲმე შეჰხებოდა... არამედ სხუათასა ეკლესიოთა და სამღდელოთა და საქრისტეანოთა ძიებათათჳს“-ო (ქები II, 61-62).

მაშასადამე, რუის-ურბნისის კრების შეყრის მიზეზი და მიზანი დოგმატური საკითხების „ძიებანი“-კი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ „საეკლესიო“, ე. ი. რაც ეკლესიას ვითარცა დაწესებულებას ეხებოდა „სამღდელო“ ანუ მღვდელთმსახურთა შესახები საკითხების განსახილველად და „საქრისტეანო“ მრევლის, ხალხის წრეში გავრცელებულ მავნე და უწესო ზნე-ჩვეულებათა და ცოდვათა ამოსაკვეთად. თანამედროვე ტერმინოლოგიით რომ გამოიხატოს ამ კრების მიზანი, მისი მსჯელობისა და კანონ-

მდებლობის საგნად საეკლესიო წესწყობილებებისა, სამღვდელმსახურო წესებისა და მრევლის ზნეჩვეულებათა და შეცოდებულების განმართვა და მოწესრიგება ყოფილა. მართლაც ამ ძეგლისწერაში ერთი სტრიქონიც-კი არ მოიპოვება რაიმე დოგმატური უთანხმოების შესახებ.

მეტის მიერ მოწვეული კრების სხდომების საჯდომად არჩეული ყოფილა ისეთი ადგილი, რომელიც მდებარეობდა „სანახებთა ქართლისათა, მახლობელად ორთა საეპისკოპოსოთა რუის(ის)ა და ურბნისისა“ (ქკბი, II, 61). იყო იქ თუ არა რაიმე დაბა, ან მონასტერი, არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, ფართო და შესაფერისად მოწყობილი შენობები რომ არ ჰქონოდათ იქ შეკრებილთა და თავმოყრილებს, მას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი არ უწოდებდა „ადგილსა“ ჯეროვანსა“ და წევრებიც ვერ შესძლებდენ „მრავალდღე გამოწულილვითა ფრიადითა“ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილებისა და ყოფა-ცხოვრების ნაკლის გამოძიებასა და განმართვას (ცა მწესა დთსი * 524, გვ. 291). ამგვარი საფუძვლიანი და ხანგრძლივი მუშაობისათვის მართლაც და შესაფერისი სადგომი იყო საჭირო.

კრებაში მონაწილეობა მიუღია სამღვდელოებას და იგი იყო „კრებაჲ ღმრთის მოყუარეთა ეპისკოპოსთა, პატროსანთა მღვდელთა და ღირსთა დიაკონთაჲ, ქრისტეს მოყუარეთა მონაზონთა, დაყუდებულთა და მეუღაბნოეთაჲ“ (ქკბი II, 61). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით-კი ამ კრების შემადგენლობა გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი ყოფილა: „ბეფემ თურმე მოიწვია, „ერი მრავალი, რამეთუ სამეფოსა თვისისა კათალიკოზი, მღვდელთმთავარი, მეუღაბნონი და მეცნიერი შემოკრიბნა წინაშე მათსა“-ო (ცა მწესა დთსი * 524, გვ. 291). მაშასადამე საკუთრივ სამღვდელოების გარდა ყოფილან აგრეთვე თავისი ცოდნით განთქმული პირები, ამ შემთხვევაში საფიქრებელია სასულიერო წრის წარმომადგენელი „მეცნიერი“. მართლაც ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს არსენი მონაზონი კალიპოსელი, რომელსაც ვითარცა „სჯულიერიისა მოღუაწისა“ სახელის მქონებელს რუისურბნისის კრებამ მრავალყამიერობაც-კი ჩაუწერა ძეგლში (ქკბი II, 71).

თუ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მეფისგან იყო მოწვეული და მისგანვე ჰქონდა მას გარკვეული მიმართულების გეზი მიცემული, კრების თავმჯდომარედ კათალიკოზი ყოფილა. თვით ძეგლის წერაშიც აღნიშნულია, რომ „თავ და წინამძღუარ... წმიდისა მის კრებისა იყო... იოვანე ყოვლად ღირსი მთავარ-

ეპისკოპოსი, კათალიკოსი და ყოვლისა საქართველოჲსა დიდი მამათმთავარი“-ო (ქკბი II, 62).

ამ კრების მუშაობაში მხურვალე მონაწილეობა მიუღია და მის ნაყოფიერებისა და წარმატებისათვის თავის მსჯელობითა და საბუთიანობით საუკეთესოდ ხელი შეუწყვია საქართველოს მაშინდელ მწიგნობართუხუცესსა და დავით აღმაშენებელის გაბედული სახელმწიფოებრივი და კულტურული მოღვაწეობის თანამზრახველსა და დაუღალავ მონაწილეს. ამ „გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართუხუცესისა“ ღვაწლი იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ვითარცა „თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა“თვის კრებას ძეგლისწერაში მისი მრავალქამიერობაც შეუტანია (ქკბი II, 71).

ხოლო რუის-ურბნისის კრების ოქმებისა და საზოგადოდ ძეგლისწერისა და მეფისადმი სამადლობელი ქება-დიდებას შედგენა, როგორც ჩანს, არსენი მონაზონსა ჰქონია მინდობილი. ის ყოფილა, როგორც ეხლა იტყოდენ, ამ კრების მდივანი. ეს იქითგანა ჩანს, რომ თვით ამ კრების კანონების ბოლოს დართულს დავით აღმაშენებლისადმი დაწერილ მიმართვას სათაურად აქვს „მეფესა და ვითს მონაზონი არსენი“-ო, რაც ძეგლის ამ ნაწილის არსენის დამწერელობის მომასწავებელია. მაგრამ რათგან ამ მიმართვასა და ქება-დიდებას უშუალოდ კრების დადგენილებით აღვლენილი მრავალქამიერობა ცოცხალ, ხოლო მიცვალებულ გამოჩენილ მოღვაწეთათვის საუკუნო ხსენებაა მოთავსებული, ამიტომ ეს ბოლო ნაწილიც მთლად ძეგლისწერას ეკუთვნის და იმავე არსენის ნაწერის გაგრძელების შთაბეჭდილებას ახდენს. ძეგლისწერის მთავარი და ამ ბოლო ნაწილების ენის იგივეობა გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნისის კრების მდივანად და ძეგლისწერის შემდგენელად სწორედ არსენი მონაზონი უნდა ყოფილიყო.

რუის-ურბნისის კრების დადგენილების დიდწილად შენელოვანობა თვით მონაწილეთაც ნათლად ჰქონიათ ვათვალისწინებული და თანამედროვე თაობასაც კარგად ესმოდა მისი დადგენილებანი და აღწერილი თავისი თვისებებით ყველას მოსწონდა ვითარცა „ძეგლი შეუნიერი“, ხოლო ღირსებით რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა ცნობილი იყო როგორც „მიმდგომი და მოწამე წმიდათა ათორმეტთა კრებათა“ (ცა მწესა დთხი * 524, გვ. 291-292).

ძეგლისწერა ოთხი მთავარი ნაწილისაგან შესდგება, თუმცა თ. ჟორდანიას გამოცემის მიხედვით მხოლოდ ერთს, სახელდობრ მესამე ნაწილსა აქვს განსაკუთრებული სათაური.

პირველ ნაწილს შესავალი შეადგენს, იწყება თავითგანვე და თავდება იქ, სადაც საკუთრივ კრების დადგენილება იწყება (ქაბი II, 56-62). მეორე—სწორედ ამ დადგენილებებს შეიცავს (გვ. 62-68), რომელსაც მესამე ნაწილის, სათაურის მსგავსად, წითურად ასომთავრულად დაწერილი წინადადება მისდევს „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“. აქ მესამე ნაწილი იწყება. იგი დავით აღმაშენებლისადმი მიმართულ სამადლობელ ქება-დადებას წარმოადგენს, როგორც ამ კრების მოწვევისა და ისევე საზოგადოდ მთელი მისი მოღვაწეობისათვის (გვ. 68-70). ამას ბოლოში მისდევს კრების მიერ წარმოთქმული და აღწერილი მეფისა, მისი სახლობისა და გამოჩენილ ქართველ ცოცხალ მოღვაწეთათვის მრავალუამიერი ცხოვრება, ხოლო პიკვალეზულთათვის საუკუნო ხსენება. ეს ძეგლისწერის მეოთხე და ამასთანავე უკანასკნელი ნაწილია (გვ. 70-72).

პირველი ნაწილი რთული შედგენილობისაა და ჯერ მსოფლიოსა, ადამიანისა და სარწმუნოების განვითარების შესახებ საზოგადო ფილოსოფიურ მოძღვრებას შეიცავს (გვ. 56-58). შემდეგ საქართველოს პირველგზისი და მეორეჯერი გაქრისტიანებისა და ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესახებაა საუბარი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და ისტორიკოსის ეფრემ მცირესგან შექმნილი კონცეპციის მიხედვით (გვ. 58-59). მერმე იმ საეკლესიო კანონმდებლობისა და სამართლის ძეგლების აღნუსხვა მისდევს, რომელთა ცოდნა და „შედგომა“ მართლმადიდებელთათვის სავალდებულოდ იყო მიჩნეული (გვ. 59-60). ამის შემდეგ ბუნებითი და დაწერილი სამართლის განვითარების ზოგადი ფილოსოფიური მოკლე მიმოხილვაა (გვ. 60-61) და სულ ბოლოს რუის-ურბნისის კრების მოწვევის გარემოება და მიზანია აღნიშნული (გვ. 61-62).

ამ პირველ ნაწილს, რომელიც რუის-ურბნისის კრების კანონებს წინ უძღვის და შესავალად აქვს, მკითხველისათვის ის საზოგადო ფილოსოფიურ-უფლებრივი და ისტორიული საფუძველი და მოძღვრება უნდა გაეთვალისწინებინა, რომელზედაც ამ კრების დადგენილების შემადგენელთ თავიანთი კანონმდებლობითი მოღვაწეობა დაუმყარებიათ. იქ ეს პირდაპირ არის კიდევ ნათქვამი და სწერია: „ხოლო ჩუენ ესე ამისთვის მოვიკსენენით, რათა პირველითგან პირი სიტყუსა განვმარტოთ“—ო (გვ. 60).

საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ თვით რუის-ურბნისის კრების კანონები, თ. ყორდანის სიტყვით, ხელთნაწერში გარეგნულად მუხლებად არ ყოფილა დაყოფილი და არც სათვალავები ჰქონია: „კანონების თავს მუხ-

ლები (ა, ბ, გ და სხვა) ჩვენ დავსხით“-ო (გვ. 62 შენ.*), თ. ჟორდანიას რუის-ურბნისის ძეგლისწერის ტექსტი 15 მუხლად გაუყვია. პროფ. კ. კეკელიძეც ამბობს, რომ რუის-ურბნისის კრებას „დაუდგენია 15 კანონი“ (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617). მაგრამ ამ ძეგლისწერაში ეფრემ მცირესეული განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნებია ნახმარი და მათი დასმულოობის დაკვირვება ტექსტის მუხლებად დანაწილების გაგებას გვიადვილებს. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომ თ. ჟორდანიას თავის გამოცემაში ამ ნიშნებისათვის ჯეროვანი ყურადღება მიექციოს და სათანადოდ დაეცვას. ამიტომ ეს საკითხი საგანგებოდ ხელთნაწერების მიხედვით უნდა იყოს შესწავლილი.

ამაზე გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას აქვს, რომ დადგენილების მუხლობრივ დანაწილებას თვით ენაც ამჟღავნებს და ყოველთვის, როცა შინაარსის მხრივ ახალი დადგენილება იწყება, თავში შესაფერისი, ერთგვარად გამომყოფელი და ყურადღების მიმზიდველი, სიტყვებია ხოლმე ნახმარი, მაგ.:

§ 1 ასე იწყება: „და **პირველად** ეპისკოპოსნი ვინმე ვერ ღირსებით შემოსრულნი პატივისა მღდელთმთავრობისასა... განკუთენით“-ო (გვ. 62).

§ 2: „**ამასთანავე** სულმოკლებაჲცა კელდასხმათაჲ... დავკსენით“ (იქვე).

§ 3: „**ხოლო** წესი კელდასხმადთა სრულებისაჲ“ (გვ. 63).

§ 4: „**ხოლო** ქრთამისა და საფასისა, რომელსა მიიღებენ კელთდამსხმელნი კელთდასხმადთაგან“ (იქვე).

§ 5: „**მერმეცა** სამღდელთა ქურჭელთა და ღთისადა შეწირულთა სიწმიდედათჳს“ (იქვე).

§ 6: „**ამასთანავე** ესეცა მოვიკსენეთ“... (გვ. 64).

§ 7: **კუალად** ამასაც განვახაზღვრებთ, რათა“ (გვ. 64).

§ 9: „**შემდგომად** ამათხა ამისიცა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენებაჲ“ (იქვე).

§ 11: „**ხოლო** ერთსა საკურთხეველსა... ჟამის წირვისაჲ“ (გვ. 65).

§ 13: **კუალად** განვაწესებთ, რათა“ (გვ. 65).

§ 14: **ვინაჲთგან** ესეცა უწესოებაჲ მრავალთა მიერ აღსრულებულად გუაუწყა“ (გვ. 66).

§ 15: „მერმეცა ღთის მოძაგებულისა... ცოდვათა უბილ-
წესისა საძაგებლებისა სოდომელთაჲსა“ (გვ. 66).

ამგვარად ირკვევა, რომ თვითეული დადგენილების გამოყოფელ გამონათქვამებად ძეგლისწერის შემდგენელთ უხმარიათ: ორჯერ „ამასთანავე“ (§§ 2 და 6), სამჯერ „ხოლო“ (§§ 3, 4 და 11), ორჯერ „მერმეცა“ (§§ 5 და 15), ორჯერ „კუალად“ (§§ 7 და 13), თითოჯერ „შემდგომად ამოსა“ (§ 9) და „ვინათგან“ (§ 14). აღსანიშნავია მეტადრე მუხლის შესავალი წინადადებები: „ესეცა მოვიკსენეთ“, „ამისიკა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენებაჲ“, „ამასაცა განვასაზღვრებთ“, „განვაწესებთ რათა“, „ესეცა გუეუწყა“, რომელნიც ახალი საკითხის დასაწყისს უძღვის ხოლმე წინ და ამ გარემოების მომასწავებელია. ყოველი ახალი საკითხიკი თავის მხრით შეიძლება მუხლებად იყოს დაყოფილი.

ამ დაკვირვების შემდგომ საფიქრებელია, რომ § 5 უნდა ორ მუხლად გაიყოს, რომელთაგან პირველი ნაწილი სამღდელო ქურჭელთა და შეწირულებათა ხელუხლებლობის საზოგადო დაკანონებას შეიცავს, მეორე ნაწილიკი იწყება „ხოლო“-თი, რომელსაც წინ: სასვენნი ნიშანი უზის, და ამ დადგენილების დამარღვეველთათვის დაწესებულ სასჯელს შეიცავს (იხ. გვ. 65—64 § 5). ამგვარადვე საფიქრებელია, რომ ძეგლისწერის შემდგენელთ § 6 ორ მუხლად ჰქონიათ ნაგულისხმევი და პირველი ნაწილი გვირგვინთა კურთხევის საზოგადო წესებს შეიცავს, მეორეკი, რომელსაც თავში ამნაირადვე „ხოლო“ უძღვის და წინ: სასვენნი ნიშანი უზის, გვირგვინთა კურთხევის შემდგომად მიღებულ წესებს ეხება. შესაძლებელია ამ დადგენილებათა დამარღვეველთათვის სასჯელის შესახები ცნობაც ცალკე §-ად იყოს ნავარაუდევო, რათგან იგიც: ნიშნითა და „ხოლო“-თი არის წაძღვანებული (გვ. 64).

აღსანიშნავია, რომ სამს (§§ 8, 10 და 12) მუხლს თავში დაბეჭდილი ტექსტისდა მიხედვით მაინც არავითარი ზემოაღნიშნულის მსგავსი გამოყოფელი გამონათქვამი წინ არ უძღვის, მაგრამ ჯერ გამოსარკვევია, იმთავითვე ასე იყო, თუ შემდგომში გადაშწერთაგან იქმნა გამოტოვებული. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ ძეგლისწერის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს და ჯერ კიდევ აღდგენასკირდება, მაგრამ ზემონათქვამის შემდგომ მაინც საფიქრებელია, რომ ტექსტი 17 §-ად არის ნაგულისხმევი.

ლიკოზო არქივში დაცული“-ო (იქვე, გვ. 219). სწორე მსჯელობაა, რამდენადაც ეს ხელთნაწერი არ შეიძლება მეფისადმი მირთმეულ საბუთად მიჩნეულ იქმნეს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ იგი ამ საეკლესიო კრების დადგენილების არც ის ნუსხა-დედანი უნდა იყოს, რომლისგანაც კახელად ვარდანაწერს მეფეს მიართმევდნენ. ამ გარემოებას ტექსტის შეცდომები ცხად-ჰყოფენ. ის უნდა მართლაც მხოლოდ პირი იყოს, ეგების მე-XIII საუკუნისა.

საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლს თავის გარდა ბოლოც აკლია. მართალია კრების ავით დადგენილების ტექსტი დამთავრებულ შთაბეჭდილებას ახდენს და დანაკლისი არ ემჩნევა, მაგრამ დაუჯერებელია, რომ დადგენილების ბოლოში ამ საეკლესიო კრების თავგდომარესა და მთავარ ხელმძღვანელთ ხელი არ მოეწერათ. მეტად მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები იყო მისი დადგენილება, რომ ხელმოუწერელი წარედგინათ მეფისათვის. ამიტომ უეჭველია ამ ძეგლს ბოლოც უნდა აკლდეს.

ეს ძეგლი საქართველოს საეკლესიო კრების დადგენილებას შეიცავს საეკლესიო მამულების სახელმწიფო ხელისულებისაგან სხვებზე ვაცემის გამო და მას ჰენი ქვეყნის როგორც სოციალური, ისევე ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. ამასთანავე იგი ფრიად საგულისხმო ცნობებს შეიცავს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის მე-X-XIII სს-ში არსებული უფლებრივი დამოკიდებულების გასათვალისწინებლადაც.

ტექსტის დასაწყისის დაზიანებულობის გამო, როგორც აღნიშნული იყო, ამ საეკლესიო კრების ძეგლისწერის თარიღი გამოსარკვევია. თ: უო რ დ ა ნ ი ა, ამ ძეგლის პირველი მპოვნელ-გამომცემელი, თავის საბოლოო დასკვნაში ულუ-დავითის დროისად სთვლიდა, მაგრამ თარიღი დაახლოვებითაც განსაზღვრული არ აქვს (ქტბი II, 184). ამ ძეგლის მეორეჯერ ხელთნაწერის მიხედვით დამბეჭდავი გ. გოზალიშვილი ამ კრების დაახლოვებით დათარიღებას შეეცადა. მისი სიტყვით მატიანეში ნათქვამია, რომ „უამსა სიბერისა მისისასა (ულუ-დავით) არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღვთისა და მქლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოზოთა“ და სხვა იმგვარადვე, როგორც ქართველ უამთა აღმწერელსა აქვს მოთხრობილი. ამ ამონაწერის თანახმად გ. გოზალიშვილის სიტყვით „საგულისხმებელია, რომ ულუ-დავითი იძულებული ყოფილა ამ ზომისთვის მიემართა „უამსა სიბერისა მისისა“, მისი შვილის გიორგის სიკვდილის წინ ახლო ხანებში“. ხოლო რაკი გიორგი უფლისწული 1268 წ. გარდაიცვალაო, „ამისდა

მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საეკლესიო (ალბათ კათალიკოზთან) შეკრებილობა, რომელიც მეფეს განსახლებრულ მოთხოვნებს უდევს, უნდა შემდგარიყო დაახლოებით 1266-1268 წლებში. ჩვენი საბუთიც ამ დროს უნდა იყოს დაწერილი“-ო (საისტ. მოამბე, 1925 წ., I, 224).

თვით ქლ ჟამთააღმწერელის ეს სიტყვები სიბერის ჟამის შესახებ იმდენად მეფე ულუ-დავითს არ ეხება, რამდენადაც სოლომონს. მართალია ჩვენი ისტორიკოსის მოთხრობა აქ ცოტა დაზიანებული უნდა იყოს და ერთი, ან ორიოდ სიტყვა მის წინადადებას უნდა აკლდეს, მაგრამ მისი აზრის გაგება მაინც ადვილია. ჟამთააღმწერელს ნათქვამი აქვს: „ხოლო თქმულ არს ესეცა, ვითარ ბრძენისა სოლომონისათჳს წერილ არს ჟამსა სიბერისა მისისა არა-მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა და მძლავრებისაგან თათართა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოსთა“ და სხვა (*851, გვ. 696). გულდასმითი გადაკითხვა ყველას აგრძნობინებს, რომ „ვიდოდა წინაშე ღთისა“-სა და „და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან-ს“ შორის ტექსტს რამდენიმე სიტყვა უნდა აკლდეს და მის გამო ამ წინადადების აზრის ბუნებრივი მიმდინარეობა და განვითარება დარღვეულია. ამას გარდა, ცხადია სიტყვები „ჟამსა სიბერისა მისისასა არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა“ სოლომონს ეხება და ეკუთვნის და არა ულუ-დავითს. მართლაც სოლომონ ბრძენის შესახებ დაბადებაში, მეფეთა წიგნში წერია („წერილ არს“), რომ სოლომონ მეფე დედათმოყვარე გახდა, ბევრი ცოლი შეირთო და მრავალრიცხოვანი საყვარლები მოიყვანა, თანაც დამატებულია, რომ ეს „იქმნა ჟამსა შინა სოლომონის სიბერისა“ (3 მეფეთა, XI, 1-5). გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია, რომ სოლომონის დედათმოყვარეობა და კერპთმსახურება „იყო დღეთა სიბერისა მისისათა“, როდესაც ის „არა ვიდოდა შემდგომად უფლისა, ვითარცა დავით მამამ მისი“-ო (სვ. ყაუხჩი შვილის გამოც. 93-94). ჟამთააღმწერლის შედარება იმაზე დაყრდნობული, რომ როგორც სოლომონზე საღმრთო წერილში სწერია სიბერის დროს სწორე ღვთისნიერ გზას გადასცილდაო, ისევე ულუ-დავითზეც თქმულა, რომ საეკლესიო ქონების გაცემით სწორე („მართალ“) გზას გადაუხვიაო.

მაგრამ ჟამთააღმწერლის ამ შედარების მეორე ნაწილის დასაწყისი, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, დაზიანებულია და დაკარგული. ჯერ ერთი წინადადების ამ მეორე ნაწილს

უნდა აკლდეს სიტყვები „ესრე სახედ-ვე“ ან „ესრეთ-ვე“, ან დასაძინებელი მსგავსი სხვა რომელიმე გამონათქვამი,—ეს ცხადი იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ ამ წინადადების პირველი ნაწილი და შედარება იწყება სიტყვით „ვითარ.“ შემდეგ „ესრე სახედ-ვე“-ს, ან ამის მგავარ გამონათქვამს უშუალოდ ვერ მიჰყვებოდა სიტყვები „და მძღავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან“, რათგან კავშირი „და“ ცხად-ჰყოფს, რომ მძღავრების გარდა თათართაგან ულუ-დავითის უცალო ქმნილობის სხვა მიზეზიც ყოფილა დასახელებული. როგორი გამონათქვამი იყო ამ პირველი მიზეზის დასახასიათებლად, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, მაგრამ დაზიანებული ტექსტის აღდგენა ამავე ისტორიკოსის მსგავსი ადგილის მიხედვით შეიძლება, სახელდობრ იმ ცნობის მიხედვით, სადაც ბასილი ჭყონდიდე-უჯარმელის განდიდების მიზეზი და პირობებია მოთხრობილი, რომ თათართა წყლის ღობეზე, „სიბა“-ზე ყოველწლიურმა გამგზავრებამ ულუ-დავითი თავის სახელმწიფოს ჩამოაშორა და ამ გარემოებამ ვაზირთა-უპირველესი დამოუკიდებელ და თვითნება მბრძანებლად აქცია. ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს თათართა „საქმეთაგან“ მოუცლელობის გამო. ზემომოყვანილი დაზიანებული წინადადებაც ამისდაგვარად ასე შეიძლება აღდგენილ იქმნეს: „ესრეთვე მეფემან საქმეთა და მძღავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა“-ო.

ულუ დავითისაგან საეკლესიო მიწების გაცემის მომთხრობელ წინადადებას უშუალოდ მისი ამისთვის ღვთისაგან დასჯილობის ამბავი მოსდევს, რომელიც აგრეთვე თავში ოდნავ დამახინჯებულია. ტექსტი მარიამ დედოფლისეულ ხელთნაწერში ამ უამად ასე იკითხება: „და მძღავრ სიბერესა შინა ვითარ სოლომონისა ამისთვს სწვრთნიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ შვენიერებითა ძისა ჩისისითა სიკუდილსა გლოვითა“-ო (* 851, გვ. 696). საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ჩვენ ისტორიკოსს ასე უნდა ჰქონოდა: „და ამისთვს მძღავრსა სიბერესა შინა ვითარ სოლომონსა სწვართიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ მშვენიერისა ძისა მისისა სიკუდილისა გლოვითა“. ამ შედარების გასაგებად უნდა გავიხსენოთ, რომ დაბადებაში შეტანილი ცნობის თანახმად, სანამ სოლომონი სიბერეში ჩადენილი ცოდვებისათვის დაისჯებოდა, ღმერთმა ორჯერ „ჩვენებით“ მისი სწორე გზაზე დაბრუნება სცადა.

უამთხა დამწერელი ქართველ მკითხველს ამცნებს, რომ დავით მეფის მორჯულება ღმერთს „ჩვენებით“-კი არა, არამედ საყვარელი და მშვენიერი შვილის უდროო სიკვდილით უნდოდა, მაგრამ ვერც ამან მოიყვანა გონსაო.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ თუ ჟამთააღმწერლებს ვინადადებთ სიბერის შესახებ ცნობა სოლომონ ბრძენს ეხება, მეორე ვინადადებთ ნახშირი სიტყვა ულუ-დავითს უნდა ეხებოდეს. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ულუ-დავითი ნამდვილ სიბერეს არც მოსწრებია, რათგან, როდესაც ის მუცლის სნეულებისაგან ვარდაიცვალა. მით უმეტეს როცა შვილი მოუყვდა, მხოლოდ შუახნის, ან ხანში შესული კაცი იყო: 1266 წელს ის სულ ბევრი 50 წლისა იქნებოდა. ამ ხნის ადამიანს-კი მაშინ, როცა ეხლანდელზე გაცილებით უფრო მეტი დღეგრძელობა იყო, შეუძლებელია ბებერი სწოდებოდა. ამიტომ თითქოს ისე გამოდის, რომ ჟამთააღმწერელს დავით მეფის სიბერე უფრო სოლომონ ბრძენის თავდადასავალთან მსგავსების გამაძლიერებელ ღონეობად უნდა ჰქონდეს გამოყენებული, ვიდრე საქმეთა ნამდვილი ვითარების გამოხატველად. მაინც-და-მაინც ჩვენს ისტორიკოსს ულუ-დავითის სიბერე შვილის დაკარგვის დროსა აქვს მოხსენებელი, ამიტომ საეკლესიო მიწების გაცემისა და ღვთის რისხვას შუა არც ისე ცოტა ხანია საგულისხმებელი.

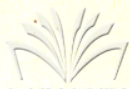
აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა, ანუ ეგრეთწოდებული „შლა საყდართა“ ულუ-დავითის სიბაზე სიარულს შემდგომ დაიწყო, ე. ი. 1263 წ-ს. ამაზე უწინარეს საეკლესიო კრება მასასადამე არ შეიძლება რომ ყოფილიყო. მეორეს მხრით, როგორც გოხალიშვილიც თქვამდა, გიორგი უფლისწულის სიკვდილის უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ მარტო იმიტომ-კი არა, რომ ქლი ჟამთააღმწერელი ამ სიკვდილს ღვთის სასჯელადა სთვლის (მე-XIV ს. ისტორიკოსს აქ შეიძლება ნებსითი, თუ უნებლიეთი ანაქრონიზმი ჰქონდეს), არამედ იმიტომ, რომ საეკლესიო კრების ძეგლისწერაში ამის არავითარი კვალი არ ჩანს.

ეხლა ის ვარემოებაც არის გასათვალისწინებელი, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა ეკლესიისათვის იმდენად მნიშვნელოვანი და თავისი მოულოდნელობით განსაკუთრებით სახიფათო მოვლენა იყო, რომ სრულებით დაუჯერებელია სამღვდელოებას ამ ვარემოებისათვის მაშინვე თიცხელი წინააღმდეგობა არ გაეწია. ამის გამო საფიქრებელია, რომ საეკლესიო კრება 1263 წ. შემდგომ სულ ახლო ხანებში, უნდა ყოფილიყო მოწვეული.

ც. „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა¹ მიერ“.

ასეთი სათაური აქვს იმ ძეგლს, რომელსაც მისი 1913 წ. გამომცემელი ს. კაკაბაძე და პროფ. კორ. კეკელიძე რატომღაც

1) ჩემს 1794 წ. ხელთნაწერში სწერია „კრებათა“.

უწოდებენ „სამართალი კათალიკოზისა“ (ს. კ. კ. „სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო“; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერ. ისტ. I, 617). უკანასკნელი „საკათალიკოზო კანონები“-ს სახელითაც-კი იხსენიებს (იქვე). ამ ძეგლის შესავლითგან-კი ცხადადა ჩანს, რომ მხოლოდ ვახტანგ მეფის საკანონმდებლო კრებულში დაცული შემო მოყვანილი სათაური შეიძლება ნამდვილ და სწორე სათაურად ვიცნათ. ამ ძეგლის შესავალში, რომელიც მე-XVIII ს. უცნობ კოდიციკატორს შეცდომით პირველ §-ად მიუჩნევია და აღუნიშნავს და ს. კაკაბაძესაც ასევე გამოუცია, შემდეგია ნათქვამი: „სახელითა ღთისათა მე ქქეს მიერ კურთხეულმან ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზმან-პატრიარქმან მალაქია, მე ქქეს მიერ კურთხეულმან აფხაზეთის კათალიკოზმან მამათმთავარმან ევდემოს დავსკედით და შეგკრიბენით ყოველნი ეპისკოპოზნი აფხაზეთისანი. დიდი სიყმილი მოვიდა ცოდვათა ჩუენთაგან, მრავალი უწესოება და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა. დავიდევით სჯულისკანონი და ჩუენცა იმისგან გამოვიღეთ, და რაც იმისგან არ გამოვიღევით, ჩუენ ჩუენი მაგიერი არა შეგვიმატებია რა და სჯულისკანონიც ასე ბრძანებს“-ო. ამ შესავლითგან ირკვევა, რომ ამ საკანონმდებლო ძეგლის შემდგენელი ერთი კათალიკოზი-კი არ ყოფილა, არამედ მართლაც კათალიკოზნი და აფხაზეთის სამწყსოს ეპისკოპოზთა კრება და ამიტომ მის სათაურად შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“.

ბატონიშვილს ვახუშტს ეს ძეგლი მე-XVII ს. დამდეგს მი-აჩნდა შედგენილად, რაც აკად. მ. ბროსსეს მიერ უარყოფილ იქმნა და ევდემონ კათალიკოზი 1578 წ. გარდაცვლილ ევდემონ ჩხეტიძედ იქმნა აღიარებული (H. d. la G. II, l. II, 437-8). ს. კაკაბაძემ ამ კრების მონაწილე კათალიკოზ-ეპისკოპოზთა ზეობის წლებისდა მიხედვით ეს „სამართალი“ 1544-62 წ-ში შედგენილად აღიარა (იხ. მისი ზემოდასახ. გამოცემის გვ. 8-10).

პროფ. კ. კეკელიძე მალაქიას 1531-49 წ. კათალიკოზობისა და ევდემონ I ჩხეტიძის 1543-78 წ. კათალიკოზობის გამო ამ ძეგლს 1543-49 წ. შედგენილად სთვლის (იხ. ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617-618) და ეს დათარიღება უფრო ზედმიწევნითია.

ეს ძეგლი ჯერჯერობით შესწავლილი არ არის. მხოლოდ ნ. ურბნელსა ჰქონდა დაბეჭდილი მონოგრაფია „ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან, სამართალი კათალიკოზისა“ (მოამბე 1898 წ. № № 3 და 4). ს. კაკაბაძე ამ ნაწარმოების დათარიღების გარდა სხვას არაფერს

შეპხებია. პროფ. კორ. კეკელიძეს აღბათ ამ ქართული გამოცემის არსებობა გამოჰპარვია და ვახტანგის კანონების კრებულის ფრენკელის უფარგისი რუსული თარგმანის მიხედვით აღნიშნული აქვს მხოლოდ ამ ძეგლის მოკლე შინაარსი და 22 მუხლიანობა (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 618).

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს. ჯერჯერობით მისი დედანი ვახტანგ VI კრებულის გარეშე არსად ცალკე არ იპოვება, ამ კრებულში შეტანილი ტექსტი-კი სისწორით გადმოწერილი არ არის. საკმარისია მაგ. ადამიანმა ამ ძეგლის ხელრთვას მიაქციოს ყურადღება, რომ ეს გარემოება მისთვის ცხადი შეიქმნას. როგორც ამ სამართლის წიგნის შესავლითგანა ჩანს, კანონმდებელი კრების პირველ მონაწილედ ყოვლისა საქართველოესა კათალიკოზ-პატრიარქი მალაქია ყოფილა, ბოლოში დართული ხელრთვა-კი რომ გადაიკითხოთ, იქ მალაქიას ხელისმოწერას ვერ იპოვით. შემდეგ აფხაზეთის კათალიკოზის ხელრთვაც უსახელოდ არის შენახული და სწერია მხოლოდ „მე აფხაზეთის კზი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. ცხადია სახელი გამოტოვებულია. ამგვარადვე უსახელოდ არის ვახტანგ VI კრებულში ჭყონდიდელისა, ბედიელისა და მოქუელის ხელრთვა და ნათქვამია მარტო: „მე მამათმთავარი? ჭყონდიდელი კანონითა ვამტკიცებ, მე ბედიელი მიტროპოლიტი კანონითა ვამტკიცებ, მე მოქუელ მთავარეპისკოპოსი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. დანარჩენ მონაწილე მწყემსმთავარების, — დრანდელისა, ცაგერელისა, ხონელისა¹, ნიკორწმინდელისა და ჩაიშელის ხელრთვა-კი სრულად არის დაცული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი ვახტანგ VI კრებულში წ-ებად არის დაყოფილი და სულ 23 წ-ია. ასევეა ს. კაკაბაძის გამოცემაშიც დაბეჭდილი, მაგრამ პირველ მუხლად შეცდომით შესავალია ჩათვლილი, რომელშიაც მხოლოდ საკანონმდებლო კრების მოწვევის მოთავენი თავიანთ თავს ასახელებენ და მკითხველს ამ კრების მიზეზსა და მიზანსაც ამცნებენ. რამდენადაც აქ კანონის არავითარი დადგენილება არ არის და მხოლოდ მისი შესავალია, მისი კანონის წ-ად ჩათვლა მართებული არ არის. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მუხლების სათვალავები კოდიფიკატორის საქმე უნდა იყოს. მას-კი ამ შემთხვევაში წ-ები მექანიკურად დაუსვამს ყველგან, სადაც

1) ს. კაკაბაძის გამოცემაში ხონელის ხელრთვა არ არის, მაგრამ ჩემს ვახტანგ VI კრებულის 1794 წ. ხელთნაწერშია, და იქ ან თვით გამომცემელს უნდა გამოორჩენოდა, ან იმ ხელთნაწერს, რომლის მიხედვითაც მას გამოცემული უნდა ჰქონდეს.

ხელთნაწერში სტრიქონის პირველი სიტყვა, ან სიტყვის პირველი ასო(კ)-კი წითურად იყო დაწერილი.

ამ სამართლის წიგნის გულდასმითი შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ მის შემდგენელთ კანონების ტექსტი ჯერ შინაარსის მიხედვით რამდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვიათ, ხოლო ზოგი ნაწილთაგანის ტექსტი რამოდენიმე მუხლად არის ნაგულისხმევი. ეს გარემოება ჩვენთვის ცხადი შეიქნება, თუ ერთის მხრით შესავლის ცნობას დავაკვირდებით, მეორეს მხრით თვით კანონების ზოგი მუხლების დასაწყის სიტყვებს მივაქცევთ ყურადღებას. შესავალში ნათქვამია, რომ „მრავალი უწყისობა და უჯგორო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა“ და სჯულისკანონის მიხედვით ქვემოთ მოყვანილი დავადგინეთო. ამ შესავალს უშუალოდ, მაგრამ ახალი სტრიქონითგან მისდევს „რამანკ კაცმან კაცი გაყიდოს“ ეს და ეს სასჯელი მიესაჯოსო. ეს მუხლი ხელთნაწერებში ამ ჟამად მე-2 §-ად არის აღნიშნული, მაგრამ ნამდვილად პირველ §-ად გამოდის.

ამ მუხლს მისდევს „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე განგვიწესებია“—ო და შემდეგ მკრეხველობის ორნაირი შემთხვევაა დასახელებული, — ეკლესიის გატეხა და ხატის გაცარცვა ერთის მხრით, მეორეს მხრით ეკლესიითგან რაიმე ნივთის („საქონლის“) მოპარვა, — და ორივეთვის ცალცალკე სასჯელია დანიშნული.

მერმე ორი § მკვლელობას ეხება და ერთი § ქურდობას. ამ მუხლებს ზემოყვანილის მსგავსი წინამავალი სიტყვები არა აქვთ. მაგრამ ამ სამი მუხლის შემდგომ კვლავ ნათქვამია: ეპისკოპოზისა საქმე ასე¹ გაგვიჩენია და გავაჩინეთ“—ო და ამას 9 § მისდევს, რომლებშიაც ეპისკოპოზისა და საეპისკოპოზოს, ან ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობისათვის სასჯელია განჩენილი.

ამის მერმე § 16-ში, რომელიც შეცდომით 17-ად არის აღნიშნული, მეფისადმი ლალატის შესახებაა საუბარი, მომდევნო §-ში კათალიკოზისა და ეპისკოპოზის გინებაზეა. შემდეგ §-ში ისევ ეპისკოპოზის დანაშაულობაზეა საუბარი. რაკი მთელი ძეგლის მუხლები შინაარსის მიხედვით არის დალაგებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ეს § „ეპისკოპოზისა საქმის“ განჩინების ნაწილში იქნებოდა მოთავსებული და მხოლოდ შემდეგში შეცდომით იქნება გადმოსმული. მერმე გამოძიებლისა და მოსამართლის

1) ხელთნაწერშია „ეს“.

სიმრუდეს ეხება მუხლი და ბოლოს საეკლესიო მამულების მიმტაცებლობისათვის განკუთვნილი სასჯელია განჩენილი.

ამ მუხლის შემდგომ § კბ, ანუ 22-ედ (ნამდვილად § 21 გამოდის) აღნიშნულ ნაკვეთში შემდეგია ნათქვამი: „ვინცა ეს მოციქულთა და წმიდათა კრებათაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული სჯული და წიგნი გაათავს, კურთხევა ღთისა, ჟბიწოდ მშობელისა მისისა და წმიდათა კრებულთაგან და წმიდათა მოციქულთა და ყოველთა წმიდათაგან. ვინცა ეს დაამტკიცოს, ლოცვა-კურთხევით და მშვიდობით იყოს თავითა, ცოლითა, შვილითა, სახლით, მამულით, აგარაკით, რაც ღთისა კაცისათვის კეთილი დაებადოს ყოველითა კეთილითა აღსავსე იქმნეს, ლოცვა-კურთხევით და შენდობით ამყოფოს. ვინცა ამ წმიდათა კრებათა [და] მოციქულთაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული [და] რომელმანცა არ შეიწყნაროს და კათოლიკეს საყდარზედ დასმულსა წინააღუდგეს და ჩუენი მცნება არ დაიმარხოს, კრულმცა არის ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა წმიდათა კრებულთაგან, წმიდათა მოციქულთაგან და ყოველთა წმიდათაგან, შე-მცა-ექნების (ეღების?) ძრწოლა კენისა, შიშთვილი იუდასი, მეხისტეხა დიოსკორესი, მოშთობა გმირთა, დაწევა სოდომელთა, კეთრი გეზისა, დანთქმა დათან და აბირონისა, სირცხვილი კრისკენტი და თაბინესი და ყოველთა ქრისტეს უარისმყოფელთა თანამცა არის ნაწილი მისი:—“. ცხადია, ეს ნაკვეთი შინაარსით „კათალიკოზთა სამართლის წიგნის“ დასასრულს წარმოადგენს, რომელშიაც კურთხევაა ამ კანონების დამამტკიცებელთათვის და კრულვადამრღვეველთათვის. თავისი სიტყვიერი შედგენილობითა და გამონათქვამებით იგი სიგელთამცოდნეობაში კარგად ცნობილს სიგლის მეხუთე ნაწილს უდგება, რომელსაც „ბრალთაგანამხდელობა და კურთხევა“ ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქლი სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 108-112). რაკი ეს ნაკვეთი კონკრეტული დანაშაულობის შესახებ არავითარ დადგენილებას არ შეიცავს და მხოლოდ საერთო ხასიათის კურთხევასა და კრულვას წარმოადგენს, ამიტომ მისი კანონის მუხლად მიჩნევა არ შეიძლება, და არც რაიმე სათვალავი უნდა ჰქონდეს: იგი ამ ძეგლის დასასრულია, იმგვარადვე როგორც თავში მოქცეული ნაკვეთი, როგორც დავრწმუნდით, § 1-კი არ არის, არამედ შესავალი.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ამ კურთხევა-კრულვის შემცველი საერთო დასასრულის შემდგომ მკითხველი მოულოდნელად § კ გ (23) ჰხვდება, რომელშიაც ნათქვამია: „ვინცა ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, ანუ გლეხმან რძალი შეერთოს,

შეჩუენებულ იმცა არის ღთისაგან და მისთა წმიდათაგან და შვიდათა მოციქულთაგან, კაცი-ცა და დედაკაცი-ცა გაღმა-გამოღმა დაკირონ. დამკირაენი ჩუენგან დალოცვილ და კურთხეულ იყენენ^ა. ბუნებრივად იბადება აზრი, თითქოს ეს მუხლი მერმინდელი დანართი იყოს და ამ ძეგლის პირვანდელ შედგენილობას არ ეკუთვნოდეს, რათგან ის ამ სამართლის წიგნის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს შესავალში აღნიშნული ყველა ის უწყესობა და უჯერო საქმე, რომლის ამოსათხზერელად, ან ასალაგმავად საკანონმდებლო კრების მიერ კათალიკოზთა სამართლის წიგნი იქმნა შედგენილი. თუ იქ უკანასკნელ, მერმინდელ დანართად მისაჩნევ, მუხლში დასახელებული დანაშაულობა არ იხსენიება, მაშინ მისი დანართად ცნობა მართებულიცა და სწორეც იქნება. მაგრამ სწორედ ამ შესავალში უწყესო და უჯერო საქმეთა შორის უკანასკნელ ადგილას „უხუედრობა“ არის დასახელებული. რძალის შერთვაც ნამდვილად ამ უხუედრობის ერთი შემთხვევათაგანია და ამიტომ ამ მუხლის მერმინდელ დანართად მისაჩნევად შინაარსის გამოყენება არ შეიძლება და ერთადერთ საბუთად მისი უადგილო მდებარეობა რჩება, რათგან ძეგლის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული. ეს გარემოება-კი შეიძლება ტექსტის მერმინდელ გადამწერთაგან აღრევითა და ამ მუხლის გადასმულობით აიხსნებოდეს. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად იგი კათალიკოზთა სამართლის წიგნის უკანასკნელი მუხლი იყო და ამ ძეგლის დასასრულს წინ უძლოდა.

ამნაირივე მერმინდელი დანართობის ექვის აღმძვრელია კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდგომ მოთავსებული მუხლი „რომელმან უბრალოდ ცოლი დააგდოს, შეჩუენებულ იმცა არის წმიდათა მოციქულთაგან და სიკუდილითა განიპატიეოს“^ა. ამ მუხლის ადგილმდებარეობაც მისი დანართობისა და მერმინდელობის მომასწავებელია და ის ყოვლად მოულოდნელი სიმკაცრეც, რომელიც ამ დანაშაულობისთვის დაწესებულ სასჯელში მოჩანს: ცოლის დაგდებისათვის სიკვდილის განჩენა იმ კანონმდებელი კრებისაგან, რომელმაც ძმისა და თვით მამის მკვლელობისათვისაც-კი მხოლოდ ხელის მოკვეთა და მამულისაგან გაძევება დააწესა (იხ. § ე), სრულებით დაუჯერებელი რამეა. მართალია § კგ-ად აღნიშნულ მუხლშიაც სასჯელი მეტად მკაცრია დადებული („დაკირვა“), მაგრამ საუბარი რძლის შერთვაზეა, რაც სქესობრივი აღრევის თანასწორად ითვლებოდა და ქართული ხალხური ზნეჩვეულებითაც სწორედ ამნაირივე ძალიან

მკაცრი სასჯელი, ჩაქოლვა არსებობდა ისე, რომ ხალხური ზნეჩვეულებისა და უფლებრივი აზროვნობის გავლენა უნდა იყოს. უკანასკნელი §-ის შესახებ-კი ამის თქმა არ შეიძლება და ვითარცა მთელი ძეგლის საერთო ხასიათთან შეუთანხმებელი და კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდეგ მოთავსებული მერმინდელ დანართად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი პირვანდელი სახით შენახული არ ყოფილა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ძეგლის კანონები შინაარსისა და მიხედვით არის დალაგებული და ჯერ კაცის ყიდვაზე საუბარი, შემდეგ ეკლესიის მკრეხველთათვის 2 §-ია განკუთვნილი, მერმე მკვლელობის შესახები ორი მუხლია, შემდეგ ქურდობის შესახები 1 მუხლი მისდევს. მერმე ეპისკოპოზისა და მის შესახები დანაშაულობების შემცველი ცხრა მუხლია მოთავსებული ერთად და აქვე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად ამ ქამად § 19 აღნიშნული და თავის ალაგითგან ალბათ შემდეგში გადასმული მუხლი ეპისკოპოზისაგან უღირსი მღვდლისა და დიაკონის კუროხევის შესახებ. ამნაირად ეს ნაწილი სულ 10 მუხლის შემცველი უნდა ყოფილიყო. მერმე მეფის დალატის შესახები 1 §-ია და კათალიკოზ-ეპისკოპოზისადმი მიყენებული უკადრობის შესახები მუხლია, შემდეგ მრუდსა და პირმოთნე მოსამართლეზე და ამ ქამად უკანასკნელ მუხლად საეკლესიო მამულების მიმტაკებლების შესახები სასჯელია განჩენილი. ხოლო თავდაპირველად ეს ძეგლი ალბათ იმ უხვედრობის შესახები §-ით თავდებოდა, რომელიც ეხლა § 21-ად ითვლება.

ამას გარდა საყურადღებოა, რომ ეკლესიის მკრეხველობისათვის განკუთვნილ ორ მუხლს წინ უძღვის „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე გაგუიწესებია“-ო და ამნაირადვე ეპისკოპოზისა და ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობის შესახებს 9 მუხლსაც წინ უძღვის „ეპისკოპოზის საქმე ესე გაგვიჩენია და გავაჩინეთ“-ო. ცხადია ეს ორი წინამორბედი წინადადება ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებლად არის გამოყენებული. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის შემდგენელნი ცდილან ამ ძეგლის შინაარსი სისტემურად დაეღაგებინათ და თვითოეული ახალი საკითხისათვის წინამორბედი წინადადება დასაწყისის აღსანიშნავად წაუძღვანებიათ. ასეთი წინამორბედი წინადადებები, ან გამონათქვამები, როგორც დავრწმუნდით, რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერაშიაც

არის ნახმარი და კათალიკოზთა სამართლის წიგნიც ამ მხრივ მისივე სადამე იმავე ღონეობას მისდევს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველ ტექსტში ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებელი წინადადებები სხვა ყველა სათანადო ადგილას, სადაც კი ახალ საკითხზე ვადადის კანონმდებლობითი მუხლი და სადაც ვახტანგ VI-ის კრებულის ხელთნაწერებში ამნაირი წინამორბედი წინადადება არ ჩანს, წინათ უნდა ყოფილიყო და მერმინდელ გადამწერთაგან იქნება გამოტოვებული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის მოქმედების ასპარეზი თვით ძეგლის შესავალში აღნიშნული არ არის, მაგრამ ბოლოში დართული მღვდელთმთავართა ხელის მოწერა ცხად ჰყოფს, რომ იმერეთის სამეფოთი, სამეგრელო-აფხაზეთის საზღვრებით შემოფარგლული უნდა ვიგულისხმოთ ის მიწაწყალი და მოსახლეობა, რომლისთვისაც ეს სამართლის წიგნი იყო განკუთვნილი. საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქი ამ კრებაში მონაწილეობას იღებდა ვითარცა ქართული ეკლესიის უზენაესი საკეთმპყრობელი. აღსანიშნავია, რომ გურიის საეპისკოპოსოს მღვდელთმთავარს ამ კრებაში მონაწილეობა არ მიუღია და ამიტომ შეჭველია მისგან შედგენილი ძეგლი ამ სამწყსოს არ ეხებოდა. კათალიკოზთა სამართლის წიგნი მე-XVI ს. დასავლეთი საქართველოს უფლებრივი და სოციალური მდგომარეობის შესასწავლად მნიშვნელოვანი ძეგლია და სწორედ სამწუხაროა, რომ მისი ტექსტი ჯერ სათანადოდ გამოცემული არ არის, რათგან ს. კაკაბაძის 1913 წ. გამოცემა ამ ძეგლის უბრალო მექანიკურ ბეჭვდითს გადმოღებას წარმოადგენს. გამომცემელს იმდენად არ შეუწუხებია თავი, რომ იმ ხელთნაწერის აღნიშვნაც-კი დაჰვიწყებია, რომლის მიხედვითაც ტექსტი არის გამოცემული.

D. 1767—8 წ. განჩინება.

თავისი მოქმედების ასპარეზისდა მიხედვით საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლადვე უნდა იქმნეს მიჩნეული ის „განჩინება“, რომელიც 1767 წ. ყოფილა შედგენილი და დაბეჭდილი და ანტონ კათალიკოზსა და ერეკლე მეფეს 1768 წ. დაუმტკიცებიათ, თანაც უბრძანებიათ: „ეს განჩინება უნდა ყოველმა ეპისკოპოსმა თავის სამწყსოს საყდრებში თავის ხალხს წაუკითხონ და გააფურთხილონ“-ო (თ. უორდანიია Опис. I, 315). ამ განჩინების ტექსტი 13 მუხლისაგან შესდგება და იქ წმინდა საეკლესიო საკითხებს გარდა ქართულ ხალ-

ხურ ზნე-ჩვეულებათა, წარმართობის ნაშთისა და სისხლის სამართლის ზოგიერთ დანაშაულობათა შესახებ, ისევე როგორც სასჯელთა შესახებაც საგულისხმო ცნობები მოიპოვება. ამ ძეგლის ტექსტი ტ. ს. უ. ხელთნაწერ № 317 (ყოფ. საეკ. მუზ.)-შია დაცული, ხოლო შინაარსი რუსულად გადმოცემულია და ერეკლე მეფის განკარგულება ქართულად დაბეჭდილია თ. ყორდანიას მიერ (Опис I, 313-315).

§ 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები.

საქართველოს ეკლესიას, როგორც რომის ეკლესიას, სახელმწიფო ცხოვრებასა და წესწყობილებაში განსაკუთრებული უპირატესობანი ჰქონდა მოპოვებული და მინიჭებული, რომელთა წყალობითაც მას მარტო წმინდა საეკლესიო დაწესებულების ხასიათი-კი არ ჰქონდა, არამედ სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ერთეულის თვისებებიც მოპოვებოდა. ქართული ეკლესიის ამ უფლება-უპირატესობათა შესახებ მკვლევარი ვერც სჯულისკანონში, ვერც ადგილობითი კრებების ძეგლისწერაში ვერაფერითარ ცნობებსა და კვლასაც-კი ვერ აღმოაჩენს. ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის შესწავლისათვის მკვლევარმა უნდა სიგელ-გუჯრებს მიჰმართოს. ამ შინაარსის საბუთთა შორის ბევრი ქართული ეკლესიის კათალიკოზ-პატრიარქის ცენტრალური სამმართველოს ორგანიზაციის შესახებ საგულისხმო ცნობების შემცველია, მაგრამ უძველეს ძეგლად, როგელშიაც საქართველოს ეკლესიის უზენაესი საკეთმპყრობელის განსაკუთრებული უპირატესობა საკუთარი ჯარის ყოლისა და საკუთარი სარდლის მეთაურობით ლაშქარ-ნადირობაში განცალკევებული სამხედრო ერთეულის სახით მონაწილეობის უფლებაა აღბეჭდილი, ალექსანდრე მეფის 50 ქრონიკონით, ანუ 1362 წ. დათარიღებული წიგნია. ეს საბუთი ალექსანდრე მეფისაგან არის კათალიკოზ ბასილისადმი ბოძებული და ე. თაყაიშვილის მიერ იყო გამოცემული (სქ სძვლნი I, 244-245).

ამ საბუთისადმი მიძღვნილ შესავალში გამომცემელს ნათქვამი აქვს: „მეფე ალექსანდრე 1362 წ. ცნობილი არ არის. შესაძლოა ქრონიკონი შეცდომით იყოს მოყვანილი და სიგელი ეკუთვნოდეს ალექსანდრე მცხეთის განმაახლებელს 1413-1442. სიგელი გადმოგვცა ვ. გედევანიშვილმა“-ო (იქვე, გვ. 244, № 203). ხოლო „საქართველოს სიძველეთა“ ამავე 1 ტომის საძიებლის შენიშვნაში ასე-

თი განმარტება მოიპოვება: „ამ დროს ქართლში მეფე ალექსანდრე I ცნობილი არ არის, ხოლო ამ დროის ახლო ხანებში იმერეთს ცნობილია ალექსანდრე, მეფის ბაგრატ I შვილი, რომელიც ბაგრატ დიდის დროს გამგებლად იყო იმერეთისა, და შემდეგ მეფის სახელსაც ატარებდა, † 1389“-ო (გვ. 497). ეს საბუთი თ. ჟორდანიასაც აქვს სინოდ. კონტორის მე-XVII ს. ხუტურად დაწერილი ნუსხის მიხედვით თავის ქების II წიგნში დაბეჭდილი 1362 წ. ქვეშე (გვ. 187-188). მასაც აღნიშნული აქვს ის სიძნელე, რომელიც მეფე-კათალიკოზის სახელებისა და საბუთის თარიღის გამო იბადება, მაგრამ მე-XIV ს-ად მიაჩნია (გვ. 187-188).

როგორც ზემომოყვანილი განმარტებათაგან ჩანს, ე. თაყაიშვილი გრძნობდა, რომ ეს საბუთი ჯერ კიდევ განსახილველია და მისი მბოძებელის ვინაობაც გამოსარკვევია. რომელი თავის აზრთაგანი მიაჩნია სწორედ, არა ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ საძიებელში მოთავსებული, ვითარცა უკანასკნელი, უფრო სწორედ უნდა ჰქონდეს მიჩნეული. აღსანიშნავია, რომ სიგელი სრულიად საქართველოს მეფისაგან არის ბოძებული, რაოვან მისი განკარგულების ასპარეზი იმიერ-ამიერ საქართველოს შეიცავს. ამიტომ ე. თაყაიშვილის მეორე აზრი ძნელი დასაჯერებელია. ამნაირად ისე გამოდის, რომ საბუთი თითქოს ალექსანდრე I დიდის მიერ უნდა იყოს დაწერილი. მაგრამ ალექსანდრე დიდის სიგლები სხვანაირად იწერებოდა და ამ საბუთში არც მეფისათვის ნახმარი სახელდება-წოდებულება („ჩვენ კელმწიფემან მეფემან ალექსანდრემ“), არც სიგლის ბოლოში ნაჩვენები თარიღი და დათარიღების წესი („ქკს. მი“) მე-XIV ს-ისა და ალექსანდრე I-ის სიგლებში მიღებულ წესებს არ უდგება (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთამცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, გვ. 124-126, 126-129 და 130).

ამას გარდა ალექსანდრე დიდის სხვა სიგლებში კათალიკოზი ბასილი არც გვხვდება. ერთი გარემოება კიდევ აღსანიშნავი: თ. ჟორდანიას მიერ მე-XVII ს. პირის მიხედვით დაბეჭდილს ამ საბუთის ტექსტში მერმინდელ მეფეთა დამტკიცებულობის ხელრთვა სრულებით არა ჩანს (ქები II, 188) და ე. თაყაიშვილისგან გამოცემული ამ საბუთის დედანიც, რომელიც ვ. გედევანიშვილს გადაუცია, მხოლოდ ერეკლე მეფის 1769 წ. დამტკიცებულობის ხელრთვისა და 1770 წ. დამტკიცებასვე შეიცავს დარეჯან დედოფლისა და ლეონ ბატონიშვილისას (სქს სძვლნი I, 244-245). ამნაირად ირკვევა, რომ ეს სიგელი მე-XIV-XV ს. შემდგომ არც ერთი მეფისათვის არ წარუდგენიათ განახლებისა და

დამტკიცებისათვის ერეკლე მეფის გარდა, რომელსაც ეს საბუთი მე-XVIII ს. სამოკლდაათიან წლებში დაუმტკიცებია. ეს მეტად დამაფიქრებელი და გასაოცარი გარემოებაა, თუ გავიხსენებთ რამდენად დიდმნიშვნელოვანია ეს სიგელი კათალიკოზისადმი მინიჭებული უფლებების მხრით.

ძველ დროს, მაგ. დავით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობაში, რამდენადაც მათი ისტორიკოსების თხზულებებითგან ამის გამოჩვენება შეიძლება, არც ერთი ომისა, თუ ბრძოლის აღწერილობაში არ ჩანს, რომ კათალიკოზს თავისი ჯარის ცალკე სარდალი ჰყოლოდეს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს. გამოსარკვევია ამ მნიშვნელოვანი უპირატესობის მინიჭებისა, თუ გაჩენის თარიღი. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზემოდასახელებული ალექსანდრე მეფის 1362 წ. სიგლის სინამდვილეც გამოსარკვევია, რათგან ზემომოყვანილი არა ერთი გარემოება მას საეჭვოდა ჰხდის. იქნება გამოირკვეს, რომ აქ საქმე ცხოვრებაში შემოსული მოვლენის, ან მოპოვებული უპირატესობის ძველად მიღებული უფლების მოსაჩვენებლად და გასამართლებლად შედგენილ საბუთთანა გეჭონდეს.

ამნაირივე შინაარსის საბუთია 1722 წ. დავით კახთმეფისაგან რუსთველისათვის ბოძებული გუჯარი, რომელიც ასე იწყება: „აქეთგან აღვწეროთ დროშისა სპათათვის, რომელი განუწყვებიათ პირველთა მეფეთა უწინარეს ჩვენსა და აწკედ ჩვენსა ესრეთ დავამტკიცეთ“-ო. ამ ძეგლის ტექსტი დედნის მიხედვით 1913 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები I წიგნი, გვ. 42-45), ხოლო ამაზე უწინარეს, 1910 წ., მაგრამ 1852 წ. გარდანაწერის მიხედვით ე. თაყაიშვილმა „საქართველოს სიძველეთა“ III წიგნში (გვ. 50^c-514).

§ 5. მონასტრების წესი და განგებანი.

რაკი საქრისტიანო ქვეყნების ძველსა და საშუალო საუკუნეების ცხოვრებაში მონასტრებსა და სამონასტრო წესწყობილებას ფრიად დიდი გავლენა ჰქონდათ, ამიტომ მოკლედ სამონასტრო წესწყობილების აღმწესხველი ქართული ძეგლებიც უნდა დასახელებულ იქმნეს. ასეთი შინაარსის ძეგლებს „განგება“ და „წესი“ ეწოდებოდა. გ. მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ იერუსალიმიდან მოსულმა კაცმა გრიგოლ ხანძაძელს „მოართუა საბა-წმიდისა (იგულისხმება მონასტრის) განგება დაწერილი, ხოლო ნეტარმან გრიგოლ

მას უამსა განაწესა წესი თვისისა ეკლესიისა და მონასტრისა (ცა გვლ ხნძლსა გვ. კ. § ივ).

კლარჯეთის მონასტრების წესი და განგება ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი მოკლე შინაარსი გ. მერჩულსა აქვს თავის თხზულებაში (ცა გვლ ხნძლსა გვ. კ-კბ) მოყვანილი, რომლის მთელი ტექსტი ისედაც მაშინდელი ქართული სამონასტრო წესწყობილების შესახებ ბევრ საგულისხმო ცნობებს შეიცავს.

ათონის მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად ჯერჯერობით ერთადერთ წყაროდ უნდა გ. მთაწმიდელის თხზულება „ცხოვრება იოანესი და ეფთვიმესი“ ჩაითვალოს, რომელშიაც ეფთვიმე მთაწმიდელისაგან დადებული სამონასტრო წესისა და განგების ვრცელი შინაარსი და აღწერილობა მოიპოვება (იხ. გვ. 35-55). ამ სავენეს წესწყობილების შემდეგდროინდელ ცვლილებათა შესახებ ანავე ნაწარმოებში და გ. ხუცეს-მონაზონის თხზულებაში „ცა გიორგი მთაწმიდელისა“ არის საყურადღებო ცნობები დაცული.

გრიგოლ ბაკურიანის მიერ დაარსებული პეტრიძონის ქართველთა მონასტრის წესდების ქართული ტექსტი თუმცა ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი ძველი ბერძნული თარგმანი გამოცემულია Louis Petit-ის მიერ 1904 წ. (იხ. Византийский Временник XI т., დამატება № 1).

შიომღვიმის დიდებული ლავრის წესწყობილების აღმნუსხველი ძველი მთლიანად დაცული არ არის, არამედ შენახულია მისი მხოლოდ ერთი პატარა ნაწყვეტი, რომელსაც სათაურად აქვს „უდაბნოს წინამძღვრის რიგი“ და თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული. საყურადღებო ცნობებია ამავე მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად დავით აღმაშენებლისაგან შიომღვიმისადმი 1123 წ. ბოძებულ ანდერძში, რომელიც პირველად თ. ჟორდანიამვე გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები შიომღ. მონასტრისა, 1896 წ. გვ. 15-21), ხოლო მეორეჯერ ს. კაკაბაძემ (იხ. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა 1912 წ.).

მხოლოდ ვაჰანის მონასტრის წესი და განგება შედარებით უკეთესადაა შენახული. თუმცა მასაც თავი აკლია და შიგადაშიგ ტექსტიც დაზიანებულია, მაგრამ ეს ჯერჯერობით მაინც სამონასტრო განგების ერთადერთი დედანია, რომელიც გადარჩა. მისი შინაარსი ფრიალ საყურადღებოა როგორც სამართლისა, ისევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ვაჰანის მონასტრის განგების ტექსტიც ყველა მინაწერებიერთ თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული (იხ. ისტ. საბ. შიომღ. მონასტრისა გვ. 30-49).

დასასრულ ს. კაკაბაძემ 1914 წ. დაბეჭდა „თამარ მეფის დროინდელი ერთი მონასტრის ტიპიკონის ნაწყვეტი“ (იხ. წერილები და მასალები I, 71-73), რომელიც ბოლნისის, ან მის მახლობლად მდებარე რომელიღაც მონასტრის წესისა და განგების ბოლოს-ღაწარმოადგენს და გადარჩენილ ნაწყვეტში მონასტრის ეკონომიური პოლიტიკის შესახებ განკარგულებებს შეიცავს.

თ ა ვ ი II.

საარო კანონმდებლობის ძეგლები.

§ I. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები.

A. „გარიგება კელმწიფის კარისა“.

ეს შესანიშნავი ძეგლი ე. თაყაიშვილმა იპოვა და სამუდამო დაღუპვისაგან გადაარჩინა. სამწუხაროდ ხელთნაწერი, რომელიც XVII-ის-აა, უკვე ძალზე დაზიანებული იყო: ფურცლები ამოხეული ყოფილა და თავშიაც, შუაშიც და ბოლოც აკლია. ამის გამო ამ ძვირფასი ძეგლის მხოლოდ მცირედი ნაწილი-ღა არის შენახული. ერთად ერთი იმედია, რომ შემთხვევით კიდეც სხვა ხელთნაწერიც აღმოჩნდება, რომელშიაც ეს ძეგლი სრულად იქმნება დაცული. „გარიგება კელმწიფის კარისა“ საქართველოს სამეფოს დარბაზობისა და ვაზირობის წესის აღწერილობას და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა აღნუსხვას შეიცავს, ესე იგი ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. ეს „გარიგება“ ე. თაყაიშვილის მიერ უკვე გამოცემულია კიდეც. პროფ. ე. თაყაიშვილის ანგარიშით „სულ უნდა ყოფილიყო დარჩენილი რვეულების მიხედვით თორმეტი რვეული, თუ ბოლოში მარტო ერთს რვეულს მივიჩნევთ ნაკლულად. ამათგან მთლად დაკარგულია პირველი, მეექვსე, მერვე, მეათე და მეთორმეტე. მთლად დაცულია მეორე, მეოთხე, მეშვიდე და მეცხრე. მესამე რვეულითგან უკანასკნელი ფურცელია დაცული და პირველი ხუთი აკლია. მეხუთე რვეულითგან მარტო პირველი ფურცელია შენახული, დანარჩენი ხუთი აკლია. მეთერთმეტე რვეულს აკლია ორი ფურცელი. საერთოდ ნაკლულევანი რვეულების ფურცლები ექვსია და უდრის რიცხვით ერთს რვეულს... კელმწიფის კარის გარიგებას 62 გვერდი აკლია საერთოდ“ (კელმწიფის კარის გარიგება გვ. I-II, Monumenta Georgica № IV Leges № 1 1920 წ.).

ამ ძეგლს რომ მარტო ფურცლები აკლდეს კიდეც არა უჭირდა რა, მაგრამ საქმეს უფრო ის გარემოება ართულებს, რომ ამ ხელთ-

ნაწერის უკვე დედანი არეული ყოფილა და ამიტომ შინაარსიც სწორედ არ არის დალაგებული. ვინც გულდასმით შენახულ ტექსტს შეისწავლის, ის შექველია შეატყობს, რომ აწინდელ ხელთნაწერში, როგორც ეს პროფ. ექ. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული (იხ. გვ. XXII-XXIII), ბევრი ცნობა თავის ალაგას არ არის მოთავსებული. მკვლევარს შეურყევლის სიმტკიცით შეუძლიან დაამტკიცოს, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველი დედანის შინაარსი სულ სხვანაირად ყოფილა დალაგებული, ვიდრე აღმოჩენილ ხელთნაწერშია შენახული.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელი სახით „გარიგება“ შეიცავს ცნობებს დარბაზობისა და პურობისა, აგრეთვე ვაზირობისა, მეფისა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა შესახებ, მაგრამ ცნობები არეულად არის დალაგებული. შექველია წინათ, თავდაპირველად ამ ძეგლის შინაარსი წესიერად ყოფილა მოთხრობილი. დარბაზობა ორგვარი წესით სცოდნათ „დიდითა წესითა... თუ უმცროსითა“ (2₂₅₋₂₇). რა ალაგას უნდა ყოფილიყო თავდაპირველ დედანში დარბაზობის წესი აღწერილი? ეხლანდელ ტექსტში ნათქვამია: „ეს ზემოთ დამაკლდა: კრმალი ამილახორსა არტყია დარბაზობასა ზედა“-ო (2₂₈₋₂₉). მაშასადამე დარბაზობის აღწერილობა ზემოთ ყოფილა. ეხლა-კი დარბაზობის წესი ზემოთ-კი არა, ქვემოთ არის მოთხრობილი, ე. თაყაიშვილის გამოცემით იწყება გვ. 12₂₅₃ იქ, სადაც სწერია: „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების“-ო და გვ. 15₃₅₁ თავდება: აქ ეს პირდაპირ ნათქვამიცაა. „და-ესრულა დარბაზობის წესი“-ო. თუ ამ სამი სიტყვის წყალობით ნათლად ირკვევა, სად თავდება დარბაზობის წესი, მის დასაწყისად შეუძლებელია საწოლის მეკრეს შესახებ ის წინადადება ვიცნათ, რომელიც ზემოთ არის მოყვანილი: შექველია დარბაზობის წესს დასაწყისი აკლია. თუმცა შენახულ ხელთნაწერში ამ ადგილას (იხ. გვ. 12) ფურცლები არ აკლია და მოთხრობა ერთი მეორეს მისდევს, მაგრამ თავდაპირველ დედანში რასაკვირველია ასე არ იქმნებოდა: ცნობას იმის შესახებ, რომ მონადირენი ანთებული ლამპრებით „მრგვალს დააბმენ“, რომელიც დიდი დარბაზობის ზემომოყვანილს დასაწყისს წინ უძღვის, არავითარი კავშირი არა აქვს იმასთან, თუ საწოლის მეკრეს რა მოვალეობა ჰქონდა დიდი დარბაზობის დროს. ამიტომ ცხადია აქ ეს

ორი სხვადასხვა საგნის მოთხრობა შეცდომით არის ერთი ერთმანეთზე გადაბმული და დიდი დარბაზობასაც დასაწყისი აკლია.

მაგრამ თავიდათავი და ჩვენთვის უფრო დიდმნიშვნელოვანი ის გარემოებაა, რომელმაც საშუალება მოგვცა დაგვესკვნა, რომ თავდაპირველ დედანში „დარბაზობის წესი“ ზემოთ ყოფილა მოთავსებული და არა იქ სადაც ეხლაა. ამ დასკვნის სიმართლეს შემდეგი ცნობაც ადასტურებს. იქ, სადაც ლაშქრობის წესი და ვაზირობაა აღწერილი, ნათქვამია: „დაჯდომა და სხვა წესი ზემოთ დაგვწერია“-ო (9¹⁹²⁻¹⁹³). რაკი „დაჯდომის წესი“ დარბაზობის წესის ერთი საკითხთაგანი იყო, ამიტომ ცხადია, რომ დარბაზობა თავდაპირველს დედანში მართლაც „ზემოთ“ ყოფილა მოყვანილი და არა იქ, სადაც იგი ამჟამად შენახულს ხელთნაწერშია.

ამგვარადვე „პურობის წესის“ აღწერილობაც არეულია და ნაწყვეტ-ნაწყვეტად სხვადასხვაგან უალაგოდ არის ჩაკერებული. „თუ პურობას ლამე შემოესწრას“ სანთელი „სასანთლითა“ ფარეშთა-უხუცესმა მიიტანოს და ვაზირთა წინ დასდოსო, ნათქვამია ერთგან (7 § 17¹⁴⁶—8¹⁴⁹). მაგრამ თვით „პურობის წესის“ დასაწყისის ერთი ნაწყვეტი მოთავსებულია გვ. 16 § 32³⁷⁷, სადაც იწყება. ეს ნაწყვეტი რომ მართლაც „პურობის წესს“ ეკუთვნის, ამას ამტკიცებენ სიტყვები „ესენი მარცხენის მკარს სუფრისასა“-ო (17³⁸²). ზემოაღნიშნული ადგილითგან მოყოლებული პურობის წესს ეკუთვნის ყველაფერი ვიდრე გვ. 18⁴¹⁸, სადაც მოთხრობა წყდება იმიტომ, რომ ხელთნაწერს 2 ფურცელი აკლია, და თვით პურობის წესი დასრულებული არ არის. მაგრამ რომ ამ წესის ზოგიერთი ნაწყვეტებიც გაფანტულია სხვადასხვა ალაგას, ამას შემდეგი წინადადებაც ამტკიცებს, — „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების, ითვალავენ და საწოლსა და წინამწოლსაცა მიუა სათვალავი და მუნ სჭამენ“-ო (12²⁵⁰⁻²⁶⁰), რომელიც უალაგო ალაგას არის ჩართული.

არეულია და სხვადასხვა ალაგას არის გაბნეული დღესასწაულებში მიღებული წესის გარიგებაც; ამასთანავე ზოგს ნაკვეთს თავიცა და ბოლოც აკლია, ზოგისა თავია მხოლოდ შენახული. მაგ. „წელიწდისთავის“ წესს თავი აკლია. ხელთნაწერში ეხლა ასე იწყება: „მსახურთუხუცესსა სალაროთ მოლარეთ-უხუცესი მოართომს და მოუფენს. მსახურთ-უხუცესი მას ეთაყვანების. მას წელიწდის თავის დღეს მეფე არავისგან შეიმოსს მისგან კიდე“ (1¹⁻³). ეს ნაწყვეტი ამავე საგანს ეხება გვ. 1¹¹-მდე, შემდეგ და მეტადრე გვ. 2 § 3¹⁸ სულ სხვა საგან-

ზეა ლაპარაკი, განცხადების დღესასწაულობაზე. წელიწდის თავის დღესასწაულობის აღწერილობას-კი ბევრი აკლია, მინცდამაინც ბოლო არა აქვს. იქნებ ამ საწელიწდისთავოს დღესასწაულობის წესისავე ერთი ნაწყვეტთავანი იყოს ის, რაც გვ. 15₃₃₂₋₃₄₂ შუა მოქცეული, რომელიც იწყება სიტყვებით „ძღვენი საწელიწდისთავოსთავთა“ და შემდეგ ნაჩვენებია ვის რა უნდა მიერთშია მეფისთვის, მაგრამ შეიძლება ეს ნაწყვეტი ძღვენის გარიგების ერთი ნაწყვეტთავანი იყოს.

ნაწყვეტ-ნაწყვეტადვე და დიდის დანაკლისით არის შენახული განცხადებისა (2₁₃₋₂₇) და აღვსების (3 §§ 6 და 7) დღესასწაულების წესის გარიგებაც, თუმცა ხელთნაწერს ამ ადგილას არაფერი აკლია. მაშასადამე ნაკლი უკვე იმ დედანს უნდა ჰქონოდა, რომლითგანაც ე. თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი ხელთნაწერია გადმოწერილი.

ამ ძეგლის ტექსტის ამნაირად შესწავლის შემდგომ მისი პირვანდელი აგებულებისა და სახის აღდგენაც შეიძლება, რასაკვირველია, რამდენადაც გადარჩენილი ტექსტი მკვლევარს ამის საშუალებას აძლევს.

„კელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც ჩანს, უნდა სამეფო კარის მოხელის მიერ იყოს დაწერილი, რომელსაც სამეფო კარის წესის განგების აღმასრულებელის ერთ-ერთი თანამდებობა ექმნებოდა ჩაბარებული, ალბათ სამანდატურთუხუცესოს ერთ-ერთი მოხელეთავანი იქმნებოდა. ერთგან მაგ. მას ნათქვამი აქვს: „საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია და პატრონისაგან არ მასმია, მისმან კეთილმან“-ო (13₂₈₃₋₂₈₄), ე. ი. მეფისგან ამის მსგავსი არა გამიგონია რაო. ავტორის სახელი არა ჩანს.

თვით ძეგლს, როგორც ეტყობა, ოფიციალური ხასიათი არა აქვს, კანონმდებლობის შედგეგი არ არის, არამედ მოქმედ სახელმწიფო სამართლისა და წესის აღნუსხვაა. მის შემდგენელს ყველაფერი თვით-კი არ დაუწერია, არამედ, როგორც პროფ. ე. თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს, წერილობითი წყაროებითაც უსარგებლია. უცხო სახელმწიფოთა მეფეების წვეულობის წესის შესახებ ჩვენ უცნობ ავტორს ნათქვამი აქვს: „ზოგთა ვიეთთამე ასრე უწერია, ვითა ტრაპიზონელი და შარვან-შანშე (sic) და სომეხთა მეფე რა მოვიდენ, საჯდომი ერთი არის ორთავე“-ო (12₂₆₀₋₂₆₂). ქვევით ამავე

საგანზე აღნიშნულია: „ამ ოთხთაგან ერთი საჯდომი მარჯვენით და-
უწერია მოძღვართ-მოძღვრისა და აფხაზეთის კათალიკოზის ქვე-
შეთ და ჭყონდელისა (sic) ზემოთ“-ო (12₂₆₉₋₂₇₁).

მაშასადამე წინამდებარე ძეგლი „კელმწიფის კარის
გარიგება“ პირველი და ერთად-ერთი ამგვარი ნაწარ-
მოები არ ყოფილა. როგორც ჩანს, ერთი იმ წყაროთა-
განი, რომლითაც ჩვენს ავტორს თავისი შრომის შედგენის დროს
უსარგებლია, სოფრომიძის დაწერილი ყოფილა. ეს
ჩვენი ავტორის შემდეგ ცნობითგან ირკვევა: „ოდეს მათი (პატრონ
მეთის) შვილი მოვიდა, შეიყარნეს, კათალიკოზი თანა ჰყვა და აღს,
ეკლესიის კარს დგა. და რაჲ წვევის ჟამი მოვიდეს, საწოლის მწი-
გნობარი ინასარიძე პატრონის წინაშე დგა და პატრონმან ბრძანა:
„ვინ აწვეის კათალიკოზიო?“. და მიბრძანეს მე ვაწვიო. ამის სიტ-
ყუსათჳს სოფრომიძე იტყუს: «და მეორეს წელს ეგრე ბრძა-
ნა, ამირეჯიბს მარძებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა
წვევაო. მაშინ ამირეჯიბი ქვაბულიძე უგემურად იყო და არ იყო
შანდა». აწ ვინათგან „დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარ-
მან“-ო (13₂₈₄₋₂₉₁).

„კარის გარიგების“ ავტორის სადაურობის გა-
მორკვევაც შეიძლება. მისი ნაწერი ამტკიცებს, რომ და-
სავლეთ საქართველოში უნდა ეცხოვრა, რაც პროფ.
ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობაშიც არის აღნიშნული. იქაური
იყო იგი შთამომავლობით თუ არა, ამის თქმა შეუძლებელია, ხოლო,
რომ მას დასავლეთ საქართველოში უცხოვრია, ეს სრულებით ცხა-
დია. ამას ავტორის შემდეგი სიტყვები ამტკიცებენ: „ეპისკოპოსნი
მოვიდენ იმიერიით: იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი“-ო
(14₃₁₁₋₃₁₂), ხოლო „ამიერი ბედიელი მოსაფლავეა და ქუთათ-
ელი მოსაფლავეც არის [და დამლოცველიც]“ (14₃₁₆). ამგვარად
ჩვენი ავტორისათვის ბედია და ქუთაისი ამიერ საქართველოში
ყოფილა, იშხანი, ანჩა და ტბეთი-კი იმიერ საქართველოში. აშკა-
რაა, ასე შეეძლო მხოლოდ იმას ეთქვა, ვინც თვით დასავლეთ სა-
ქართველოში იმყოფებოდა, ამასთანავე შემთხვევით-კი არა, არამედ
მუდმივ იქ ცხოვრობდა. ჩვენ ავტორს რომ აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში ეცხოვრა, მაშინ ბედიელისა და ქუთათელის შესახებ ის, ცხა-
დია, იტყოდა „იმიერი“-ო.

დაახლოვებით იმის განსაზღვრაც შეიძლება,
თუ როდის უნდა ეცხოვრა „კარის გარიგების“ შემ-
დგენელს. რაკი ამ ძეგლში ნათქვამია, რომ მსახურთ-უხუცესი

პირველად „რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“ (19₄₄₇), ამიტომ ცხადია ავტორს მე-XIII-ე საუკ.-ზე უწინარეს შეუძლებელია რომ ეცხოვრა. მაგრამ ამაზე მეტიც ითქმის. ამავე ნაწარმოებში ერთგან სწერია: „ოდეს პირველ ვახტანგ დალოცეს და მერმე კოსტანტინე, დაისარჩუნეს აფხაზეთის კათალიკოზი და ქუთათელი იოვანე“ და უკანასკნელი ამტკიცებდა, რომ სამეფო ნიშნები, სკიპტრა და გვირგვინი, ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო (14₃₁₈₋₃₂₂). საფიქრებელია, რომ ავტორს ლაპარაკი აქვს ვახტანგ II-ზე, რომელიც 1289-1292 წ-დე მეფობდა, და კოსტანტინეზე, რომელიც იმავე 1292 წ-ს ავიდა ტახტზე, მაგრამ უმაღლესი მისი ძმა აუჯანყდა. ავტორის ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს მინც, რომ მას შეუძლებელია მე-XIII-ე საუკუნის დასასრულზე უწინარესაც ეცხოვრა.

ამასთანავე თვით ამ ძეგლის მთელი შინაარსიც ამტკიცებს, რომ იგი იმ დროს არის შედგენილი, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ განუყოფელი, სრულიადი და დამოუკიდებელი იყო. იქ მაგ. ნათქვამია: „მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან, ორას სამოცი სახლი არის“-ო (11₂₃₉₋₂₄₀). მანდატურთ-უზუცესის შესახებაც ნათქვამია, რომ მისი „გელი არის ამიერ და იმიერ“-ი, ესე იგი მთელი საქართველო (5_{93 94}). მაშასადამე ავტორის დროს მეფეს კახეთიც და იმერეთიც ემორჩილებოდნენ.

საქართველოს საეკლესიო სფეროთვანაც ერთის მხრით „გელათური ძღვენია მოხსენებული (15₃₃₆), მეორეს მხრით არც „გარე [ს]ჯული ძღვენი“-ა დაეწყებულ (15₃₃₉). ამასთანავე იზხნელიც არის ნახსენები (14₃₁₁) და მტბევარიც, რომელიც შავშეთის ერისთავადაც ითვლებოდა (15₃₂₉₋₃₃₁). ერთი სიტყვით „კარის გარიგება“ გაერთიანებული, სრულიადი საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებას გვისურათებს და ამიტომ უეჭველია ძეგლის შემდგენელს იმ ხანაში უნდა ეცხოვრა, როდესაც საქართველო კვლავინდებურად განუყოფელი იყო.

ამიტომ უეჭველია მართალი უნდა იყოს პროფ. ე. თაყაიშვილი, როდესაც ამ ძეგლის შედგენის უგვიანეს თარიღად მე-XV ს. მეორე ნახევარსა სდებს და უფრო-კი გიორგი ბრწყინვალის, ანუ მე-XIV ს. პირველ ნახევარში დაწერილად სთვლის (იხ. კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. VIII).

ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მას საქართველოს როგორც სახელმწიფო წესწყობილების, ისევე კულტუ-

რული, ეკონომიური და ნივთიერი კულტურის ისტორიის ზეგავლენას უძღვრება. ამ დარგში სხვა ასეთი უხვი ცნობების შემცველი ძეგლი მე-XVIII ს. დამდეგამდე არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით მაინც და მე-XVIII ს. ამ ხასიათისავე განრიგება ვახტანგ VI-ის დასტურლამალი თუ შეედრება და აჯობებს მას, თორემ სხვა ვერაფერი. ამისი თქმაც მხოლოდ იმიტომ შეიძლება, რომ კარის გარიგება დაზიანებულია და ნაკლულევანად დაცულობის გამო ბევრ ისეთ ცნობებს არ შეიცავს, როგორც დასტურლამალსა აქვს, და თანაც კ. გარიგება ოფიცირული კანონმდებლობის ძეგლი არ არის, დასტურლამალი-კი სწორედ ამნაირი თვისების მქონებულია. იქნებ მომავალში როგორმე კ. გარიგების ან სრული ტექსტი, ან ამავე ხასიათის ძეგლი ოფიცირული წარმოშობილობისა ც აღმოჩნდეს და მაშინ ყველა ის ხარვეზები შეივსება, რომელთა დანაკლისის ანაზღაურება არაფრით შეიძლება. მანამდის-კი აწ დაცული ტექსტის კრიტიკული შესწავლის საშუალებით შექლებისდაგვარად მისი პირვანდელი სახის აღდგენას მაინც უნდა ვეცადნეთ.

ბ. „წესი და განგებაჲ მეფეთა კურთხევისაჲ“.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ თუ იმაზე უწინარეს არა, მაინც-და-მაინც მე-XII-ე ს-ში მეფის კურთხევის წესი საქართველოში უკვე შემუშავებული იყო. მას თამარ მეფის კურთხევის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვინათგან ლიხთიმერი თგან იყო წესი დადგმად გვრგვნისა თავსა სამეფოსა, აწუიეს... მთავარებისკაპოზი ქუთათელი ანტონი საღორის ძე მიღებად გვრგვნისა“-ო (ისტორი და აზმნი * 625, გვ. 400). ამ ცნობით იმის დამტკიცება არ შეიძლება, რომ ეს „წესი“ უქვეყლად დაწერილი ყოფილიყოს, მაგრამ ცხადია მაინც, რომ მეფეთა კურთხევის განსაკუთრებული, ქართული წესი ამ დროს უკვე შემუშავებული ყოფილა. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თამარ მეფის დროს სახელმწიფო კარის თითქმის ყოველი დარგისათვის გარიგებაში ცვლილება იყო შეტანილი და მოწესრიგდა, გვაფიქრებინებს, რომ ეს წესები შეიძლება აღწერილიც ყოფილიყო.

თამარ მეფის დროინდელ მეფის კურთხევის წესს ძველად მაინც-და-მაინც ჩვენამდის არ მოუღწევია. ჯერ-ჯერობით ორი სხვადასხვა წესია ცნობილი მეფეთა კურთხევისა. პირველად მათ შესახებ მოკლე ცნობები თ. ყორდანიამ მოათავსა თავის „ქრონიკები“-ს პირველს წიგნში. შემდეგ ვრცლად აღწერილი და შესწავილი

აქვს ვითარცა სამღვდელმსახურო მწერლობის ძეგლი კეკელიძეს თავის დიდ გამოკვლევაში „Литургические памятники в отечественных книгохранилищах“.

ამ წესის თვით ტექსტი ს. კაკაბაძემ 1913 წ. ქარავმიანად და იმავე შეცდომებით გამოსცა, როგორც თვით ხელთნაწერშია შენახული, შემდეგი სათაურით: „მეფის კურთხევის წესი, მე-XIII საუკ. დასაწყისს შედგენილი“. ტექსტი გამოცემულია წ. კ. ს. წიგნთსაცავის № 352 ხელთნაწერისა მიხედვით.

მეფის კურთხევის წესის მეორე რედაქცია შენახულია ამავე წიგნთსაცავის № 352 ხელთნაწერშივე, მაგრამ თავი აკლია. ეს რედაქცია ჯერ გამოცემული არ არის.

ს. კაკაბაძე მის მიერ გამოცემული მეფის კურთხევის წესის შესახებ ამტკიცებს, რომ „ის უნდა იყოს შედგენილი არა უადრეს მე-XIII-ე საუკუნისა, რადგან მასში მოხსენებული თანამდებობა ათაბაგისა შემოვიდა ჩვენში მე-XIII-ე საუკუნის დასაწყისს“ (გვ. I). ამავე აზრის სამართლიანობის დამამტკიცებელ საბუთად მას ის გარემოება აქვს მოყვანილი, რომ „წესში აფხაზეთის კათალიკოზია მოხსენებული“, რომელიც ს. კაკაბაძის სიტყვით „დაარსდა... უფრო მე-XIII საუკ. დასაწყისში“ (გვ. II). შემდეგ გამომცემელი ამბობს: „შესაძლებელია, რომ... ტექსტი მეფეთ კურთხევისა თამარის მეფობის მეორე ნახევარში იყოს შედგენილი... შესაძლებელია ქვემოთ მოყვანილი წესი გიორგი ლაშას კურთხევისათვის იყოს შედგენილი“-ო (იქვე).

მეფეთა კურთხევის წესის მეორე რედაქციის შედგენის დროის შესახებ ს. კაკაბაძეს შენიშვნაში ნათქვამი აქვს: „დომიტრი თავდადებულის გამეფებისას 1270 წ. შედგენილ იქმნა სხვა წესი მეფეთა კურთხევისა და ეს წესი მიღებული იყო საშუალო საუკუნეებში ქართველ მეფეების კურთხევის დროს“-ო. მისი აზრით ეს მეორე რედაქცია 1270 წ. შედგენილი წესი არის (გვ. II, შენ.*). მაგრამ ს. კაკაბაძეს ამ აზრის დასამტკიცებლად არავითარი საბუთი არა აქვს მოყვანილი და არა ჩანს, რაზეა იგი დამყარებული.

ნ. ბერძენიშვილს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ს. კაკაბაძის აზრი, ვითომც მეფის კურთხევის წესი ლაშა-გიორგის კურთხევისათვის ყოფილიყოს შედგენილი, მცდარია. ამასთანავე რათგან მსახურთუხუცესი ამ ძეგლში ვაზირთა შორის იხსენიება, ამიტომ იგი შეუძლებელია რუსუდანის გამეფებამდის იყოს დაწერილი, რათგან ცნობილია, რომ მსახურთუხუცესს პირველად რუსუდან მეფემ მიანიჭა ვაზირის უფლება (იხ. ნ. ბერძენიშვილის „და-

სავლეთი საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება“: „მომონხილველი“ საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგ. ორგანი I, 105-106, შენ. 1).

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ „მეფის კურთხევის წესი“ „კელმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი უნდა იყოს. მაგრამ ამ ორი ძეგლის შედარებითი შესწავლა შემდეგს გარემოებას არკვევს. „კარის გარიგებით“ მეფის მგზავრობის დროს „ზარდახნის უხუცესი და ამირთ-აჩუხჩი წინათ იარების ჯუარის მტკრთელსა და მეფეს შუა“ (10₂₁₂₋₂₁₃). „მეფის კურთხევის წესი“-ში-კინათქამია: „მანდატურთ-უხუცესი სამანდატუროსა არგნისაკელთა მქონებელი შემდგომად ჯის მტკრთველისა წინა უვიდოდეს მეფესა“-ო (6₅₋₆).

სამეფო ნიშნების შესახებ „კარის გარიგება“-ში სწერია, რომ ქუთათელი იოვანე და აუხაზეთის კათოლიკოზი ერთი ერთმანერთს შეეცილნენ, ქუთათელი ამტკიცებდა სკიპტრა და გვრგვნი ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო. ეს ცილობა ისე ვადაწყდა, რომ „ვაზირთა ერთობილთ ლაშქართა თქვეს თუ «ქუთათელი უმართლეო» და სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს“-ო (14₃₂₃₋₃₂₅). „მეფის კურთხევის წესი“-თგან ჩანს, რომ როდესაც ეს წესი შედგენილი იყო, „გვრგვნი, სკიპტრაჲ, პორფირი და ბისონი“ საყდარში-კი არა, არამედ მეფის „პალატსა შინა“ ინახებოდა (5₆₋₇).

ეპისკოპოსთა უფროს-უმცროსობის შესახებ „კელმწიფის კარის გარიგებაში ნათქამია, რომ დარბაზობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან ყველაზე მეტი პატივი მეფეს იშხნელისათვის უნდა მიეპყრა: „კელნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს იშხნელისათვის უფრო მდაბლად“-ო (14₃₁₂₋₃₁₃). დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან მხოლოდ ქუთათელს „იშხნელის სწორი პატივი მართებს“-ო (15₃₂₆₋₃₂₇).

ყველა ზემოაღნიშნული განსხვავება ცხადჰყოფს, რომ მეფის კურთხევის წესი და ხელმწიფის კარის გარიგება ერთი და იმავე დროის ძეგლები არ უნდა იყოს. შესაძლებელია და საფიქრებელიც, რომ კარის გარიგების სრულ ტექსტში მეფის კურთხევის წესიც იქნებოდა შეტანილი, მაგრამ უეჭველია ეს წესი სხვა რედაქციისა იქნებოდა.

მეფის კურთხევის წესი საეკლესიო კურთხევის წესს-კი არ წარმოადგენს, არამედ მისი სახელმწიფოებრივი წესის განგებაა. ამიტომ იგი ძვირფას წყაროდ უნდა იქმნეს მიჩნეული მეფის ხელისუფლების, სამოხელეო წესწყობილებისა და სახელმწიფო დარბაზობის

შესასწავლად. ამ ძეგლის ტექსტის ჯეროვანი გამოცემა აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს.

„წესი და განგება დარბაზობისა რომელი აღესრულების მცხეთას კურთხევასა მეფეთასა“. ამ ძეგლის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს ეწოდება „წესი და განგება კურთხევისათვის მეფისა დროსა, თუ ვითარ დაჰსხდენ მღუდელთ-მთავარნი სრულიად საქართველოსანი“, რომელიც ორი რედაქციით არის ცნობილი, ერთი ძველი, ხოლო მეორე ძველის შესწორებაა, რომელიც 1745 წელს მოუხდენიათ (ე. თაყაიშვილი-არხ. მოგზაურობანი I, 86) ეს „წესი და განგება დარბაზობისა“ არა ერთხელ არის გამოცემული და ცნობებიც მოუთავსებიათ, თ. ჟორდანიას (ქკბი I, 45-46), პროფ. ალ. ცაგარელს (Сведения о памятниках грузинской письменности III, გვ. XXXVI და 292-296); ვანხილული აქვს პროფ. ნ. მარრსაც (იხ. Доклад в предсоборном присутствии). ეს ძეგლი არჩილ მეფის დროს შედგენილად აცხადებს თავის თავს და შემდგენელად მიქელ ქართლისა კათალიკოზი იხსენიება. ამ წესის შესავალში ნათქვამია: „დიდნი შფოთნი და ამბოხნი იქნებოდეს ეპისკოპოზთა ცილობისაგან და ღვთივ-გვრგვინოსან მან მეფემან არჩილ არა სათნო იჩინა ამათ შფოთთა ქმნად და გვბრძანა გაჩენად, ვითა ნიშანთა შეეტყუებოდა, და კელ ვყავით მე გლახკმან მიქელ ქართლისა კათალიკოზმან და ვაკურთხეთ წმ მირონი. ოდეს მეფე, ათაბაგი, ქართლისა ერისთავი, სპასალარი და ყოველნი ერისთავნი და ყოველნი მღვდელთმოდღუარნი შემოკრბენ მცხეთას დიდსა ხუთშაბაასა, დიდსა სომხეთისა მიტრაპოლიტსა ჰმართებს ნივთთა ზედა დგომად“. მირონის კურთხევის წესს მისდევს „განგება დარბაზობისა“ (იხ. ქკბი I, 45-46). ამ წინასიტყვაობითგან, ანუ შესავალითგან ჩანს, რომ ეს ძეგლი მე-V ს. ნაწარმოებად არის გამოცხადებული და მისი შემდგენელი მიქელ ქართლისა კათალიკოზიც მაშასადამე თავის თავს იმდროინდელ მწყემსთმთავრად აცხადებს. პროფ. ალ. ცაგარელს ნათქვამი აქვს, რომ ამ ძეგლში მოთავსებული დარბაზობის წესი ალბათ გაცილებით უფრო გვიან უნდა იყოს საბოლოოდ ჩამოყალიბებულიო, სახელდობრ XI-XII სს-შიო (СПГПс. III, გვ. XXXVI). თ. ჟორდანიაც ამ ძეგლის დედანს „ძალიან ძველად“-ა სთვლიდა, მე-V ს-ში შედგენილად მიაჩნდა, მაგრამ „დარბაზობაში“ ათაბაგის მოხსენებულობის გამო ფიქრობდა, რომ „დროთა მიხედვით სხვადასხვა ცვლილება უნდა შემოეღოთ“ (ქკბი I, 46-47 შენ. **).

მაგრამ ამ ნაწარმოების არც პირველი, მირონის კურთხევის წესრიგის შემცველი ნაწილი, არც მით უმეტეს მეორე, დარბაზობის წესის მომთხრობი ნაწილი მიეკუთვნება იმ დროს, რა დროინდელადაც ეს ძეგლი თავის თავს აცხადებს და გინდ პროფ. ალ. ცაგარელს მიჩნეული აქვს. გ. მერჩულის თხზულებითგან და ჯვარის მონასტრის აღაპებითგან დანამდვილებით ირკვევა, რომ მირონის საქართველოში კურთხევის უფლება ჩვენმა ეკლესიამ მე-IX ს. მეორე ნახევარში მოიპოვა (იხ. ჩემი „საქართველოს ისტორიის IX-X სს. ზოგიერთი უთარილო ცნობების დათარიღებისათვის“: „მიმომხილველი“ წ. II.). ამიტომ ცხადია, რომ მირონის კურთხევისათვის მე-V ს-ში დარბაზობის წესს არავინ შეადგენდა, რათგან მაშინ საქართველოს ეკლესიას საკუთარი მირონის კურთხევის უფლება არ ჰქონდა. ხოლო დარბაზობის წესიც რომ სრულებით შეუძლებელია მე-XI-XII ს-ში საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ ძეგლად მივიჩნიოთ, ამისთვის საკმარისია მარტო ის გარემოება აღინიშნოს, რომ ამ წესში ათაბაგი იხსენიება. ცნობილია, რომ ათაბაგობა საქართველოში თამარ მეფის დროს 1212 წ. იქმნა შემოღებული (იხ. ჩემი „ქლქის ერის ისტორია II). რაკი ამ ძეგლში ასეთი ანაქრონიზმია, შეუძლებელია ის მე-XIII ს. მეორე ნახევარზე ადრე იყოს შედგენილი. პროფ. ექ. თაყაიშვილმა თავის მხრივ იმ გარემოებას მიუძღვნა ყურადღება, რომ ამ ძეგლში იშხნელ ეპისკოპოსს მე-10 ადგილი აქვს მიკუთვნებული, ე. ი. მაწყვერელზე, რომელსაც მე-5 ადგილი უკავია, ბევრად დაბლა დგას. ხ. კარის გარიგებაში კი პირიქით იშხნელი მაწყვერელზე ადრეა მოხსენებული და მაწყვერელი იშხნელს მისდევს. ამას გარდა „დარბაზობის წეს“ ში ჰქონდიდლის გარდა მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველოს მღვდელთმთავარნი არიან დასახელებულნი და მხოლოდ ამიერ საქართველოსთვის განკუთვნილი ჩანს. ამიტომ ექ. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ ეს „დარბაზობის წესი“ ხ. კარის გარიგებაზე უფრო გვიან უნდა იყოს შედგენილი და მაინცდამაინც „მეხუთმეტე საუკუნის ადრინდელი არ უნდა იყოს“-ო (იხ. კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. XXVIII-XXIX).

ამ ძეგლის ზემოაღნიშნული ანაქრონიზმები და მისი შემდგენელის ცხადი წადილი თავისი ნაშრომი უაღრესი სიძველის შარავანდედითა და ავტორიტეტით შეემოსა გვაფიქრებინებს, რომ აქ ნატყუარ ძეგლთანა გვაქვს საქმე. უეჭველია მე-XV ს-ზე უწინარეს

შედგენილი არ უნდა იყოს, მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, როდის ჩნდება იგი დანამდვილებით და როდის ემყარებიან მას ვითარცა უცილობელ საბუთს.

ც. დასტურლამალი.

„პ. კარის გარიგების“ შემდგომ იყო თუ არა მე-XV-XVII სს-ში საქართველოს რომელსამე სამეფოს, ან სამთავროში ამის მსგავსი ძველი შედგენილი, ჯერ გამორკვეული არ არის. მხოლოდ XVIII ს. პირველ ათეულში ვახტანგ VI-ემ შეადგინა თავისი „დასტურლამალი“. ამ ძეგლის სახელი სპარსულ - არაბულია „დასტურალ-ვამალ, რაც ნიშნავს დასტურს მოქმედებისას, განრიგებას. როგორც ამ ნაწარმოების გამომცემელს განსვენებულ პეტრე უმიკაშვილს აღნიშნული აქვს, ეს ძეგლი 1704-1711 წლებში უნდა იყოს დაწერილი (იხ. დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პეტრე უმიკაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1886 წ. გვ. IV). „დასტურლამალი“, როგორც თვით ვახტანგ VI-ის მიერ არის აღნიშნული, წარმოადგენს „სჯულის დებასა საკელმწიფოთასა“, ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლია.

მისი შინაარსი რამდენსამე დარგს ეხება, უმთავრესი მათგანი თვით კანონმდებლის წინასიტყვაობაშიც არის დასახელებული. ვახტანგ მეფის სიტყვით „დასტურლამალ“-ში დადებულია „წესი და განგება სამეფოსა დარბაზობისა“ და ამასთანავე დაწესებული და განგებულია „ყოველნი კელისუფალნი და მოქმედნი დარბაზის რიგისანი“, როგორ უნდა „იქცეოდნ და განაგებდნ... საკელოთა თვსთა“ (გვ. 3). უკანასკნელი ცნობა ცოტა ბუნდოვანია და არა სჩანს, „კელისუფალნი“ აქ მხოლოდ „დარბაზის რიგისანი“ არიან ნაგულისხმენნი, თუ ამ შემთხვევაში „დარბაზის რიგისანი“ მხოლოდ „მოქმედნი“ უნდა ვიგულისხმოთ, ან იქნებ „კელისუფალნი“, როგორც თვით ძეგლშიც აღნიშნულია, „ყოველნი“, ე. ი. საზოგადო მნიშვნელობით ყოველგვარნი იგულისხმებიან, „დარბაზის რიგისანი“-ც და „საქვეყნოდ გამრიგენი“-ც. უკანასკნელი აზრი ვგონებ უფრო სამართლიანი უნდა იყოს.

მაშასადამე „დასტურლამალ“-ის უმთავრესი შინაარსი უნდა „სამეფო დარბაზობის“ წესსა და განგებას და ყველა ხელისუფალთა და „დარბაზის რიგის“ საქმისმოქმედთა უფლება-მოვალეობის აღნუსხას შეიცავდეს. მართლაც „დასტურლამალ“-ში ყველა ამაზე შესაფერისი „წესი და გარიგება“ მოიპოვება, მაგ.: „კარი სასახლეების რიგისა“

იხ. გვ. 196-197), რომელშიაც დარბაზობის წესია აღნუსხული, „მოკელნი როგორ უნდა მოიქცნენ“ (გვ. 197, § ეე), და „ქარი პირველი, ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (გვ. 194) მრავალ §-ის შემცველი „დარბაზის რიგის“ მოხელეებისა და საქმის მოქმედთა უფლება-მოვალეობას ეხება.

მაგრამ „დასტურლამალი“-ს თვით შინაარსი გაცილებით უფრო ფართო და მრავალმხრივია, ვიდრე ვახტანგ მეფის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან საფიქრებელი იყო. იქ მაგ. დაწვრილებითი ცნობებია ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავრთების შედეგენის წესრიგის შესახებ („ქართლის აწერისა“, „სამს წელიწადში ელის აღწერა“, „სამასპინძლოს შეწერისა“, „იათაღის აწერა“, ქალაქის აღწერა, კოდის პურისათვის, საბალახოსა თუ როგორ აიღონ და სხვაც მრავალი), საქალაქო დაწესებულებათა და წესწყობილების შესახებ (§§ მდ, ჟა, რპა — რპგ, რუგ, სიპ, ია და სხვა), შემოსავლისა და გადასახადების აკრებისა, გზების შენახვის შესახებ (§ მზ) და მრავალი სხვა საკითხის შესახებაც. ყველა ამ საკითხებს „დარბაზის რიგის“ მოხელეებთან არა ჰქონდა კავშირი ან მცირეოდენი იმგვარადვე, როგორც §-ს „სამდივანბეგო ვარიგებისა“ და „სამდივანბეგო აილება“ (§ რ და რა), არც სამეფო დარბაზობასთან, არც მოხელეობასთან კავშირი არა აქვს და მხოლოდ სასამართლო დაწესებულებასა და წარმოებას ეხება. დასტურლამალის ამგვარი ვრცელი და მრავალმხრივი შინაარსი მას მართლაც რომ ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლად ჰხდის.

იმ სამი ხელთნაწერიდან, რომელიც „დასტურლამალი“-ს გამოცემის დროს განსვენებულს პ. უმიკაშვილს ხელთ ჰქონია, უძველესი და საუკეთესო სულხან მდივნის, სულხანმდივინისეული ხელთნაწერია. როგორც სამართლიანად შენიშნული აქვს გამომცემელსაც, იგი „შესანიშნავია თავების დალაგებით საგანთა შინაარსის კვალობაზე“ და არა ანბანის რიგზე, როგორც ეს დანარჩენ ხელთნაწერებშია. პ. უმიკაშვილი არ სცდებოდა, როცა ამტკიცებდა, რომ ეს „ხელთნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციასა“. სულხან მდივნის ხელთნაწერი ძველი და დაზიანებული დედნითგან ყოფილა გადმოწერილი: „დედანს ბევრგან ჰქლებია, ფურცლები დახეული ჰქონია და შემდეგ თითო-ორილა ადვილს ჩაუმატებიათ“ (იხ. დასტურლამალი გვ. V და VI). თვით სულხან მდივნის ხელთნაწერში ერთგან მაგ. ნათქვამია კიდევ: „სამი ფურცელი ცარიელია, ამიტომ რომ დედანი დაძველებული იყო“—ო (იქვე გვ. 145). სულხან მდივნის ხელთნაწერში უეჭველია დედნის

ზემოაღნიშნული მდგომარეობის გამო „ნაკლებობა და არევა“ თავებისა მეტად შესამჩნევად სჩანს“ ზოგიერთს ადგილას. ამას გარდა ამ ხელთნაწერში „სათაურებს ანბანით აღრიცხვა არა აქვს“ (იქვე, VI).

დანარჩენ ხელთნაწერებში, რომლებითაც პ. უმიკაშვილი თავის გამოცემისათვის სარგებლობდა, შინაარსი ანბანის რიგზე დალაგებული. უეჭველია „დასტურლამალი“ ასე „შემდეგ ხანებში არის გადაკეთებული მოხელეთა სახმარებლად“, რასაკვირველია საჭირო ცნობების „ადვილად სძიებლად“ (იქვე, გვ. V).

ერთი იმ სამ ხელთნაწერთაგანი იესე მელიქიშვილისეული 1773 წ. ყოფილა გადაწერილი. საყურადღებოა, რომ იესე მდივანი სომხითის მელიქისშვილი ანბობს: „გარდავწერე, არ დაიკარგოსო, ერთის მეტი არ იყო საქართველოშიო“ (იქვე). სულხან მდივნის ხელთნაწერის არსებობა ამტკიცებს, რომ იესე მელიქიშვილის ცნობა გადაჭარბებულია და მეორე ხელთნაწერიც ყოფილა, ამასთანავე იმ ერთზე უფრო უკეთესიც. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მე-XVIII-ე საუკუნის მეორე ნახევარშივე, ჯერ კიდევ ალექსანდრე მემოსევასა და აოხრებამდე აღმოსავლეთ საქართველოში „დასტურლამალი“ ძნელი საზოგადო ყოფილა. ის ხელთნაწერი, რომელიც იოველ ალექსიძის მიერ ყოფილა გადაწერილი სთავალაგში განსაკუთრებით მისაღები არ არის იმიტომ, რომ 1821 წელს არის გადაწერილი და რაკი „ეთანხმება მელიქიშვილის დედანს“-ა და მხოლოდ „გადამწერს ადგილ-ადგილ ცოტაოდენი ცვლილება მოუტანია“ (იქვე), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ალექსიძეს დედნად დაახლოვებით იმგვარივე ხელთნაწერი უნდა ჰქონოდა, როგორც იესე მელიქიშვილისა არის.

უეჭველია, რომ ალექსიძისა და მელიქიშვილის ხელთნაწერების გადაწერათა „დასტურლამალი“-ს დედანიც დაზიანებული და არეული უნდა ყოფილიყო. ამას შემდეგი ცნობა გვაფიქრებინებს. § პზ-ში, რომელსაც სათაურად აწერია „მურდრისათვის“, გადამწერს ნათქვამი აქვს:— „სხვა ამისი შემდგომი მდივანბეგის განაჩენის ბოლოს იძიეთ: სხვაგან ვიპოვე და იქ დავწერე, აქ არ დაეტიო“-ო (იხ. გვ. 51, სულხან მდივნის ხელთნაწერში ეს § სრულელებით არ არის, შეად. გვ. 202).

როგორც აღნიშნული გვქონდა, პ. უმიკაშვილის დაუსაბუთებელი დაკვირვება, რომ შინაარსის მიხედვით „დასტურლამალი“-ს ტექსტის დალაგება, რა სახითაც იგი სულხან მდივნის ხელთნაწერშია შენახული, „უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციას“, სამართლიანია. მაგრამ, თუნდაც რომ სულხან მდივნის ხელთნაწერი

შენახული არ ყოფილიყო, იმის დამტკიცება, რომ თავდაპირველ დედანში შინაარსი სხვანაირად ყოფილა დალაგებული და არა ისე, ანბანურად, როგორც იესე მელიქიშვილისეულსა და 1821 წ. ხელთნაწერიშია, მარტო იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის ტექსტის კრიტიკული შესწავლითაცაა შესაძლებელი. ამას შემდეგი მაგალითიც ცხად-ჰყოფს. მე-7 (ზ) თავში, რომელსაც სათაურად აქვს „ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის“, სხვადასხვა მოხელეების შესახებ, რომელთაც მეჯლისის დროს უნდა ემსახურათ, ნათქვამია: „ამათ იმავე ზემოთის წესით იმსახურონ“-ო (გვ. 5). ზემოთ-ი არსად არაფერია ნათქვამი, თუ მოხელეებმა ამისთანა შემთხვევებში როგორ უნდა იმსახურონ. ცოტა ქვევითაც მე-9 (თ) მუხლშიაც, რომელიც „ახლის სასახლის რიგისათვის“ არის დაწერილი, მოხელეებზე ნათქვამია: „ესენი იმავე ზემოთის წერილის წესით იმსახურებოდენ“-ო (იქვე). არც ამის ზევით არის რაიმე ცნობები, თუ როგორის წესით უნდა ემსახურათ ამგვარ შემთხვევებში. ეს ორთავე ამონაწერი ცხადად ამტკიცებს, რომ თავდაპირველს დედანში ამ ორ მუხლს წინ უძღოდა ისეთი მუხლი, რომელიც ამ მე-7 და მე-9 მუხლებისათვის სამაგალითოდ არის დასახელებული. ამგვარ წად უძველია ის წიგნი უნდა ყოფილიყო, რომელიც წიგნი 163-ად არის ეხლა და მე-77 გვერდზეა მოთავსებული და სათაურად უწერია „სასახლეების რიგისათვის“. ეს მუხლი სხვებთან შედარებით დიდია (გვ. 77-80) და მართლაც სხვათა შორის დაწვრილებითს ცნობებს შეიცავს, თუ „კელჯოხიანები“ და სხვა დარბაზის წესრიგის დამცველი მოხელეები როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ. იქ მეჯლისის წესრიგიც არის აღწერილი. ამ მუხლს თავდაპირველად მისდევდა „მუშაბის სახლის რიგისათვის“ (იხ. გვ. 54 წიგნი) და „ტოგუნის რიგისათვის“ (გვ. 81 წიგნი), რომელშიაც მოხელეების მეჯლისის დროს სამსახურის შესახებ ნათქვამია: „ესენი იმავე ზემორეს წერილის წესით იმსახურებოდენ“-ო (გვ. 81). მაშასადამე ცხადია ამ მუხლსაც თავდაპირველად დარბაზობისა და მეჯლის-ნადიმის საზოგადო წესრიგის აღწერილობა მიუძღოდა წინ. საკმარისია სულხან მდივნის ხელთნაწერში ჩაიხედოთ (იხ. გვ. 196), რომ დარწმუნდეთ, თუ რამდენად სამართლიანია ზემოაღნიშნული მუხლების თავდაპირველი დალაგებულობის აღდგენის შემომოყვანილი ცდა.

ეს ერთი მაგალითიც საკმაოა იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის შესწავლითაც შეიძლება ცხადყოფილ იქმნას, რომ ვახტანგ მეფეს თავისი „დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით დაულაგებია.

არც ის გარემოება უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ როდესაც შევსა-
დროის რომელიმე ძეგლი შენახულია ორი სახით, ანბანურად და შემ-
დგომითი-შემდგომად დალაგებული, მაშინ სრულის დაქვემდებარე-
ბით შეიძლება ითქვას, მეორე წესი თხრობისა თავდაპირველია იმი-
ტომ, რომ ანბანურად დალაგებული თხრობის შინაარსისა და მიხედვით
დალაგება დედნის იმდენად ძნელსა და რთულს წინასწარ კრიტი-
კულ შესწავლას მოითხოვს, რომ ამისთვის მაშინდელ მეცნიერო
ბადა არ შესწევდათ და ამის გამო წარმოუდგენელიც არის, „დას-
ტურლამალი“ რომ თავდაპირველად ანბანურად ყოფილიყო დაწე-
რილი და მერმე მისი შინაარსი საგნობრივად დალაგებულ თხრო-
ბად გადაკეთება შესძლებოდათ.

შენახულია თუ არა სულხან მდივნის ხელთნაწერში მაინც „დას-
ტურლამალი“ იმ სახით, როგორც ეს ძეგლი თვით ვახტანგ VI მიერ
უნდა შედგენილი ყოფილიყო. განსვენებული პ. უმიკაშვილი
ბრძნული სიფრთხილით ამბობს, რომ ეს „ხელთნაწერი უფრო უნ-
და ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციასა“ და ეს დასკვნა იმა-
ზე აქვს დამყარებული, რომ იქ შინაარსი საგნობრივად არის დალა-
გებული და არა ანბანურად (იქვე, V). ამ მხრივ დაკვირვება, რო-
გორც აღნიშნული იყო, სრულებით სამართლიანია.

მაგრამ სხვაფორმად შემოწამოყენებული საკითხის შესახებ ამაზე
მეტეც შეიძლება ითქვას. არა, არც სულხან მდივნის ხელთ-
ნაწერშია „დასტურლამალი“ შენახული იმ სახით,
როგორც ვახტანგ VI ჰქონია დაწერილი. ამას თუნდ
ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მის დედანს, როგორც აღნიშ-
ნული იყო, ბევრგან ფურცლები ჰკლებია და აქა-იქ შინაარსიც არე-
ული ყოფილა. მაგრამ ამასვე უფრო ნათლად ის ნაწილიც ამტკი-
ცებს, რომელიც დედანში მთლად შენახული ყოფილა და სულხან
მდივნის გადამწერს სამუდამო დაღუპვისაგან გადურჩენია. თუ სულ-
ხან მდივნისა და იესე მელიქისშვილის ხელთნაწერების „დასტურ-
ლამალს“ ვადიკითხავთ, მთელ თხზულებაში შინაარსის ვერავითარ
(სამეფო და სადედოფლო დას გარდა) დანაწილებას ვერ იპოვით,
მუხლობრივ დაყოფას გარდა, რომელთაც თავითოეულს თავისი განსა-
კუთრებული სათაური აქვსთ და იესე მელიქისშვილის ხელთნაწერში
თვითთულ მუხლს სათვალავიც უნის.

წინათ-კი უეჭველია მთელი „დასტურლამალი“
შინაარსისა და მიხედვით „კარებ“-ად ყოფილა დაყო-
ფილი. ამისი დამამტკიცებელი კვალი აქა-იქ ეხლაცაა შენახული.
ვახტანგ მეფის შესავლის შემდგომ, რომელიც იწყება სიტყვ-

ბით „ეპა შენ ყოველთა მბადო“, ამ ხელთნაწერში მაგ. შემდეგი სა-
თაური მისდევს: „კარი პირველი. ყოვლისა კელჯოხიანისა და
მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 195). ცხადია მაშასადამე, რომ „დასტურ-
ლამალის“ დედანი თავდაპირველად „კარებად“ ყოფილა დაყოფილი
და რაკი ნათქვამია „კარი პირველი“-ო, უეჭველია მეორე, მესამე
და შემდეგი კარებიც იქმნებოდა. „დასტურლამალი“-ს ტექსტი რომ
მართლაც კარებად იყო დაყოფილი, ამის დამამტკიცებელი მეორე
კვალაც არის შენახული. იქ ერთგან მაგ. აგრეთვე სწერია: „კარი
სასახლეების რიგისა“-ო (გვ. 196). ცხადია მხოლოდ, თავდაპირველ
დედანში ისიც იქმნებოდა ნათქვამი, თუ რომელი კარი იყო, მაგრამ
გადამწერთაგან გამოტოვებული უნდა იყოს.

ამგვარად გამოირკვა, რომ ვახტანგ მეფეს თავისი
„დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით „კარებად“
გაუყვია და თვითოეული კარისათვის საგანგებო სა-
განი და განსაკუთრებული სათაურიც აურჩევია. კა-
რების სათაურები და მათი სათვალავები სულხან მდივნის დედან-
შიაც-კი ორ ზემოაღნიშნულ შემთხვევას გარდა შენახული აღარ
არის, მაგრამ შინაარსის წინანდელი დალაგების წესრიგის ნაშთად
ბევრგან შერჩენილია, რომ „დასტურლამალი“-ს მუხლები მომეტე-
ბულ ნაწილად შინაარსის და გვარად მისდევს ერთი მეორეს, თუმცა
აქა-იქ სულხან მდივნის ხელთნაწერშიაც შინაარსი არეულია. ეს გა-
რემოება უეჭველია იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ სულხან მდივნის
ხელთნაწერის დედანი, რომლითგანაც გადმოწერილა, დაზიანებული
ყოფილა.

მაგრამ მარტო „კარები“, მათი სათვალავები და სათაურები-
კი არ უნდა აკლდეს და მხოლოდ მუხლების წესრიგი-კი არ უნდა
იყოს არეული, არამედ თვით ტექსტიც ყველგან იმ სახით
არ არის შენახული, რანაირადაც იგი თავდაპირვე-
ლად იყო დაწერილი. ტექსტს ზოგან არსებითი ნაწილი
აკლია ხოლმე ისე, რომ აზრის შეტყობა შეუძლებელი ხდება. ზო-
გან ცნობებიცა შეცვლილი. მაგ. შესავალის ბოლოს ერთი წი-
ნადადებაა მოთავსებული, რომელშიაც აღნიშნული ყოფილა, თუ
პირველად რა საგანზე უნდა ყოფილიყო „დასტურლამალ“-ში ლაპა-
რაკი. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „პირველად ჯერ არს ხსენება და
აღწერა, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და
რისხვისა“-ო (გვ. 4). როგორც მკითხველიც დარწმუნდება, ამ წინადა-
დებას სწორედ ის ადგილი აკლია, სადაც ნათქვამი ყოფილა, თუ
რის ხსენება და აღწერა „პირველად ჯერ არს“. ეს დანაკლისი ყვე-

ლა ხელთნაწერებში ყოფილა (შეად. გვ. 131 და 157). სულხან ^{ქართული ენციკლოპედია} ვნის ხელთნაწერში შენახული სათაურების დახმარებით ამ ტექსტის დანაკლისის შევსება დაახლოვებით შეიძლება. იქ შესავალს, როგორც აღნიშნული იყო, მისდევს „ქარი პირველი. ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 194). მაშასადამე პირველად „დასტურლამალში“ კანონმდებელს „კელჯოხიანებზე“ ჰქონია ლაპარაკი. სწორედ ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნული წინადადება თავდაპირველად ასე უნდა წერებულყო: „პირველად ჯერ არს ხსენება და აღწერა [ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი], რამეთუ ამით მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხვსა“. რომ დაახლოვებით მართლაც ასე უნდა წერებულყო, ამის დასამტკიცებლად იმ მოსახრების მოყვანა შეიძლება, რომ პურობის, ან მეჯლისის მოწყობის, რისხვის და წყალობის გამოცხადების დროს წესრიგის დამკველად მართლაც „კელჯოხიანნი“ იყვნენ ხოლმე.

„დასტურლამალ“-ს დედანი დროთა განმავლობაში შინაარსის მხრივ უფრო თვალსაჩინოდ იმ ადგილებში უნდა დამახინჯებულიყო, სადაც ვახტანგ მეფის დროინდელი მოხელეების სიები და სხვადასხვა სტატისტიკური ცნობებია მოთავსებული. პ. უმიკაშვილს წინასიტყვაობაშიც აღნიშნული აქვს, რომ სიებში იესე მელიქიშვილისეულისა და სულხან მდივნისეულს ხელთნაწერებს შორის განსხვავებაა (გვ. VI) და ვინც მისი გამოცემის „დამატებულებათა“ იმ ნაწილს გადაიკითხავს, რომელიც ხელთნაწერების „განსხვავებათა“ აღნუსხვას შეიცავს (გვ. 131-162), ის თავის თვალითაც დარწმუნდება, რაოდენი სამეცნიერო მუშაობაა ჯერ კიდევ საჭირო, რომ გამოკვეთილი და აღდგენილი იყოს ქართული სახელმწიფო სამართლის ამ შესანიშნავი ძეგლის პირვანდელი სახე და შინაარსი ისე, როგორც იგი ვახტანგ VI მიერ დაწერილი ყოფილა.

ვახტანგმა თავისი „დასტურლამალი“-ს შექმნით მართლმსაჯულება და მართვა გამგეობა კვლავ ერთი-ერთმანერთისაგან განსაზღვრა და სახელმწიფო სამართალსაც დასტურლამალის შექმნით ისევ მტკიცე საფუძველი დაუდვა: ამიერითგან სახელმწიფო მართვა-გამგეობის გარკვეული წესრიგი იყო დამყარებული და მისი რყევა და დარღვევა ისე ადვილი აღარ იქნებოდა. თუმცა თვით ვახტანგის „დასტურლამალი“-თგან სჩანს, რომ დასტურლამალის ზოგიერთი ნაწილი „პირველ მეფის გიორგისაგან განწესებული ყოფილა და ვახტანგს მხოლოდ განუახლებია (იქვე, გვ. 109), ზოგი კიდევ უფრო ადრეც ყოფილა დაწესებული, არსებობდა მაგ. „ძველადგან და აწ

მეფე გიორგისაგან დამტკიცებული“ საბუთები (იქვე, 128, 129), მაგრამ უმთავრესი ღვაწლი მაინც ვახტანგ მე-VI-ის მიუძღვის. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს, როგორც ჩანს, დასტურლამალისთანა წიგნი, სადაც დარბაზობის და სხვა სახელმწიფო გამგეობის შესახებ ცნობები ყოფილა მოთავსებული, უეჭველია უნდა ყოფილიყო, მაგრამ როგორც მრავალი სხვა საბუთებიც შემდეგ ალბათ დაკარგულა. როგორც ეტყობა, თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი ხელმწიფის კარის „გარიგება“ც ვახტანგის დროს დაკარგული ყოფილა. ვახტანგის დროს მხოლოდ ზოგიერთ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის დარგის შესახებ არსებობდა გიორგი მეფის დასტურლამალი.

რა-კი სიტყვა „დასტურლამალი“ არაბულ სპარსული სიტყვაა. შეიძლება გვეფიქრა, რომ თვით ეს ვახტანგის წიგნიც სპარსული ამგვარისავე თხზულების მიბაძვით ყოფილიყოს შედგენილი. მაგრამ სპარსულად ამნაირი ნაწარმოები არ არსებობს, მხოლოდ ერთ სპარსულ მე-XIX-ე საუკუნის ისტორიკოსს თავის წიგნის ბოლოს სპარსეთის ყველა მოხელეთა ნუსხა აქვს დართული, მაგრამ ვახტანგის დასტურლამალისა და იმ ნუსხის შორის დიდი მზღვარი ძვეა. ვახტანგის წიგნი რომ მისი ნაწარმოებია, ეს თვით შინაარსითაც მტკიცდება: იქ სხვადასხვა მართვა-გამგეობის შესახები ნამდვილი ქართული საბუთებია შეკრებილი და რიგზე დალაგებული, მაგალითად: „მდივანბეგობის წესი და რიგი“, რომლის შესახებაც ვახტანგი ამბობს, „მოკითხული ვქენით და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული და ახლაც ამ წესით გვიბოძებია“-ო (იქვე, 56), ერასტი ორბელიშვილის სახელობაზე დაწერილი საბუთია, „მდივანბის სარგოსათვის“ (იქვე, 49), „ვაზირის სარგოსათვის“ (იქვე, 32), „ბოქალთ-ხუცესების სარგისათვის“ (იქვე, 16) და სხვაც მრავალი.

სამწუხაროდ აქ უადგილობის გამო ვრცლად ვერ შევეხები იმ საკითხს, თუ როგორ შესდგა თანდათან „დასტურლამალი“. უნდა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ „დასტურლამალი“ ძვირფას, საუცხოვო ცნობებს გვაძლევს სამეფოს წესწყობილების ყოველი მხრის შესახებ, ისეთს მასალებს, რომლის პოვნა სხვაგან არსად არ შეიძლება. ეს წიგნი ჩვენი სამართლის ისტორიისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლისათვის დაუფასებელი განძია. იგი პ. უმიკაშვილის მიერ საუცხოვოდ არის გამოცემული სამი დედნის მიხედვით და თანაც ჩინებული ლექსიკონი აქვს დართული.

ვახტანგ VI-ის შემოქმედებითი მოღვაწეობა ქართული სამართლის ასპარეზზე ამაზე არ შეჩერებულა.

საქართველოში სასოფლო პოლიტიკის მოვალეობა, ქურდების და დაკარგულის აღმოჩენა მე-XVI-XVII საუკ. ხევის ბერებს ებარათ. ეს მოვალეობა სამართლის ისეთი დარგი იყო, რომ სახელმწიფოსაცა და მართლმსაჯულებასაც ეხებოდა და ამის გამო საქმე შეიძლებოდა არეულიყო, ამიტომ ვახტანგ მე-VI-ემ ეს დარგი გამოაცალკევა და განსაკუთრებულ „სახევისთავო სამართლის წიგნის“ შედგენა დააპირა. დაულაღვი მეფე ბრძანებს: „კევის თავმა როგორც ისამართლოს, იმის სამართლის წიგნს მივსცემთ, ისრე მოიქცენ“ო (დასტურლამალი, გვ. 106). სამწუხაროდ მასალებითგან არა ჩანს, დასცალდა თუ არა ვახტანგს ამ თავისი განზრახვის ასრულება? ცხადია მაინც, რომ ცალკე სახევისთავო სამართლის წიგნის დაწესებით ვახტანგ VI ქართული საპოლიციო სამართლის შემქმნელიც იქნებოდა

თავი II.

სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები.

ქართული სამართლის უძველეს ძეგლად ჩვეულებრივ მეფე გიორგი V-ეს „ძეგლის დადება“ ითვლება. რასაკვირველია თვით განსვენებული დ. ბაქრაძეც კარგად გრძნობდა, რომ საქართველოში ამ სასამართლო წიგნის წინათაც უნდა ყოფილიყო სამართლის ძეგლები (იხ. Сборник законов груз. царя Вахтанга VI, а. ფრენკელის გამოცემა, დ. ბაქრაძის რედაქტორობით, გვ. 81, 112, შენ.), მაგრამ ამგვარი ძეგლები მას დაკარგულად მიაჩნდა. გასაოცარი ის არის, რომ ვერც ბექა და აღბულას სამართლის წიგნის მე-99-ე მუხლს მიუხვედრებია განსვენებული ისტორიკოსი და თავის შენიშვნაში იგი ამბობს, ამ მუხლის აზრი ისააო, რომ სასამართლო წიგნები ძველ მეფეების დროსაც უწერიათო, მათი ბრძანებითა და სამღვდელეობისა და საერო პირთა თანამშრომლობით, და თვით აღბულასაც ხელთ ჰქონია ამგვარი ძველი კანონებიო (იქვე, გვ. 117, შენ.). არც განსვენებულ ნიჭიერ მკვლევარს ნ. ურბნელს მიუტყევია მე-99-ე მუხლისათვის ჯეროვანი ყურადღება და ალბათ იმიტომ, რომ იგი ათაბაგ აღბულას დადგენილი სასამართლო წიგნის ნაწილად მიაჩნდა (იხ. ნ. ურბნელის „ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი“, გვ. 267-8.).

ქვემოთ ჩვენ ვეცდებით დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში კანონები არამც თუ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათაც არსებობდა, არამედ რომ ამ კანონების ერთმა ნაწყვეტმა ჩვენ

დრომდის მოაღწია კიდევ. თვით გიორგი V-ე თავის „ძეგლის დადება“-ში პირდაპირ ამბობს, რომ იმის წინათაც საქართველოში არა ერთი და ორი სამართლის წიგნი ყოფილა და თვით მასაც ხელთა ჰქონია, როცა მთიულებს კანონებს უწერდა. ვალის თაობაზე მაგალითად იგი სწერს: „ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ: სარგებელი არც ქართველთ რჯულთა სძესთ წესად რომ აიღონ, არც სხვათა რჯულთა უწერიათ“-ო (§ მე). შემდეგ ათაბაგ ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნში ნათქვამია: „აწყვერისა და საფარისა, ვითა ძველით გან ყოფილიყო, არცა დიდსა მეფესა მოეშალა და ჩვენ განაღამცა აგრევე დავამტკიცეთ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქართ. ქრისტომატია, 1863 წ. გამოც. გვ. მე-208-9). აქ დიდ მეფედ, რასაკვირველია, გიორგი მე-V-ეა ბრწყინვალედ წოდებული და აწყვერ-საფარის განსაკუთრებული სამართლის უფლება მაშასადამე იმაზე წინათ „ძველით განვე“ ყოფილა დაწესებული. თუ კი ამ ეპისკოპოზებისათვის განსაკუთრებული სამართლის წიგნები უბოძებიათ, განა დასაჯერებელია, რომ მთელი სამეფო, დანარჩენი მცხოვრებნი და უმრავლესობა უკანონებოდ ყოფილიყო?

§ 1. ბაგრატ კუროპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი.

მაგრამ რომ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათ საქართველოში საკუთარი სამართლის წიგნი არსებობდა, ამას თითქმის დამტკიცებაც არა სჭირია, იმიტომ რომ თვით ამ კანონების ნაწყვეტს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ჩვენ დრომდისაც მოუღწევია: იგი შეტანილია ვახტანგ VI-ის კოდიკოში მოთავსებული ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლო ნაწილში მე-99-ე მუხლში, რომელიც ზოგ ხელთნაწერში § 100-დაც არის აღნიშნული. იქ ნათქვამია:

„სახელითა ლთისათა დაიწყების საღმთოსა [სჯულსა] გაჩენელი¹ და გასაჩენელი პირველად დავეითიან ბაგრატ კურაპალატ და აღმაშენებელთა მეფეთ მეფეთა ბრძანებითა და მერმე ეპისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკვიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი განგებითა ლთისათა: «ვინცა საბჭოდ სჯდებოდეთ და მართალსა საჩივარსა მართლად მოიკსენებდეთ, თქუენთა გულთა შიგან ლთის შიში უნდა დაიჭიროთ და არავის სთნიოთ,—არა მამასა და დედასა, არა პატრონსა, არა ძმათა და მეყვისთა არას ქრთამის ქადებისათვის არაღარა, მართალი სამართალი უნდა გააჩინოთ“-ო.

¹) დედანი აქა-იქ გაფუჭებულია და ჩვენ ვასწორებთ.

ვინც ამ მე-99-ე, ან მე-100 მუხლს წინამავალი მუხლების შემდეგ გულდასმით წაიკითხავს, რასაკვირველია შეატყობს, რომ აქ რალაც სხვა კანონის ნაწყვეტი იწყება, რომელსაც § 96, 97 და 98 არავითარი კავშირი არა აქვს: მე-96-ე მუხლში იმ სასჯელზეა ლაპარაკი, რომელიც უნდა გადაახდევინონ „თუ ვაჭარი მოჰკლას ვაჭარმან თუ სხვამან ვინგინდამ“, ხოლო § 97 გზას მიმავალი ვაჭრის გაცარცვას შეეხება. მე-98-ე მუხლში-კი ახსნილია, თუ როგორ უნდა გაასამართლონ, როცა დარბაზის კაცს „კაცი“ წაუფა. ამას მისდევს მე-99-ე მუხლი, რომელიც სრულებით მოულოდნელად ისეა დაწერილი, როგორც რომელსამე განაჩენს, ან სამართლის წიგნს თავითგან იწყებენ ხოლმე—„სახელითა ღთისათა დაიწყების“ და სხვა. შემდეგ თვით ამ მუხლში ნათქვამია, რომ იგი ბაგრატ კურაპალატის „ბრძანებითა“ და „ეპისკოპოზთა, დიდებულთა აზნაურთა და ჭკვიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“-ა. მაშასადამე არც ბექას, არც აღბუღას ამ სამართლის წიგნთან არაფერი ჰქონიათ საერთო. ერთმაცა და მეორემაც თავიანთი კანონები თავიანთი სახელით გამოსცეს და საქართველოს მეფე არ მოუხსენებიათ, მე-99-ე მუხლში-კი არც ბექა, არც აღბუღა კანონმდებლად მოხსენებულნი არ არიან. ერთი სიტყვით, § 99 (ან 100) სხვა სამართლის წიგნიდან არის ამოღებული და იმ წიგნის შესავალს წარმოადგენს. ეს სამართლის წიგნი ბაგრატ კურაპალატის ბრძანებით შეკრებილი უმაღლესი სამღვდელოების, დიდებული აზნაურებისა და ჭკვიანი კაცების „მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“ ყოფილა.

ხოლო რაკი თვით ამ ნაწყვეტში თარიღი ნაჩვენები არ არის, ამ სამართლის ძეგლის შედგენის დრო უნდა დაახლოვებით მაინც გამოვარკვიოთ. მე-XIV-ე საუკუნეში 1360-95 წლებს შორის მეფედიყო ბაგრატ მე V-ე დიდი, მაგრამ მას კურაპალატობის პატივი არა ჰქონია და არც შეიძლება, რომ ჰქონოდა. სამართლის წიგნის გამომცემელი უუქველია სხვა ბაგრატი უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ საქართველოს მეფეები დავით აღმაშენებელის შემდგომ კურაპალატობასა და სხვა ბიზანტიურ სახელმწიფო საპატიო სახელებს აღარაკადრულობდენ. ამის გამო ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის კანონმდებელს დავით აღმაშენებელზე წინათ უნდა ემეფნა. ამასთანავე მე-XI საუკუნითგან მოყოლებული მე-XV-ე საუკუნემდე ბაგრატ V დიდის გარდა არც ერთს საქართველოს მეფეს სახელად ბაგრატი არა რქმევია.

მე-XI-ე საუკუნემდე სამი მეფე იყო ბაგრატის სახელის მქონე-ბელი: ერთი ბაგრატ II, მეტ სახელად რეგვენად წოდებული († 994),

შემდეგ ბაგრატ მე-III-ე (978—1014) და ბაგრატ მე-IV-ე (1027—72)-სამართლის წიგნის შედგენის მოთავედ შეუძლებელია ბაგრატ მე-II-ე ყოფილიყო, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ იგი კურაპალატი არა ყოფილა, მერმე იმიტომაც, რომ რეგვენს ცოტა არ იყოს არც კანონმდებლობა შეჰფერის. რჩება მაშასადამე ბაგრატ მე-III-ე და ბაგრატ მე-IV-ე. ორივეს კურაპალატობის პატივი ჰქონდათ: პირველს ეს პატივი თვით ბიზანტიის კეისარმა ბასილიმვე მისცა (სუმბატ. ცა და უწყება, 3 ქკა 65 და ქლი ერის ისტ. II), ხოლო მეორემ ითხოვა თავის დედის პირით და მიიღო კიდევ კურაპალატობა (ქლი ერის ისტ II). მაშასადამე ზემოაღნიშნული კანონები იმ სამ ბაგრატების შორის ან ბაგრატ მე-III-ეს, ან არა და ბაგრატ მე-IV-ეს უნდა გამოეცა. ბაგრატ I კურაპალატზე ჩვენ აქ განგებ არას ვანბობთ და ჯერ იმის გამორკვევა გვსურს, თუ რომელს ბაგრატს,—მე-III-ეს, თუ მე-IV-ეს,—მეტი უფლება აქვს კანონმდებლად აღვიაროთ, ხოლო ამის შემდგომ ბაგრატ I-ის კანონმდებლობასაც შევხებით.

მემატიანე მოგვითხრობს, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს „ქუეყანასა და წყნარება არა აქენდა, ეკლესიანი, გლახაკნი, აზნაურნი ვერ იკითხებოდეს“—ო (იხ. იქვე) და გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებითგანა სჩანს, რომ ეს მემატიანეს ცნობა სრულიად სამართლიანი ყოფილა. ცხოვრების ავტორი, რომელიც მთაწმიდელი მამის მოწაფე იყო, მოგვითხრობს, რომ გიორგიმ, საქართველოში ჩამოვიდა თუ არა, „პირველად ყოვლისა აღლესა მახვლი მხილებისა“ ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ და სხვათა შორის „ეტყოდა მსჯავრთათჳს და სამართალთა სამეუფოთა, რათა უსჯიდეს ობოლთა და ქურითა... და რათა არა მისრდეკდეს სასწორსა სიმართლისასა, დიდისა გინა მცირისა“ო (ცა გი მთწმდე, 321). ერთი სიტყვით საისტორიო წყაროები ერთხმად მოწმობენ, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს სამართალი განსაკუთრებით დაცემული და შელახული ყოფილა და არც საფიქრებელია, რომ ასეთ მეფეს სამართლის წიგნის შედგენით თავი შეეწუხებინა. ბაგრატ მე-III-ის შესახებ-კი მატიანეში პირიქით ნათქვამია, რომ „არავინ გამოიჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისა დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა გონებითა: ეკლესიათა მაშენებელი იყო, გლახაკთა მოწყალე და სამართლისა მართლად მომქმედი ყოველთა კაცთა თჳს“ო (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). რაკი ისტორიკოსი ბაგრატ მე-III-ის მართლმსაჯულობას განსაკუთრებით აქებს, უეპველია ამ მეფეს სამართლის საქმისათვის სხვებზე მომეტებით უზრუნვია და გაუკეთებია კიდევ. სწორედ ასეთ ხელმწიფეს შეეძლო შე-

ეკრიბა სამღვდელოება, დიდებულნი, აზნაურნი და „ჭკვიანი კაცი“ სამართლის წიგნის შესადგენად. ყურადღების ღირსია, რომ როგორც ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის შესავალში მეფე ბაგრატ კურაპალატი „აღმაშენებლად“—აც არის წოდებული, ისე მემამულეებს მას „მაშენებელს“ უწოდებს.

მაგრამ ამ ორი ბაგრატის გარდა იყო კიდევ ერთი ბაგრატი, პირველი, აშოტ კურაპალატის ძე. მასაც კურაპალატის პატივი ჰქონდა. როცა აშოტი 826 წელს არაბებმა მოკლეს, ბაგრატი და მისი ორი ძმა „უსრულო-ლა იყვნეს ასაკითა“ და „იზრდებოდეს ციხესა შინა არტანუჯისასა“ (ს უ მ ბ ა ტ. ც ა და უ წ ყ ე ბ ა, 3 ქ ე ა, 55). შემდეგ, ალბათ როცა წამოიზარდნენ, ბაგრატმა „ნებითა ღმრთისაჲთა და ნებითა ძმათა თვსთაჲთა და ბრძანებითა ბერძენთა მეფისაჲთა მოილო კურაპალატობაჲ“ (გ. მერჩული. ც ა გ გ ლ ხ ნ ძ ა, გ გ კ ს და 3 ქ ნ ე ა, 55). სწორედ ეს ბაგრატიც თავის კანონმდებლობითი მოღვაწეობით განთქმული იყო: მისი „ვანწესებულ არს“ „გლახაკთა ნაწილი“ (გრიგოლ ხანძ. ც ა, ლ ბ.) სახელმწიფო საქველმოქმედო თანხა (იხ. ამის შესახებ ქართული სამართლის ისტორიის წიგნი II). მისევე საქებურ ღვაწლად ითვლებოდა „ყოვლისა ერისა სამართლით განკითხვაჲ“ (ც ა გ გ ლ ხ ნ ძ ა გ გ. ლ ბ.). იქნებ რაკი ნათქვამია „ყოვლისა ერისაო“, სწორედ სამართლის წიგნის შედგენა ჰქონდეს ცხოვრების ავტორს ნაგულისხმები. იგი განთქმული იყო ვითარცა „წმიდათა ეკლესიათა მამა მცნებელი“ (იქვე, ლ გ.). აქაც მამასაღამე ბაგრატი „აღმაშენებლად“ გამოდის.

მაგრამ საბედნიეროდ ვახტანგ VI კოდიკონში შეტანილ ბეჯასა და ალბულას კანონებში ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის მართო შესავალი კი არ არის შერჩენილი, არამედ რამდენიმე სხვა მუხლიც. მე-100-ე მუხლი ხომ, სადაც ნათქვამია „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდვაჟარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, აგეთი კაცი იყოს, ის დასვით ბჭედ: ჭკვიანი იქმნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის“ო, რასაკვირველია შესავალის გაგრძელებას წარმოადგენს. ამის გარდა 101, 102 და 103-ე მუხლიც უტყვევლია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნითგან არის ალბულას კანონებში შეტანილი. ყველა ამ მუხლებში „პატრონი“ ათაბაგი-კი არა, არამედ მხოლოდ მეფეა მოხსენებული: „თუ ეპისკოპოზმან მეფესა შესცოდოს, მეფისაგან ხელად შეპყრობა არ ეგების, ამაღ, რომე მისდა მუქათად სასჯელისა დამამტკიცებელი არის, შეხევეწა, შეკახმა მართებს ეპისკოპოზსა მეფისა“—ო (§ 101).

102 მუხლში ნათქვამია: „თუ მეფე ეპისკოპოსს გაუწყრეს,—გინდა უსამართლოდ, გინდა სამართლითა,—ხელთა შეპყრობა არცა მაშინ მოხდების, ამისთვის რომე მეორე მეფე ეპისკოპოზი არის და ქრისტიანეთა სჯულისა დამამტკიცებელი და არცა მეფესა სჯულისა საქმე აქვს, აგრე შეიწყნარენ“-ო. 103 მუხლი ამბობს: „თუ მოძღვარმან, ანუ მღვდელმან, ანუ მონაზონმან მეფესა, ანუ ეპისკოპოსსა შესცოდოს ანუ სჯულსა, ანუ ეკლესიასა შესცოდოს, ხელთა არავისგან შეიპყრობის: გაკითხვა უნდა და, რაც მიზეზი დასწამონ, მას მიზეზსა უნდა გამოხატვა და გადახდევა“-ო. როგორც ბექას კანონებში, ისე საკუთრივ აღბუღას კანონებში არსად მეფე მოხსენებული არ არის, ყოველთვის პატრონ ათაბაგზე ლაპარაკი. ბექაცა და აღბუღაც თავიანთ სამართლის წიგნებს სამცხე-საათაბაგოსთვის აღდგენდენ და თავიანთ სამფლობელოში საქართველოს მეფისაგან იმდენად დამოუკიდებელნი იყვნენ, რომ მეფეს არც-კი იხსენიებდენ, 99, 100, 101, 102 და 103-ე მუხლებში-კი პირიქით მხოლოდ მეფეა მოქმედი და მთავარი პირი, ხოლო ათაბაგზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. განა ეპისკოპოსს, ან მოძღვარს ან მონაზონს ათაბაგისათვის-კი არ შეეძლოთ შეეცოდნათ და ათაბაგი კიდევ გასწყრომოდათ? ყველა ეს მუხლები რომ მათი დადგენილი ყოფილიყო, ნუთუ „პატრონი“ (ათაბაგი) ერთხელ მაინც დასახელებული არ იქნებოდა? რასაკვირველია იქნებოდა და, თუ 101, 102 და 103 მუხლში ათაბაგზე ლაპარაკი არ არის, იმიტომ, რომ ეს წყ-ები ისეთ სამართლის წიგნივან უნდა იყვნენ ამოღებული, რომელიც მთელი სამეფოსათვის იყო საზოგადოდ შედგენილი და არა კერძოდ სამცხე-საათაბაგოსთვის, ათაბაგ ბექა და აღბუღას კანონებივით.

შემდეგ ყურადღების ღირსია, რომ ამ სამსავე მუხლში ბექა და აღბუღას სხვა კანონებისავით მაწყვერელ-საფარელზე-კი არ არის ლაპარაკი, საზოგადოდ ეპისკოპოზებზეა ნათქვამი, ე. ი. ამ მხრივაც საზოგადო ხასიათი აქვს და კერძოდ სამცხე-საათაბაგოს წიგნები არ ეტყობა. დასასრულ ამ მუხლების შინაარსიც ბექა-აღბუღას დროინდელ საზოგადოებრივ ვითარებას არ შეესაბამება: აქ ეპისკოპოზი და საზოგადოდ სამღვდელთა სრულ ბატონად არის გამოყვანილი, მათ წინააღმდეგ მეფე უძღურია, არაფერი არ შეუძლიან. ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა სამღვდელთა ცოტა არ იყოს ფრთები შეაკვეცა და ბატონობას გადააჩვია. მე-XIII-ე საუკუნეში ხომ, როცა მონღოლები საქართველოს დაეპატრონენ, სამღვდელთა ძალა სრუ-

ლებით მოაკლდა: ამას თითონვე ამტკიცებენ. მე-XIII-ე საეკლესიო კრება საქართველოს მეფესა და დიდებულებს სწერდა: ჩვენ „არღარავისგან გუაქუს პატივი, — არც სჯულსა და არც ეპისკოპოზთა, არც მონაზონთა, არც ხუცესთა, არც მღვდელთა, არც მიწრონსა, არც ქორებისკოპოზთა: ყუელა ყუელას უპატიოდ, შეურაცხად, გონებით, ბასრობით ვჰყავთ“-ო (ქნკბი II, 166 და საისტ. მოამბე 1925 წ. გვ. 221-222). თუმცა შემდეგ სამღვდლოების საქმე გამოკეთდა, მაგრამ მაინც წინანდელ ბატონობამდე ველარ მიღწია.

(ცხადია, 101, 102 და 103 კანონი რომ ათბავე აღბუღას, ან იმდროინდელი მეფის დაწერილი ყოფილიყო, სამღვდლოებას ასეთი გასაოცარი უპირატესობა არ ექმნებოდა. ამიტომ ეს სამივე მუხლი ისეთ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს, როცა სამღვდლოება საქართველოში სრული ბატონი იყო და საერო მთავრობაზე მალა ეპირა თავი, ესე იგი დავით აღმაშენებლის უწინარესი ხანისა უნდა იყოს. სწორედ ამ დროს იყვნენ მონაზონები ბატონად და მთავრის მოწვევის ბარათზე პასუხად შეეძლოთ შეეთვალათ, ბერს შენთან „არა ჰნებავს მოსვლაჲ“ო (ცაგგალ ხაძე გვ. კთ-ლ). სწორედ ამ დროს შეეძლო მთავრისათვის ბერს ეთქვა: „შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარო“, მე შენკი არა, მხოლოდ ქრისტე ღმერთს ვემორჩილები და იმის გარდა სხვას არავისო (იქვე, გვ. ლ). სწორედ ამ დროს იყო ბერი-არქიმანდრიტი იმდენად ძლიერი, რომ სრულებით თავისუფლად მეფეს საყვარელ სარტრფოს ართმევდა მონასტერში ჰკეტავდა. ასეთ ხანას, რასაკვირველია, დაადგენდენ: რაც უნდა შესცოდოს ეპისკოპოზმა, მოძღვარმა, მღვდელმა თუ მონაზონმა მეფესაო, მაინც ხელი არ ახლოთო, იმიტომ რომ „მეორე მეფე ეპისკოპოზი არის და ქრისტიანთა სჯულის დამამტკიცებელი და არცა მეფესა სჯულისა საქმე აქვს“-ო. განა ეს უკანასკნელი აზრი იმავე წინადადების გამეორება არ არის, რომელიც გრიგოლ ხანძთელმა გვარამამფალს, როცა მან საეკლესიო კრების საქმეებში ჩარევა მოიწადინა, პირში მიახალა: „მორწმუნენი მეფენი“ სამღვდლოებასთან ერთად „შჯულის მოძღვრებას არ იკადრებდეს“-ო და „კანონსა შინა არავე ბრძანებულარს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღვრებასა იკადრებდა“ იმიტომ, რომ ეს „შჯულისა“ და მღვდელთმოძღვართა შეურაცხებაჲ არს“-ო (იქვე, მზ).

ერთი სიტყვით თვით ამ კანონების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ ისინი თითქოს უფრო მე-IX-ე საუკუნის საზოგადოებრივი განწყობილების გამოწვევებია. ამგვარად თავისი შინაარსის საერთო თვი-

სებებით და არა ენით, რომელიც დროთა განმავლობაში სრულყოფილ განახლებულ-შეცვლილი ჩანს, კანონთა ეს მუხლები თითქოს უფრო ბაგრატ I კურაპალატის დროინდელად გამოდის.

მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ ერთი დიდი დაბრკოლება არსებობს: სამართლის წიგნის შესავალში ბაგრატი მეფეთ-მეფედ არის წოდებული, ხოლო ბაგრატ I კი მაშინ ცხოვრობდა, როცა მეფობის უფლება-კი საქართველოში ჯერ კიდევ აღდგენილი არ იყო. მართალია, თუ იმ დროინდელ საისტორიო თხზულებას „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას“ მივუბრუნდით, ირკვევა, რომ თვით ბაგრატ კურაპალატს მისი თანამედროვენიც მეფეს ეძახდნენ (იხ. გრიგ. ხანძ. ცხოვრება გვ. კვ. სტრიქ. 12, 23, 30--გვ. ლბ. სტრიქ. 42, 61), მაშასადამე კანონმდებელი მეფე ბაგრატ კურაპალატი შეიძლება „მეფე“ ბაგრატ I კურაპალატიც ყოფილიყო. მაგრამ რაკი ბაგრატ I მაინც მეფეთ-მეფის წოდებულებას ვერავინ მიაწერდა, ამიტომ ეს წყ. უფრო სწორე იქნება, თუ ბაგრატ III-ისად და მე-XI ს. დამდეგისად მივიჩნიეთ.

1909 წ. რომ ჩემი „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველი, 1907 წ. დაწერილი, ნაწილი დაიბეჭდა (იხ. აღმანახი „ერი“ № 1), ამის შემდგომ ს. კაკაბაძემ 1912 წ. გამოსცა პატარა მონოგრაფია „სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი“, რომელშიაც ამბობდა: „ამ სჯულმდებელის ბაგრატის სამართალი, რომელიც დ. ჩუბინოვის გამოცემით 77 მუხლს შეიცავს, ჯერ სრულიად შეუმჩნეველი იყო, ხოლო შემდეგ მისი შედგენა მიაკუთნეს მე-11 საუკუნეს. მაგრამ როგორც გარეგანი სტილისა, ისე რეალური შინაარსის მიხედვით ყოველად შეუძლებელია ეს სამართალი ასე ადრინდელ დროს შეედგინოთ. ერთის შეხედვითვე ის წარმოადგენს შუა საუკუნეების ბოლოდროინდელ ნაწარმოებს“-ო (გვ. 3). მკითხველი ვერას გზით ვერ მიხედვებოდა, თუ ვის და სად გამოქვეყნებულ აზრს ეკამათებოდა ს. კაკაბაძე, რათგან ამ „მიმკუთნებელის“ არც გვარი და სახელი და გამოკვლევის სათაური დასახელებული არაა, რომ მკითხველს საშუალება ჰქონოდა დარწმუნებულიყო, მართლა სრულებით უსაბუთოდ, ზეპირად იყო მიკუთვნილი მე-XI ს., თუ ეს აზრი რაიმე მოსაზრებით იყო დასაბუთებული. ასეთი უცნაური და არაჩვეულებრივი საქციელის გამო, საქმის ვითარების უცოდინარ მკითხველს შეეძლო ეფიქრა, რომ სწორედ გამოცემელმა პროფ. დ. ჩუბინამ შეიძლება მიაკუთნა ეს კანონები ბაგრატ კურაპალატს და მანვე დაათარიღა მე-XI ს-ით. მაგრამ ამ მეცნიერს ამაზე სრულებით არაფერი აქვს ნათქვამი.

თვით ს. კაკაბაძის მტკიცებით ამ საკითხს მან უცილობელი განმარტება მოუძებნა, რათგან თუ მინამდვილად საქართველოს ისტორიაში „არც ერთი მეფე ბაგრატ კურაპალატის სახელწოდებით შემდეგ მე-11 საუკუნისა“ ცნობილი არ იყო და ეს გარემოება აძლევდა მიმკუთხნებელს ძველი მე-XI ს-ად მიეჩნია, ს. კაკაბაძემ ნიკორწმიდის სიგელზე მიწერილი სიგლის მიხედვით, რომელშიაც „მეფე კურაპალატი“ არის მოხსენებული და რომლის თარიღი მან 236 ქრონიკონად წაიკითხა, ბაგრატ კურაპალატი რაჭა-არგვეთის მეფეთა დინასტიის წარმომადგენელად გამოაცხადა, თვით ასეთი პოლიტიკური ერთეულის არსებობა საქართველოში თავის ახალ აღმოჩენად ამცნო მკითხველ საზოგადოებას, და სწორედ ამ ბაგრატისად გამოაცხადა ის საკანონმდებლო ძველი, რომელიც ვახტანგ VI კოდიკოში ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის შემადგენლობაშია მოქცეული.

1920 წ. ს. კაკაბაძემ ვე ამ მიწერილი საბუთის თარიღი სრულებით შესცვალა და 106 ქრონიკონად გამოაცხადა. ასეთი მოულოდნელი გარემოების გასამართლებლად მას შემდეგი აქვს ნათქვამი: „მინაწერი საზოგადოდ სანახევროდ გადასულია. ბევრი სტრიქონი, როგორც ნაჩვენებია იყო თავის დროზე, სრულებით არ ჩანს, მაგრამ ქორონიკონი რვ, ასომთავრულად დაწერილი, იკითხება თავისუფლად (კურს. ჩვენია) და თუ მიუხედავად ამისა მინაწერის დაბეჭდვის დროს ქორონიკონის მაჩვენებელი ასოები საეჭვოდ იქმნა გამოცხადებული (ს. კაკაბ. სჯულმდ. ბაგ. კურაპ., 5), ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ ნიკორწმიდელად მანოელის დადგინება მოხსენებულია იმერეთის მეფის ბაგრატის 1544 წლის სიგელშიც (იქვე, 6—8) და ამიტომაც ნიკორწმიდის დიდ სიგელის მინაწერიც მე ჩავთვალე მე-XVI საუკუნისად-“ო (კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, გვ. 4). მაშასადამე ეხლა ეს მიწერილი საბუთი 1418 წ-ისად იქცა და ბაგრატ კურაპალატიც მე-XVI ს-ითგან მე-XV ს. დამდგეს იქმნა გადმოყვანილი.

ამ ბაგრატ კურაპალატის ვინაობისა და მფლობელობის შესახები აზრიც ს. კაკაბაძემ შეიცვალა: თუმცა ჩემ წინანდელ „შრომაში ვახტანგ მეფის ვინაობის შესახებ ის აზრი იყო გამოთქმული, თითქოს ეს პირნი ეკუთვნოდნენ სამეფო დინასტიის მეორე ხარისხოვან. ასე ვთქვათ, რაჭა-არგვეთის მეპატრონეთა შტოს, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრება თითქოს ეწინააღმდეგება ამ დებულებას. 1432 წლის სიგლის მიხედვით ვახტანგ მეფე სამართალს აწარმოებს ქუთაისში ქართლის ერისათვის და სხვა საკმაოდ მრავალრიცხოვან

წარჩინებულთა თანდასწრებით“. დასასრულ ს. კაკაბაძეს ნათქვამი აქვს: ყველა „ამ მოსაზრებისა გამო ჩვენ ამ ჟამათ (sic!) გვგონია, რომ ბაგრატ და ძენი მისნი ვახტანგ და გიორგი უნდა ყოფილიყვნენ აფხაზ-იმერეთის სამეფოს მფლობელნი და დასავლეთ საქართველოს სამეფო სახლის მეთაურნი“-ო (კვლევა-ძიებანი გვ. 5).

ამ მე-XV ს. დამდეგისად დათარიღების სრული შეუწყნარებლობა ცხადი უნდა ყოფილიყო ყველასათვის, ვისაც ფულების ქართული სახელების საკითხი ისტორიულად შესწავლილი ჰქონდა, რათგან ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილ საბუთში ფულის ერთეულის სახელად ნახმარია „შაური“ (გვ. 5). ტერმინი შაური-კი, როგორც ჩემს „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა“-ში გამორკვეული მაქვს, მხოლოდ მე-XVI ს-ში, თანაც ამ საუკუნის მეორე ნახევრიდან შემოდის საქართველოში (იხ. „ჩვენი მეცნიერება“ 1924 წ. № 1—2).

ეს გარემოება ს. კაკაბაძეს 1920 წელს როგორც ჩანს საფას-საზომთა-მცოდნეობის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებამდე არ სცოდნია და იმისდა მიუხედავად, რომ ავტორი აცხადებს რომ „საკითხი ფულის სისტემათა შესახებ საქართველოში, როგორც ძირითადადგანი ეკონომიური ფაქტების გასაგებად, თავიდანვე გვანტიერესებდა ჩვენ და ჯერ კიდერ ამ ოციოდე წლის წინად, 1905 წლიდან დამზადებული გვქონდა გამოკვლევის ერთი ცდა. შემდეგ ხანებშიდაც, მუშაობის განახლების პერიოდებში, ამ საკითხით ჩვენ დაინტერესებული ვიყავით“-ო (იხ. მისი „სასისხლო სიგელების შესახებ“ საისტორიო მოამბე 1924 წ. II ტ., გვ. 72). მაგრამ საფას-საზომთა-მცოდნეობის გამოქვეყნების შემდგომ ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილი საბუთის 1418 წ-ისად მიჩნევის შეუსაბამობა, რასაკვირველია, უნდა თვით ს. კაკაბაძესაც ეგრძნობა და 1924 წ. დაბეჭდილ წერილში „ეგრედ წოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესახებ“ ამ საბუთის დათარიღებაზე ნათქვამი აქვს: ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილი საბუთი, რომელშიაც „მოხსენებულია «მეფე კურაპალატი» და რომელიც „ქორონიკონის 236-ად წაკითხიით“ მე-XVI ს-ად გამოვაცხადეთ, „ჩვენ ვფიქრობდით, რომ ეს მეფე ბაგრატ კურაპალატი უნდა ყოფილიყო რაჭა-არგვეთის (ჩხარის) მფლობელთაგანი და ზედ სახელად კურაპალატად იწოდებოდა... ამ ბაგრატ კურაპალატის პიროვნებასთან ჩვენი მაშინდელი აზრით დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო სჯულმდებელის ბაგრატ კურაპალატის ვინაობაც. ამ ჟამად შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ხსენებული აზრი ბაგრატის 1541 წლიდან რაჭა-არგვეთის ტე-

რიტორიაზე მულობელობის შესახებ არ გამართლდა“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., II წ., გვ. 242). ნამდვილად-კი, როგორც დავრწმუნდით, თავისი პირველი აზრის მცდარობა ს. კაკაბაძის უკვე 1920 წ. ჰქონდა აღიარებული და მის ურყევ თარიღად 1418 წ. იყო გამოცხადებული. აი ამ თავის მეორეჯერი დათარიღების შესახებაც ეხლა ნათქვამი აქვს: „შემდეგ (ე. ი. 1912 წ. შემდგომ) ჩვენ შევასწორეთ ამ მინაწერის ქრონიკონის წაკითხვა 106-ად (ს. კაკაბ. კვლევა-ძიებანი, 4), მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მინაწერის ტექსტში მოხსენებულია შაური (სჯულმდ. ბაგრ. კურ., 5), ხოლო შაური, როგორც ფულის სახელწოდება, უკავშირდება მე-16 საუკუნეზე არა-ადრინდელ ხანას (ზემოდ ს. კაკაბ., სასისხ. სიგელების შესახებ, 86), ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ნიკორწმიდის მე-11 საუკუნის სიგელის მინაწერი, მანოელ ნიკორწმიდელის მიერ შესრულებული ბაგრატ კურაპალატის მოხსენებით, უნდა ეკუთვნოდეს მე-16 საუკუნეს. მინაწერის ქრონიკონის პირველი წაკითხვა (236=1548 წ.) უფრო სწორი უნდა იყოს“-ო (საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II, 242 შენ.*). გაცემული მკითხველი, რომელსაც ს. კაკაბაძისავე ზემომოყვანილი კატეგორიული განცხადება, რომ „ქრონიკონი რვ (106) ასომთავრულად დაწერილი, იკითხება თავისუფლად“, დავიწყებული არა აქვს, ალბათ უნებლიეთ იფიქრებს, რა საშუალებით შეიძლება დიდი, ასომთავრული დამწერლობით გამოყვანილი 106 რიცხვის, რომელიც თურმე სრულებით გარკვევით იკითხება და მასასადამე მისი წაკითხულობის სისწორე არავითარ ეჭვს არ იწვევს, 236 ად გადაეთედეს? ან რა უფლება აქვს მკვლევარს ის გარემოება რომ თარიღი 106 ქრონიკონი თურმე „იკითხება თავისუფლად“, საბუთის ტექსტის პირველად გამოცემის დროს მკითხველს არამც თუ დაუმალოს, არამედ თვით თარიღიც-კი თავის ნებით 236-ად შეასწოროს, ტექსტში დაბეჭდოს „დაიწერა ქკ (სა სლ) ვ:“ და ასეთი შენიშვნა გაუკეთოს „ქრონიკონის მაჩვენებელი ვ გარკვევით ჩანს, სლ-კი საეჭვოა“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი, გვ. 5 შენ.)*? ეს ხომ თავის თეორიის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთის ტექსტის დაყალბებას უდრის.

შემდეგ, თუ მიწერილი საბუთის ქრონიკონი თავისუფლად 106-ად იკითხება, მართო იმის გამო, რომ ამ ძეგლში მთელი საუკუნით შეცდომაა შეპარული და მე-XV ს. დამდგის საბუთში „შაური“ იხსენიება, როცა ფულის ეს სახელი მხოლოდ მე-XVI ს. მეორე ნახევართგან შემოდის საქართველოში, როგორ შეიძლება გამომცემელმა

დედნის მკაფიო ცნობა და წანაკითხი თვითნებობით 236-ად შეასწოროს, რომ ამ საშუალებით საბუთი მე-XVI ს.-ად იქცეს, მის ტექტის ცხადი ანაქრონიზმი გაქრეს და საეჭვო შექველად გახდეს? თუ საბუთი 1418 წ. დაწერილად ასაღებს თავისთავს და შიგ „შაურა“ იხსენიება, ამნაირი ტლანქი ანაქრონიზმის გამო ის საეჭვოდ და ნატყუარად უნდა იქმნეს ცნობილი.

რაკი ს. კაკაბაძისათვისაც ცხადი შეიქნა, რომ ბაგრატ კურაპალატი არც რაჭა-ლეჩხუმის მეფეა, — რომელიც არც-კი არსებობდა და თვით ს. კაკაბაძის მოგონილია, — და არც აბხაზეთ-იმერეთის მეფე, მან თავის 1924 წ. წერილში გამოაცხადა, რომ „ბაგრატ, კურაპალატად წოდებული, არ უნდა ყოფილიყო ლიხთიმერეთის მე-15 საუკ. პირველ მეოთხედში მეფედ ცნობილი ბაგრატი, მამა ვახტანგ გორგასლად წოდებულისა, არამედ ძმა დიდი ალექსანდრე მეფისა. ეს ბაგრატ, ალექსანდრე მეფის ძმა, იხსენიება 1414 წლის მცხეთის ერთ სიგელში“ (ქრონ. II, 221; ისტორ. საბუთ. II, 10) და შემდეგაც ალბათ ცოცხალი იქნებოდაო (საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II, 246). ამნაირად ს. კაკაბაძის აზრით „სასისხლო სიგელებთან დაკავშირებით ახლად მოპოებულ საბუთიანობის მიხედვით გამოდის, რომ ეგრედწოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართალი.. შედგენილი უნდა იყოს დიდ ალექსანდრე მეფის დროს დიდი ბჭობის მიერ. მთავარი მოღვაწე ამ საქმისა უნდა ყოფილიყო ალექსანდრე მეფის ძმა ბაგრატ, რომელიც როგორც ჩანს, კურაპალატის ზედმეტ სახელს ატარებდა.., სამართალი (=დიდისა ბჭობისა განაჩენი) შედგენილი უნდა იყოს 1420—1440 წლებში“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 247).

როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, მთელი ეს მსჯელობა და ს. კაკაბაძის მორიგი მტკიცება სასისხლო სიგელებზე და ალბათობაზე დაწყებული, რომელთა ღირებულება და ცხადი ნატყუარობა გამორკვეული გვაქვს მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (1926 წ., გვ. 156—188). საითგანა ჩანს, რომ ალექსანდრე დიდის ძმას კურაპალატი ეწოდებოდა, ან რომ 1414 წ. შემდეგაც ის ცოცხალი იყო, თუმცა სხვა მერმინდელ საბუთებში, 1419 წ. საბუთის გარდა (იხ. ჩემი ქალი ერის ისტ. IV წ., 17), არ იხსენიება?

მაგრამ თავიდათავი ის არის, რომ როგორ შეიძლება ალექსანდრე დიდის სიცოცხლეში და ზეობაში დაწერილი საკანონმდებლო ძეგლის შესავალში, რომელიც მის დროს და მისი ბრძანებით იყო შედგენილი, ის მეორე ადგილას იხსენიებოდეს, პირველად-კი ბაგრატ კურაპა-

ლატი? ამნიარად, ვითარცა ნატყუარ სასისხლო სიგელებსა და თავის საკუთარ ნააზრევზე, ალბათობაზე დამყარებული და დაუსაბუთებელი, მოსაზრება, ს. კაკაბაძის ეს მესამეჯერი მტკიცებაც ბაგრატი კურაპალატისა და მეფეთ-მეფის მე-XV—XVI ს-ში არსებობის შესახებ უნაყოფო ცდად უნდა ჩაითვალოს. თავის ამ მკვლელობის უშედეგობას თვით ს. კაკაბაძეც იმდენად კარგად გრძნობდა, რომ ნათქვამი აქვს: „ცდა ამ საკითხის გარკვევისა ჯერ კიდევ რამდენჯერმე შეიძლება გამეორებულ იქმნას“-ო (სასიტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 243). რასაკვირველია უთარილო ძეგლების დათარიღება ადვილი საქმე არ არის და ცდაც შეიძლება, მაგრამ მკვლევარი უნდა თავის მოვალეობას სიღინჯით ეპყრობოდეს და თავის წინასწარ აკვიატებული აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთების ცნობებს არ სცვლიდეს და არ ამახინჯებდეს.

ამნიარად რათვან კურაპალატისა და სხვა ამგვარი ბიზანტიური წოდებულება საქართველოს მეფეებს მე-XII ს. დამდეგითვან აღარ უტარებიათ და ძეგლის საერთო ტენდენცია სამღვდელოების სრული ხელშეუხებლობის შესახებ დავით აღმაშენებლის მეფობაზე უწინარეს ხანას შეკშვნის, ბაგრატიც მეფეთ-მეფედ იწოდება, ამიტომ, სანამ ამ დებულებათა საწინაღმდეგოდ მტკიცე უთუო საბუთები აღმოჩნდებოდეს, ეს ნაწყვეტი უფრო ბაგრატი III-ის დროისად უნდა მივიჩნიოთ.

ყურადღების ღირსია ერთი მინაწერი, რომელიც მე შემხვდა სრულებით მოულოდნელად, როცა ეს გამოკვლევა უკვე დამთავრებული მქონდა. პეტრ. სამეცნ. აკადემიის სააზიო მუზეუმის Msc. Georg, № 99 ვახტანგის სასამართლო წიგნის ბოლოს: „ბაგრატი კურაპალატის სამართალი აღბუღადამ. მუხლი 141. თუ ცოლი დასნეულდეს ქმარი ცოლის გვარს არას ემართლების“... და სხვა. ეს მუხლი მართლაც იქ მოიპოვება. ეტყობა ამ მინაწერის უკნობ ავტორს სცოდნია, რომ აღბუღას სამართალში ბაგრატი კურაპალატის სამართალია შეტანილი და ეტყობა ფიქრობდა, რომ § 141-იც იმავე კანონდებელს ეკუთვნის. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომელ ბაგრატს გულისხმობდა ავტორი.

§ 2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა.

უჩვეელია შემდეგ საუკუნეებშიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-ისა და თამარ მეფის დროსაც იქნებოდა გამოცემული კანონები, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამის შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობები არ აღმოჩენილა.

შენახულია გიორგი V-ე ბრწყინვალეს (1318—46) „ძეგლის დადება“, რომლის ტექსტი ვახტანგის კოდიკოში შეტანილის გარდა, ექ. თაყაიშვილმა მე-XVII ს. ხელნაწერშიაც აღმოაჩინა. ეს ძეგლი მთელი სამეფოსათვის არ არის შედგენილი, არამედ, როგორც თვით ამ სასამართლო წიგნშია ნათქვამი, მთიულთათვის. ახალ-შედგენილი კანონებით უნდა მხოლოდ „ჯვართაყელს აქეთ, ხადა-ცხაოტს, ზანდუის ხევის კიბეთ ქვეშეთ და მენესოს ზემოთ“ ეხელმძღვანელათ. მაშასადამე ამ „ძეგლის დადებას“ ადგილობრივი მნიშვნელობა ჰქონია.

დ. ბაქრაძე და ნ. ურბნელი ამტკიცებდნენ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ ამ მთიულთა სასამართლო წიგნის გარდა მთელ საქართველოს სამეფოსათვისაც გამოსცა საზოგადო სასამართლო წიგნით (ფრენკელის გამ. Сборник зак. груз. ц. Вахтанга, დ. ბაქრაძის რედაქც. 1. გვ. 81 დ. ნ. ურბნელის „ძეგლის დება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი“, გვ. 1), მაგრამ ეს აზრი მგონი სწორე არ უნდა იყოს და თვით მეფე გიორგი მე-V-ის სიტყვებსაც ეწინააღმდეგება. მეფე „ძეგლის დადების“ წინასიტყვაობაში ბრძანებს: „ესცანით ესე, რომელ ღთივ გვირგინოსანთა და სანატრელთა ჩუენთა ჩამომავალთა¹ მეფეთგან ამათ (ე. ი. მთიულებს, ხელნაწერში შეცდომით სწერია „ამად“) არ გასჩენოდათ ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა სისხლისა და სხვათა მრავალთა უწყსოთა მიმძღავრებულთა საქმეთა, — რომელთამე (ხელნაწერში შეცდომით „რომელნიმე სწერია) საქმისა რომლისათვის ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან და რომელთამე სხვისა ჟამისა შემოსრულობისათვის უკვე (ხელნაწერში ამ სიტყვას შეცდომით მისდევს „ყოფა“) გაჩენა ვერ ჰსწრებოდეს-ლა სრულად მთიულთა საქმითა მოკლებასა და გაჩენასა“-ო. ამგვარად საქართველოში მეფე გიორგი ბრწყინვალემდე მხოლოდ მთიულებს არა ჰქონიათ სასამართლო წიგნი, დანარჩენ სამეფოში მაშასადამე გიორგის დროსაც მოქმედობდა განსვენებულ „ღთივ გვირგინოსანთა და სანატრელ მეფეთგან ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა“ განჩენილი სასამართლო წიგნები. ხოლო რაკი მთიულები გიორგის დრომდე უკანონოდ ყოფილან, ამიტომ მეფეს ეს ნაკლი შეუესია და მხოლოდ მათთვის შეუდგენია ძეგლი. დანარჩენი სამეფოსათვის გიორგი მე-V-ეს, რო-

1) ეს სიტყვა „ჩვენ“ გვარის ჩამომავალს ჰნიშნავს, იმიტომ რომ წინამავალი „სანატრელთა“ გვიჩვენებს, რომ მეფეს წინაპრებზე აქვს ლაპარაკი.

გორც ჩანს, წინანდელი და მომქმედი კანონები საკმარისად მიაჩნდა და რასაკვირველია არც ახალი სასამართლო წიგნის შედგენას დი-წყებდა.

გიორგი ბრწყინვალე ამტკიცებდა, ვითომც ქართველი მეფეები მთიულებს იმიტომ არ უდებდენ სასამართლო წიგნსა, რომ მათ „ეპრიანებოდათ მთიულთა აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან“ო, ესე იგი მათთვის სასარგებლო იყო, როცა მთიულებს ერთმანერთში დავიდარაბა ჰქონდათ ატეხილი და ერთმანერთსა სჯამდენ. საბუთე-ბითგან არა ჩანს, რამდენად სამართლიანია ამგვარი ბრალდება. უფრო სწორე იქნება, ვგონებ, ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მე-ფეები მთიულების შინაურ საქმეებში არ ერეოდენ და ადგილობრი-ვი სამართლის საქმეს არ ეხებოდენ. ამასთანავე თამარ მეფის ისტო-რიკოსი „მთიულთა, ფხოელთა და დიდოთა“ შესახებ ცნობებს ეტ-ყობა, რომ მაშინდელი განათლებული ქართველი საზოგადოება ჩა-მორჩენილ მთიულებს მედიდურად უყურებდა და დიდ ფასსა და ღირსებას არ სდებდა: „ფხოელნი ჯუარის მსახურნი არიან და ქრის-ტიანობასა იჩემებენო“ (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). შემდეგ, რო-ცა საქართველოს მონღოლები შემოესივნენ, თუნდაც რომ სდომნო-დათ, მეფეებს „სხუისა ჟამისა შემოსრულობისათვის“ აღარ შეეძლოთ წადილი განებორციელებინათ. გიორგი ბრწყინვალეს მთიულებში საქართველოს საერთო კანონები-კი რასაკვირველია იმიტომ არ შე-მოულა, რომ იქაურ ცხოვრების პირობებს არ შეეფერებოდა.

მეფეთ-მეფე გიორგის, დიმიტრი მეფეთ-მეფის ძეს, მთიულთა-თვის რომ სამართლის წიგნი შეუდგენია, მთელი საქართველო მის ხელთ ყოფილა. „უცილებლად ქონებასა შინა სამეფოსა ჩუენისასა და უცილებლად პურობასა ტახტისა და სკიპტრისასა“ შევედგე მთიულ-თა ცხოვრების მოწესრიგებასო. მას ჯერ თვით ხალხის მდგომარეო-ბა ადგილობრივ შეუსწავლია და საამისოდო „წარვედით ტახტით ჩუენით, ქალაქით და შევედით სასახლესა ჩუენსა ჟინვანს და მუნით მივედით კადა-ცხაოტს“. აქ მეფეს გამოუკითხავს საქმის ვითარება და ქვეყნის გასაჭირი მოუსმენია: „მოვასხენით ყოველნი მუნებურნი კევისბერნი და ჰეროვანნი და გავეგონეთ მათნი საქმენი“. შემდეგ გიორგი ბრწყინვალეს თავის მოგზაურობა განუგრძია და კადა-ცხაო-ტითგან დაძრული „მივედით დარიელამდის“-აო. აქაც სასამართლო საქმეების მდგომარეობის გამორკვევის შემდგომ, მეფეს ისევ სამხრე-თისაკენ უბრუნია პირი. „დარიელით მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარმოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზმის კევი და

მოვიკვლიეთ მუნებურნი სასაქმენი], „ აქაც რომ ყოველაფერი გამოუკითხავს, ჯერ მუხრანში დაბრუნებულა, ხოლო შემდეგ ტფილისში მოსულა.

ტფილისში მეფეს თან არაგვის ხეობის მოხელენი ჩაუყვანია: „შემოვიტანეთ თემისა და თემისა ერისთავნი და კევისთავნი და კევისბერნი და ჰეროვანნი“. დედაქალაქში გიორგი მეფეს არაგვის ხეობის საქმეების მოსაწესრიგებლად სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო სხდომა მოუხდენია: „დავსხედით, დავსვით წმიდა მეუფე და ქართლისა კათალიკოზი ეფთვიმი და დავსხით ვაზირნი და ეპისკოპოსნი და მოურავნი და გავიგონეთ“ მთიულთა გაჭივრება და ცხოვრების სიდუხჭირეო. სხდომაში მაშასადამე მონაწილეობა მიუღიათ ყველა ვაზირებს და მოურავებს ანუ დარბაზის კარსა მყოფ ხელისუფალთ ერთის მხრით, სხვადასხვა თემის ერისთავთ, კევისთავებს, კევისბერებს და ჰეროვანთ, ანუ საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეორეს მხრით და კათალაკოზ ეპისკოპოზებს ვითარცა დარბაზის მუდმივ წევრებს. ეს სახელმწიფო დარბაზის ჩვეულებრივი სხდომა-კი არა ყოფილა, არამედ საკანონმდებლო და სწორედ ამიტომაც არის, რომ დარბაზის ერთა გარდა ისეთი შედარებით დაბალი და ხელქვეშეთი მოხელეებიც ყოფილან მიწვეულნი, როგორც კევისთავნი, კევისბერნი და ჰეროვანნი იყვნენ. რაკი ძნელი საფიქრებელია, რომ მთელ საქართველოთგან ყველა ამგვარი მოხელეებისათვის თავი მოეყარათ, ამიტომ უეჭველია კევისთავ-კევისბერ-ჰეროვანნი მხოლოდ არაგვის ხეობითგან უნდა ყოფილიყვნენ, რასაკვირველია ვითარცა მთიულთა ყოფა-ცხოვრების ზედმიწევნით მცოდნენი. დარბაზის სხდომები როგორც ჩანს, თვით მეფის თავმჯდომარეობით სწარმოებდა.

მუშაობა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ჯერ არაგვისხეველ მოხელეთა მოხსენებით დაწყებულა მთიულთა მდგომარეობის შესახებ: „გავიგონეთ“ დარბაზის სხდომის დამსწრე პირთაგან, „რომელ დიდი უსამართლო[ბა?] და მძლავრებულება ქმნილიყო ერთმანერთსა ზედა“ არაგვის ხეობაში. იქ მეტადრე გავრცელებული ყოფილა: „ერთმანერთის ღალატად დასხმა და დაქცევა ციხეთა, სიკუდილი, ცოლის წაგურა და უბრალოდ დაგდება და მრავალ-ფერნი ულოსობა[ნი]“. ძალმომრეობა და თვითნებობა ისე გავრცელებული ყოფილა, რომ თვით ადგილობრივ მოხელეთა სიტყვითა და სახელმწიფო დარბაზის მოწმობით საქართველოს ამ მიყრუებულ კუთხეში „ყოვლადვე სამართალი აღარ იყო“.

საქმის ვითარების გამორკვევის შემდგომ საკანონმდებლო კრებას ამ ხეობის მცხოვრებთა ეგოდენ სამწუხარო მდგომარეობის მიზეზე-

ბის შესახებ საზოგადო მსჯელობა ჰქონია. ერთ-ერთ მიზეზად კრებას „განაჩენ-დაუდებლობა“ დაუსახელებია, რაკი საქართველოს წინანდელ მეფეთაგან ამ მთიულთ „არ გასჩენოდა ძეგლითა განაჩენითა დადებითა“ და არავითარი კანონით დაწესებული სასჯელი არ გადახდებოდათ ხოლმე დამნაშავე და ბოროტმოქმედ პირებს. მეორე მიზეზად კრებას მიუჩნევია იმ სასჯელის სიმსუბუქე, რომელიც ხალხის ზნეჩვეულებით ყოფილა სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული: „სისხლისა მსუბუქობისათვის ადვილად ჩნდა ჩუენდა“ ყველა იმ ბოროტმოქმედების ჩადენა, რომელიც ამ კუთხეში გავრცელებული იყო. მაშასადამე დარბაისელთა და მმართველი წრეების აზრით სასჯელის „მსუბუქობა“ შედარებით ადვილებდა ბოროტმოქმედების ჩადენას, რათგან სასჯელის შიში მათ ისე არ აყენებდა და არ იკავებდა, როგორც შეაკავებდა დამნაშავეთათვის რომ მკაცრი სასჯელი ყოფილიყო.

საქმის ვითარების შესწავლისა და მიზეზების გამორკვევის შემდგომ სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო კრება მთიულთა ყოფაცხოვრების მოწესრიგებას შესდგომია. რაკი მთავარ მიზეზად „განაჩენ-დაუდებლობა“ იყო ცნობილი, ამიტომ სამართლის აღდგენას შეუდგენ და სწორედ ის, რაც წინათ არავის ხეობის მცხოვრებლებს აკლდათ, „აწ ყუელა გავაჩინეთ“, თუ ყოველს დამნაშავეს „რა რიგად ვის რა ეყოს“, სახელდობრ როგორი სასჯელი უნდა „გარდახდესო“-ო. ამგვარად შედგენილი იყო ეს საკანონმდებლო ძეგლი. ვითარცა საკანონმდებლო კრების მსჯელობისა და შემოქმედების ნაყოფი, „ძეგლი ესე განაჩენი“ იყო. ყოველგვარ დანაშაულობისა და ბოროტმოქმედებისათვის ჩვენ „ესე განაჩენი დავდევიო“-ო. ხოლო როგორც საკანონმდებლო კრების დადგენილების შედეგი, იგი ამ სხდომების „განაჩენის“ მხოლოდ „ძეგლი“ იყო. მაგრამ რაკი კრების ეს „განაჩენი“ ძეგლი გიორგი ბრწყინვალემ და დარბაზმა სასამართლო წიგნად დაუმტკიცა და მთიულებს დაუდვა, ამიტომაც აქვს მეფე გიორგი ბრწყინვალეს ნათქვამი: დავდევიო ძეგლი ესე განაჩენი“-ო.

ძეგლის დადების შედგენის თარიღის შესახებ ს. კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ „როგორც ქსნის ერისთავთა ძეგლიდან სჩანს, გიორგი ბრწყინვალის მიერ მთიულების დამორჩილებას—ძეგლის დადება-კი დაწერილია ამის შემდეგ—წინ უძღოდა გორის აღება. გორს გიორგი მეფე ბრძოდა სამ წელს (ქრონიკ. II, 8). ამასთანავე სახეში მისაღებია ის გარემოება, რომ მთიულებთან ბრძოლაში მონაწილეობას ღებულობს მეფის ძე დავით (იქვე, 9—10), რო-

მელიც მაშასადამე ამ დროს პატარა არ იქნებოდა. თვით გიორგი ბრწყინვალე დაიბადა 1286 წლ. ახლოს. ამისდა მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლის დადება არ უნდა იყოს 1325 წელზედ უფრო ადრე დაწერილი, ის უნდა იყოს დაახლოვებით 1325—1338 წლებში შედგენილი“-ო (იხ. მისი „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“, 1913 წ. ტფილისი, გვ. 3). მაგრამ ამ საკითხს ჯერ კიდევ გულდასმით შესწავლა სჭირდება.

გიორგი მეფის „განაჩენ-დადებულების“ ძეგლი შინაარსით მხოლოდ საერო, „მსოფლიოსა ამის“ კანონმდებლობას შეიცავდა, ამიტომ იქ განზრახ არ იყო არც ერთი „სასჯულო საკითხავი“ შეტანილი. რაკი „სასჯულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა სასაქმისა: კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრეხუელთა, ცოლის დამგდებელთა უბრალოსათა, ანუ წამგურელთა სხუათაგან“ სასულიერო სასამართლოს ეხებოდა, ამ მოსაზრებით საკანონმდებლო კრება მათ არ შეჰხებია და მეფე ჰბრძანებდა, ამგვარი საქმეები „კათალიკოზმან და... ეპისკოპოსთა მათ ჰკითხონ“-ო. გიორგი ბრწყინვალეს თავის საკანონმდებლო ძეგლის წინასიტყვაობის ბოლოში ხაზგასმულობით აღნიშნული აქვს: „ჩუენ მსოფლიოსა ამისი სისხლი, პატივი და სასაქმო ვაგუიჩენია“. „სისხლი“ ძველ ქართულს იურიდიულ მწერლობაში სისხლის სამართლის დანაშაულობისათვის დაწესებულ სასჯელს ეწოდებოდა. „პატივი“ მოხელეობას და თანამდებობას ერქვა. „სასაქმო“ რასღას ჰნიშნავდა? ეს ტერმინი საბაორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს და შედარებით იშვიათად გვხვდება, ამიტომ მისი მნიშვნელობის გამოკვლევა ისე ადვილი არ არის.

საქმე და სასაქმო ერთიდაიგივე არ იყო, არამედ თვითეულს განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონია. გიორგი მეფეს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ კადა-ცხაოტში ყოფნის დროს „გავიგონეთ მათნი საქმენი და დავსხედით მათსა სასაქმოსა“-ო. ერთგან ისეთი ცნობაა, თითქოს „სასაქმო“ სასამართლო საქმის, შემთხვევის, კაზუსის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს. თავის კანონმდებლობითი ძეგლის შესავალში გიორგი ბრწყინვალე სხვათა შორის ამბობს: „სასჯულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა სასაქმისა: კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრეხუელთა, ცოლის დამგდებელთა ანუ წამგურელთა სხუათაგან, სხუ რაც სასჯულო საკითხავი იყოს“, საეკლესიო სასამართლოს ექვემდებარებაო. ამ გრძელ წინადადებაში, „სასჯულო და საეკლესიო საქმე“ საზოგადო ცნების საეკლესიო სამართლის სამოქმედო ასპარეზის აღმნიშვნელია, „სა-

საქმო“-კი ამ სამართლის ისეთი კერძო შემადგენელ ცნებისა, ანუ, როგორც ბოლოშია ნათქვამი, „საკითხავი“-ს, საკითხის, შემთხვეულობის აღმნიშვნელი ტერმინია, როგორც მაგ. მკვლელობა, მკრეხველობა, ცოლის წაგვრა და სხვა ამგვარი იყო.

გიორგი V ბრწყინვალეს „ძეგლისა დადება“-ში აღნიშნული აქვს მის მიერ გაჩენილი სამართლის წიგნის კანონების სამოქმედო ასპარეზი: „ჯუართა ყელისა აქეთ, კადა ცხაოტს, ზანდუჟის კევს, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დადევით“-ო.

ამ სამოქმედო ასპარეზის სამზღვრების შემოფარგვლა ცოტა ძნელდება იმის გამო, რომ ზოგიერთი აქ მოხსენებული საგეოგრაფიო სახელები არც სხვაგან გვხვდება ძველ წყაროებში და არც ვახუშტის გეოგრაფიასა და თანამედროვე ხუთვერსიან რუკას აქეთ მათ შესახებ ცნობები.

ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის სამზღვრად „ძეგლის დადება“-ში „ჯუართა ყელი“-ა დასახელებული: „ჯუართა ყელის აქეთ“-ო. მაგრამ ვახუშტს ჯუართა ყელი არ მოუხსენებია. არც ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული. „ძეგლის დადებას“ ეტყობა, რომ ჯუართა ყელი კადა-ცხაოტის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ჯუართა ყელი“ იმ ადგილს რქმეოდეს, რომელსაც რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე აწერია „крестовой перевал“ და სადაც აღნიშნულია ჯუარის მთა (г. крестовая об. 96,62⁰—42⁰30⁰) ჯვრითა გადასავალი. რათგან ვიწრო გადასავალს ქართულად ყელიც ეწოდებოდა, ამიტომ რუსული საგეოგრაფიო სახელი ქართული „ჯუართა ყელი“-ს“ თარგმანი უნდა იყოს. ვახუშტსაც ნათქვამი აქვს: „მთიულეთის ჩრდილოთ არს კევი. გარდავალს გზა კევს კადის დასავლეთიდამ კავკასსა ზედა .. ამას უწოდებენ ყელსა“-ო (მ. ბროს. 224). ხოლო რაკი თვით ვახუშტს კადა რუკაზე 'ლომისისა და ბურდულის ჩრდილოეთით აქვს აღნიშნული, ამიტომ ეს „ყელი“ სწორედ იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლანდელ რუკაზე ჯვარის მთა და ჯვარის გარდასავალია. საფიქრებელია, რომ აქვე უნდა ყოფილიყო „ჯუართა ყელი“-ც. ამას ცოტა არ იყოს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ამ საგეოგრაფიო სახელის „ჯუართა ყელი“-ს მეორე ნაწილი, „ყელი“ ვახუშტის ზემომოყვანილს ცნობაშიაც არის შენახული.

რუსულ 5 ვერსიან რუკაზე არც კიბურა და არც მენესო აღნიშნული არ არის. მაგრამ რაკი გიორგი ბრწყინვალე მისი სიტყვით ამ ხეობის მცხოვრებთა იურიდიული მდგომარეობის გამოსარკვევად დარი-ალანამდის მისულა, ამიტომ ცხადია, რომ მისგან მოწვეული სა-

კანონმდებლო კრების „ძეგლის დადების“ მოქმედების ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა დარიალანი მივიჩნიოთ.

„ძეგლის დადება“-ში შესავალში რომ აღწერილია მეფის წინასწარი სამზადისი და მუშაობა, ეს აღწერილობა უფრო მეტს საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ „ძეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის საზღვრები. მეფე ბრძანებს: „შევედით სასახლესა ჩუენსა უინგანს და მუნით მივედით კადა-ცხაოტს... და გავიგონეთ მათნი საქმენი... და მივედით დარიელამდის... დარიალით მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარ მოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზმის კევი და მოვიკვლიეთ¹ მუნებური სასაქმე“-ო და შემდეგ მუხრანში ჩამოსულა.

მაშასადამე სასამართლო საქმეების შესასწავლად მეფე დარიელამდის მისულია, ე. ი. ჯუართა ყელზე უფრო ჩრდილოეთით ყოფილა. იქ, სადაც კანონის სამოქმედო ასპარეზის სამზღვრებია აღნიშნული, აღარათფერია დარიალანზე ნათქვამი, მაგრამ შექვევლია დარიალანი ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის სამზღვრად უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ გადამწერთავან უნდა იყოს ეს ცნობა გამოტოვებული.

სამხრეთით ამ ასპარეზს როგორც ეტყობა ზანდუკის კევი ჰსაზღვრავდა „კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ“. ზანდუკის კევის მდებარეობა ვახუშტს ასე აქვს აღნიშნული: „ოკერ კიდის ჩრდილოთ არს ბოდორნას ქვაბნი გამოკვეთილნი... ჩრდილოთ მისა არანისთან ზანდუკლისკევი“-ო (გგ^რფა, მ. ბროს. 218). მაშასადამე „ძეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის უკიდურეს სამხრეთის სამზღვრად დაახლოვებით შეიძლება არანისი ჩავთვალოთ, რათვან კიბეთა და მენესოს მდებარეობის გამოურკვეველობის გამო ამაზე ზედმიწევნით განსაზღვრა ჯერჯერობით შეუძლებელია.

ვახტანგ მეფის კოდიკოში შეტანილი ძეგლის დადების ტექსტი მუხლებად არის დაყოფილი და სულ 46 მუხლს შეიცავს. მაგრამ ეს რომ გიორგი ბრწყინვალის დროინდელი ტექსტის დაყოფვა არ არის, ამას ე. თაყაიშვილის ხელთნაწერიც უცილობლად ცხადჰყოფს: იქ წყ-ად დაყოფა, ან აღნიშნვა არსად არის. მხოლოდ აქა-იქ პირველი, ან ორი პირველი სიტყვა სინგურით არის დაწერილი, რაც იმის მომასწავებელია, რომ დამწერს ეს ადგილები ახალი აზრისა, თუ მუხლის დასაწყისად მიაჩნდა. ამ წითურად ნა-

1) ხელთ.-ში „მოვიკვლიეთ“.

წერის მიხედვითაც გამოდის, რომ ძეგლის შესავალს გარდასულ 46 მუხლიანად იგულისხმებოდა.

მაგრამ ძეგლის რადების ტექსტის გულდასმითი შესწავლა ცხადყოფს, რომ საკანონმდებლო კრებას ეს ძეგლი რამოდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვია: თვითეული ნაწილი ერთ გარკვეულ საკითხს ეხებოდა და თვითეულ ამ ნაწილთაგანს თავისი მოკლე, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება მიუძღვოდა. ამ დასაწყის წინადადებათა უმრავლესობა შერჩენილია, ზოგ ნაწილს კი არ აქვს და საფიქრებელია, რომ დროთა განმავლობაში გადაწერის დროს უნდა იყოს გამოტოვებული. ახალი ნაწილის ამ დასაწყისის მაუწყებელ წინადადებათაგან ხელთნაწერებში შემდეგია შენახული.

§ 6(6)-ს წინუძღვის: „კევის ბერთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც, მე-7, 8, 9 და 10 მუხლებისათვისაც საერთოდ უნდა მივიჩნიოთ და ამ ნაირად საკანონმდებლო კრებას § 6—10 ერთ ცალკე ნაწილად ჰქონია ნაგულისხმევი.

მე-11 (ია) მუხლს უკვე თავისი შესავალი წინადადება უძღვის წინ „ჰეროვანთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც § 12 (იბ)—ისათვისაც საერთოა, და ამნაირად მე-11 და 12 §-ები ერთ ცალკე ნაწილად არის მიჩნეული.

მე-13 და 14 მუხლები ციხისთავებს ეხება და აქ მე-13 §-ის წინ მოსალოდნელი იყო წინადადება „ციხისთავთა ასრე გავაჩინეთ“, მაგრამ არ არის და შექველია გამოტოვებული უნდა იყოს:

მე-15 §-ითგან მოყოლებული ხელთნაწერებში მე-19 (ით) §-ამდე შესავალი წინადადება არსად არის, თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო და შექველია თავდაპირველ დედანში იქნებოდა.

მე-19 (ით) მუხლს წინუძღვის „სალაშქრო საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო, რომელიც § 20 (კ)—აც ეხება, რათგან ისიც სალაშქრო საქმის მოსაწესრიგებლად არის დაწერილი.

§ 21-26 (კა-კვ) ქმრისაგან ცოლის უბრალოდ დაგდებასა და ცოლის წაგვრას ეხება, მაგრამ მე-21 მუხლს შესავალი წინადადება არ მოეპოვება, შექველია თავდაპირველ ტექსტში § 21-ის წინ ასეთი, ან ამის მსგავსი შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო: „ცოლის დაგდებისა და წაგურისა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო. აღსანიშნავია, რომ § 25 (კე) 21-ე მუხლის გამეორებას წარმოადგენს და შექველია შემდეგ უნდა იყოს გადამწერის დაუდევრობითა და შეცდომით მეორეჯერ გადმოწერით წარმოდგარი. ამიტომ ამ ნაწილს თავდაპირველად 5 §-ის მაგიერ მხოლოდ 4 მუხლი უნდა ჰქონოდა.

§ 27 (კზ) ციხის დაქცევას ეხება, ე. ი. სრულებით ახალი სა-კითხია, რომელსაც შინაარსით § 26 — ესთან საერთო არაფერი აქვს, ამიტომ აქაც შესავალი წინადადება იყო მოსალოდნელი, მაგრამ არ არის. თავდაპირველად შექველია აქაც § — ის წინ ეწერებოდა: „ციხის დაქცევისა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

§ 28 (კვ) ბეთალმანის საკითხს აწესრიგებს და ამ მუხლის შინაარსი ახალ საკითხს ეხება. ამიტომ მის წინაც შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო, რომელიც დროთა განმავლობაში გადამწეროთ უნდა გამორჩენოდათ, თავდაპირველ დედანში-კი ალბათ ასე ეწერებოდა: ბეთალმანის საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

29-ე (კთ) მუხლი ზედამსხმელთა საქმეს ეხება იმგვარადვე, როგორც 30 § — იც. რაკი 29 მუხლითაგან ახალი საკითხი იწყება, ამიტომ მას წინუძღვის: „დამსხმელისა ასრე გავაჩინეთ“. საფიქრებელია, რომ აქ მხოლოდ ერთი სიტყვა უნდა აკლდეს და თავდაპირველად ეწერებოდა: „დამსხმელისა [საქმე] ასრე გავაჩინეთ“-ო.

მე-30 (ლ) მუხლის მეორე ნაწილი, რომელიც უარზანგობას ეხება და ასე იწყება: „მამულისა ანუ სხუისა რისამე ესრე იყოს“, შინაარსით ახალი საკითხის დასაწყისი უნდა იყოს და § 31 (ლა)-თან ერთ საგანს, უარზანგობის გაჩენის წესს ეხება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად § 30-ის მეორე ნახევარი ცალკე უნდა ყოფილიყო და დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება ჰქონოდა წინ, რომელიც იქნება ასე ყოფილიყო გამოთქმული: უარზანგობისა საქმე ასრე არის და ამ წესით გავუიჩინია.

§ 32 (ლბ)-ითგან მოყოლებული დაპრილობაზეა საუბარი. სახელდობრ თვით § 32 გერშს ეხება და წინ უძღვის: „გერ შის საქმე ასრე იქნას“.

ხოლო §§ 33-40 (ლგ—მ) ადამიანის ასოთა დაკოდვას ეხება და, ვითარცა ახალი ნაწილის პირველ მუხლს, § 33-ს ასეთი წინადადება უძღვის წინ: „ასოთა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

§ 41 (მა) ასაბიას, მკვლელობა-დაპრის მეშველს და § 43 (მგ)-ც მიდგომა-მიშველებას ეხება. ამ ორ მუხლს შუა მოქცეული 42 (მბ)-ე §-კი ლომისის კაცის მკვლელობას ეხება და უალაგო ალაგას ჩართულის შთაბეჭდილებას ახდენს, იქნებ თავდაპირველად აქ არც იყო. აღსანიშნავია, რომ § 41 — ს წინ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება არ მიუძღვის, მაგრამ პირველი წინადადების მეორე ნახევარში ასეთი სიტყვებია: „ვისიც ასაბია ყოფილა, მათი საქმე ასრე იქნას“-ო. მიუძღოდა თუ არა თავდაპირველ დედანში შესავალი სიტყვები „ასაბიათა საქმე ასრე იქმნას“, თუ საკანონმდებლო კრება ზემომოყვანილი, შუა-

ში ჩართული, სიტყვებით დაკმაყოფილდა, ძნელი სათქმელია, გან ახალი საკითხის დაწყება ამითაც ცხად-ყოფილი იყო.

§ 44 და 45 (მდ, მე) პარვას ეხება და, ვითარცა ახალი საკითხის პირველ მუხლს, § 44—საც შესავალი წინადადება აქვს: „სამეკობროს საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

დასასრულ ამ საკანონმდებლო ძეგლის უკანასკნელი, 46 (მე) მუხლი ვალის საკითხის მოწესრიგებას ეხება და მასაც წინ უძღვის: „ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

როგორც ზემომოყვანილი ტექსტის განხილვისა და აღდგენისაგანა ჩანს, ძეგლისდადება შინაარსისდა მიხედვით არის გარკვეულ, ცალ-ცალკე საკითხების შესახებ ნაწილებად დაყოფილი. საფიქრებელია რომ თავდაპირველად ეს კანონები სულ დაახლოვებით 18 ნაწილად უნდა ყოფილიყო დაყოფილი ამათგან ნახევარს, 9 ნაწილს თავ-თავისი შესავალის მაუწყებელი წინადადება მე-XVII XVIII ს. ს. ხელთნაწერებშიაც შერჩენილი აქვს. უუკველია თავდაპირველად ყველა ნაწილებს ამგვარივე თავ-თავისი შესავალი წინადადებები ექნებოდათ.

ამისდა მიხედვით მე-6ე მუხლამდე, რომლითგანაც შესავალი წინადადება დაცულია, მხოლოდ 2 ნაწილია საგულისხმებელი და § 1 ერისთავის მკვლელობას ეხება, § 2, 3, 4 და 5 გამგებლის წინააღმდეგ ჩადენილ დანაშაულობას. პირველს შესავალად საფიქრებელია ექნებოდა „ერისთავისა ასრე გავაჩინეთ“, ხოლო მეორეს — „გამგებლისა ასრე გავაჩინეთ“-ო.

ზემომოყვანილითგან, რომელსაც კიდევ ბევრი სხვა მაგალითებიც შეიძლება დაემატოს, ცხადი უნდა იყოს, რომ ძეგლის დადების პირვანდელი ტექსტი დამახინჯებულია დროთა განმავლობაში. ტექსტის შერყვნილობა უკვე მე-XVII ს. ხელთნაწერსაც ემჩნევა და უკვე იმ დროს მომხდარა, როდესაც ეს ძეგლი ჯერ ვახტანგ VI კოდიკოში შეტანილი არ ყოფილა. ტექსტის მარტო შესავალი წინადადებები-კი არ არის გამოტოვებული, არამედ თვით კანონების შინაარსიც აქა-იქ დაზიანებულია.

საკანონმდებლო კრებას ძეგლისდადების შედგენისდროს, რასაკვირველია, ხევის ადგილობრივი პირობებისა და მცხოვრებთა კულტურული ღონესთან შედარებით მაშინდელ საქართველოში არსებულ კანონმდებლობით უნდა ეხელმძღვანელა. აქა-იქ ეს გარემოება თვით ძეგლშიაც არის აღნიშნული, მაგ. ლომისის გლეხის მკვლელობისათვის განსაზღვრულ დებულებასა და სისხლის რაოდენობაზე ნათქვამია: „თვით ძველითგან გაჩენილი არის“-ო (§ 42). ვა-

ლის საკითხის შესახებაც სწერია: „სარგებელი არც ქართულთა სჯულთა სძესთ წესად რომე აიღონ და არცა სხუათა სჯულთა უწერია“-ო (§ 46). ამ უკანასკნელი წინადადებითგანა ჩანს, რომ საკანონმდებლო კრების წევრთ ხელთ მარტო ქართული სამართლის შესახები ცნობა-კი არ მოეპოვებოდათ, არამედ იმის გამორკვევაც შეეძლოთ, თუ ამა-თუ-იმ საკითხზე უცხო ქვეყნის სამართლის წიგნებში რა ეწერა. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ მეზობელ ერთა სამართლის ძეგლები დედნად, თუ ნათარგმი ამ დროსაც საქართველოში უნდა ჰქონოდათ და ქართული სამართლის წიგნების შედგენის დროს მათი ცნობებისათვისაც ანგარიში გაუწევიათ.

ძეგლის დადების ტექსტი ს. კაკაბაძემ ამ სათაურით „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“ გამოსცა 1913 წ. ტფილისში. სამწუხაროდ ამ გამოცემაში არსად ნათქვამი არ არის, თუ რომელი და რა დროის ხელთნაწერთგან არის ამოღებული დაბეჭდილი ტექსტი. ამის გამო ამ გამოცემას არავითარი სამეცნიერო ღირებულება არა აქვს. ჯერ-ჯერობით სხვა გამოცემის უქონლობის გამო შეიძლება წასაკითხავად წინასწარ შინაარსის და ძეგლის საერთო გასაცნობად გამოყენებულ იქნეს. ეხლა რაკი ძეგლის დადება მე-XVII ს. ხელთნაწერშია ცალმონა და ვახტანგ IV წიგნში შეტანამდე მისი ტექსტის გათვალისწინება შეიძლება, ამ საყურადღებო ძეგლის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამოცემა აუცილებლად საჭიროა და ამნაირ გამოცემას ვამზადებთ კიდეც. „ძეგლის დადება“ ინგლისურადაც არის გადათარგმნილი ოლივერ უორდროპ-ის მიერ „Laws of King George Y, of Georgia, surnamed «the Brillant», translated by Oliver Wardrop (ob. Journal of the Royal Asiatic Society 1914 წ., ივლისის №).

§ 3 ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი.

„ძეგლის დედების“ გარდა მე-XIV-ე საუკუნის დამდეგს კიდეც ერთი სხვა სასამართლო წიგნიც იყო დაწერილი. თუმცა იგიც მთელ საქართველოსთვის არა ყოფილა განკუთვნილი, არამედ „ძეგლის დადება“-ვით მარტო საქართველოს ერთი ნაწილისათვის. მაგრამ ამ ნაწილს ფართო საზღვრები ეჭირა და ეროვნულ ცხოვრებაშიც ცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

„წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“. ამ სათაურით არის შემკული ბექას და არბუღას სამართლის

წიგნი, რომელიც წინათ მხოლოდ ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კოდიკოში იყო დაცული, მაგრამ თ. ჟორდანიამ ხელთნაწერი მიიღო 1672 წ. გადაწერილი ვინმე ა. ფეიქრიშვილისაგან, რომელშიაც ეს საკანონმდებლო ძეგლი ცალკეა მოთავსებული (ქრონიკები II 256). თ. ჟორდანიას გარდაცვალების შემდგომ მისმა შეილმა გ. ჟორდანიამ რომ თავისი განსვენებული მამის წიგნთსაცავი ტ. ს. უნივერსიტეტს შემოსწირა, ამ წიგნებში ეს ხელთნაწერიც აღმოჩნდა, მაგრამ სამწუხაროდ უკვე დაზიანებული: ბოლო რვეულში რამდენიმე ფურცელი ამოხეულია, რომელთაგან ერთ-ერთზე სწორედ თარიღი უნდა ყოფილიყო. ამ ხელთნაწერის პირველ გვერდზე ფანქრით თ. ჟორდანიას ხელით რუსულად აწერია: „Законы Агуги переписанные 1662 году хуцури приобретено М. Д. Жордания от Пейкришвили 1885 г.“, ხოლო ამის ცოტა ქვეით მქრთალი მელნით წვრილად იმავე თ. ჟორდანიას ხელით ქართულად სწერია: „კელითა ფ'დ ც'ის იესესითა ქ'კს ტა“. როგორც ეტყობა ეს წინადადება ამ ხელთნაწერის ანდერძის ამონაწერი უნდა იყოს. კიდევ კარგია, რომ ეს მაინც გადარჩა. რათგან 360 ქრონიკონი ქრისტესით 1672 წ. უდრის, ამიტომ რუსულად წარწერილ ცნობაში ამ ხელთნაწერის გადაწერილობის აღნიშნული თარიღი 1662 წ. თ. ჟორდანიას უნებლიეთ შეცდომას უნდა წარმოადგენდეს. გასაოცარია, რომ თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში თ. ჟორდანიას ნათქვამი აქვს: „წარწერათაგან სჩანს, რომ იგი გადაწერილია «კელითა ფ'დ ცოდვილისა იესესითა ქ'კს ტნს» (ე. ი. 1670 წ.) ძველის დედნისაგან“ - აო (ქ'ნი, II 256). ამ უამად ზემომოყვანილი „ტა“ 360 ქრონიკონის შემცველი ცნობის გარდა ხელთნაწერს სხვა არავითარი „წარწერა“ არ მოეპოვება. ხოლო რათგან თ. ჟორდანიას მიერ ქ'კში დაბეჭდილი ამ ხელთნაწერის ანდერძის ამონაწერი სიტყვა-სიტყვით უდგება პირველ გვერდზე დაცულს ზემომოყვანილი ანდერძის ამონაწერს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იქნებ ქრონიკების II წიგნშიც შეცდომა იყოს შეპარული ისევე, როგორც რუსულ თარგმანშიც გადაწერილობის თარიღად შეცდომით 1662 წ. აღუნიშნავს 1672 წ. მაგიერ.

ვახტანგ VI კოდიკოში ამ ძეგლს ეწოდება „სამართალი აღბულასი“ და თანაც 176 მუხლად არის დაყოფილი. ბროსსეს ცნობით პარიზის ხელთნაწერში „აღბულას სამართალი“ 178 მუხლსაცკი შეიცავს თურმე (Hist. de la G. I p. 684, n. 3): ვახტანგის კოდიკოს ზემომოყვანილი სათაურის თანახმად ქართულ სპეციალურ მწერლობაში განმტკიცდა აზრი, რომ ეს ძეგლი აღბულას კანონებს შე-

იცავს. პლატონ იოსელიანმა თავის რუსულად გამოცემულ „ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია“-ში აღნიშნა, რომ აღბულამ თავისი პაპის ათაბაგ ბექას კანონების მიხედვით შეადგინა. ამისთანავე ბექას ათაბაგობა მას 1361—1391 წ. ჰქონდა განსაზღვრული, აღბულას კანონები-კი 1446 წ. დაწერილად მიაჩნდა (იხ. Краткая история Грузинской церкви. Изд. второе, С.Петербург, 1843 წ. გვ. 116 შენ. 88).

ბ. ურბნელმა თავის 1890 წ. ჯერ „ივერია“ ში და შემდეგ ცალკე წიგნადაც დაბეჭდილ მონოგრაფიაში „ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი“ აღნიშნა, რომ „სამცხე-საათაბაგოს რჯული, რომელიც ცნობილია «აღბულას სამართლად», მარტო აღბულას არ ეკუთვნის და შეცდომით უწოდებენ ასეთ სახელს. სამართალსაც ცხადად ეტყობა, რომ იგი სხვადასხვა დროს დაწერილია. მისი შინაარსი და ორი წინასიტყვაობა (მუხ. ა და აზ) პირდაპირ ამტკიცებს ამ აზრს და აგრეთვე გვიჩვენებს, რომ იგი სამართალი ორ ნაწილად გაიყოფება. პირველი ნაწილი ბექას შეუდგენია და იმის შვილისშვილს საჭიროდ უცვნია პაპის განაჩენი უცვლელად დაეტოვებინა—„სრულებით და უკლებლად დაწვერეთო“. რაკი „იმის დროს აკვაცობა და ბოროტმოქმედება გამრავლებულა“ აღბულამ თავისი შედგენილი სამართლის წიგნიც „დაუთო პაპის განაჩენს“-აო (გვ. 2—4). ბ. ურბნელს როგორც ეტყობა, პლ. იოსელიანის ზემომოყვანილი შენიშვნა გამოჰპარვია. მაგრამ მასაც ბექას სამართლის წიგნი მე-XIV ს. დამლევის ძეგლად, ხოლო აღბულას სამართლის წიგნი მე-XV ს. პირველი ნახევრისად მიაჩნდა (იქვე, 1—2).

1897 წ. თ. ჟორდანიამ ქრონიკების II წიგნში მკითხველს საზოგადოებას ამცნო, რომ აღმოჩნდა 1670 წ. ხელთნაწერი, რომელშიაც სხვათა შორის შეიცავს ნაწარმოებს „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ ანუ აღბულას კანონებს“. ამ ხელთნაწერში „ჩვენ ძვირფას განძად მიგვაჩნია აღბულას კანონები“, რათგან წინათ იგი მხოლოდ ვახტანგ VI კრებულთიგან იყო ცნობილი, ეხლა კი ხელთა გვაქვს ხელთნაწერი, რომელიც „დაწერილია დიდათ ადრე ვახტანგ მეფისა და როგორც სიანს ძველის დედნიდამ. გარდა ამისა ჩვენ ვარიანტში გამოთქმულია უფრო მოკლედ და აქაიქ საყურადღებო განსხვავებით“. დასასრულ „ჩვენი ვარიანტი შესანიშნავია იმითაც, რომ მას აქვს სათაური ანუ წინასიტყვაობა, რომელიც აქლია ვახტანგისაში“-ო. რამდენ მუხლს შეიცავს ეს ძეგლი თ. ჟორდანიას აღნიშნული არა ჰქონდა (ქრონიკები, II, 256—257). ზემომოყვანილითგანა ჩანს, რომ თ. ჟორდანიასაც პლ.

იოსელიანის და ნ. ურბნელის საყურადღებო დაკვირვება გამოჰპარვია და ის ძველებურად ამ ძეგლს აღბუღას კანონებადა სთვლიდა.

1907 წ. ბექასი და აღბუღას სამართლის წიგნის შესწავლამ დამარწმუნა, რომ იმ 176, თუ 178 მუხლად დაყოფილ ძეგლში მარტო ბექასი და აღბუღას საკანონმდებლო შემოქმედება-კი არ არის დაცული, არამედ სხვა—დროინდელიც, რომ ბექა აღბუღას კანონები § 99-ზე უნდა სწყდებოდეს, რათგან შემდეგი მუხლი ბაგრატ კულაპალატისა და მეფეთა-მეფის ბრძანებით შედგენილი კანონების შესავალს წარმოადგენს (იხ. ჩემი წერილი „ქართ. სამართლის ისტორია“, თავი I ქართ. სამართ. წყაროები, „ალმანახ“-ში „ერი“ № 1, გვ. 14—15 და „ალმანახ.“ გვ. 13). ფეიქრი შვილისეულმა ხელთნაწერმა ამ დაკვირვების სისწორე დაამტკიცა: იქ მართლაც ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი § 99-ითგან მოყოლებული არ არის და ამ ძეგლის უკანასკნელ მუხლად § 98 არის. რათგან ამის შემდგომ მთელი გვერდნახევარია (გვ. 39—40) თავისუფალი და 41 გვერდითგან უკვე სრულებით სხვა ძეგლი, მოსეს სჯულითგან ამოღებული კანონები იწყება, ამიტომ ცხადია, რომ ბექა—აღბუღას სამართლის წიგნი თავდაპირველად მართლაც § 98-ით თავდებოდა და დანარჩენი შემდეგში შემთხვევითა და შეცდომით არის ამ ძეგლთან დაკავშირებული.

1912 წ. დაბეჭდილ თავის პატარა წერილში „სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას ვინაობა“ ს. კაკაბაძემ აღძრა საკითხი ბექას და აღბუღას ვინაობისა და დროის შესახებ, რომელიც მანამდე ვახუშტის გენეალოგიურ-ქრონოლოგიური სქემის მიხედვით იყო გადაწყვეტილი. ამ ნაშრომში უარყოფილია წინანდელი აზრი ამ პირთა ვინაობის შესახებაც და მათი მოღვაწეობის ქრონოლოგიური საზღვრებიც. ამასთან დაკავშირებით შეცვლილია ამ საკანონმდებლო ძეგლების დაწერილობის დათარიღებაც. ს. კაკაბაძის სიტყვით „აღსანიშნავია, რომ ათაბაგი აღბუღა თავისს პაპას ბექას უწოდებს მანდატურთ-უხუცესს და არა ათაბაგს. საქართველოს იტორიამ იცის ერთი მანდატურთ-უხუცესი ბექა, ცნობილი სამცხის მთავარი, რომელიც ცხოვრობდა მე-XIII საუკ. დასასრულს და მე-XIV საუკ. დასაწყისს (ვახუშტით 1285—1306 წ.). მისი სიკვდილის შემდეგ სამცხის მთავარი—როგორც ყველა საბუთებითგან ჩანს—აღარ ატარებდენ მანდატურთ-უხუცესის ღირსებას, არამედ ათაბაგისას. მარტო ეს მოსაზრება კმარა იმის დასარღვევად, რომ სჯულმდებელი ბექა არ

უნდა იყოს ბექა II“-ო (გვ. 4). ხოლო წინათ კანონმდებელი ბექა მეორედ იმიტომ იყო მიჩნეული, რომ ვახუშტის ცნობების მიხედვით ბექა მანდატურთ-უხუცესს შვილიშვილი აღბულა არ ჰყავდა. ს. კაკაბაძემ მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ამ ძეგლის უძველეს ხელთნაწერში დაცული აღბულას შესავლის ცნობის მიხედვით აღბულას ჰყოლია „ბიძაძე შაშია“, რა კი ჯვარის მონასტრის სულთა მატიანეში, ანუ ალაპებში შეტანილია „სარგისის შვილისა შაშიასა არტანუჯელისა“ ხსენება, და სარგისი მართაც ბექა მანდატურთ-უხუცესის შვილი იყო, რომლის გარდა ბექას კიდევ ორი ძე,— ყვარყვარე და შალვა,— ჰყავდა, აზიტომ აღბულა უნდა ან ყვარყვარეს, ან და შალვას შვილი ყოფილიყო.

ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ „ათაბაგი აღბულა სჯულმდებელი უნდა ყოფილიყო შვილი შალვასი, ბექას მესამე ძისა“ (გვ. 5-6). ამას გარდა ს. კაკაბაძემ იმ გარემოებასაც მიაქცია ყურადღება, რომ ბექას სამართლის წიგნში სასჯელი ყაზანაური თეთრით, ე. ი. ყაზან ყაენის (+1304 წ.) ფულით ყოფილა დაწესებული, მაშასადამე ბექას „მისი თანამედროვის მიერ მოჭრილი ფული გაუჩენია“. ხოლო რათგან აღბულას დროს ეს ფული უკვე აღარა ყოფილა, მას თავის მხრით გიორგი ბრწყინვალის დროის „თეთრი“ გაუჩენია საზღაურად. ამ მოსაზრებათა გამო სამართლის წიგნის შემდგენელი ბექა მანდატურთ-უხუცეს ბექა I უნდა იყოს ცნობილი, ხოლო აღბულა მე-XIV ს. მეორე ნახევრის ეთაბაგად, რომელიც 1386 წ. ცოცხალი ყოფილაო (იქვე, 6-7). თუმცა მე-XIII—XIV სს. მესხეთის თავგადასავლის აღსადგენად ძალიან მცირე მასალები მოგვეპოვება და საბუთები ხომ რომელსაც ს. კაკაბაძე იხსენიებს თითქმის არც-კია გადარჩენილი ისე, რომ ს. კაკაბაძის ზემომოყვანილი კატეგორიული განცხადებათა უთუობა ისეთი ცხადი არ არის, როგორც შეიძლება მკითხველს ეჩვენოს, მაგრამ მთავარი მისი დასკვნა მაინც სწორეა. ამას რასავიწოდებია უმთავრესად ამ საკანონმდებლო ძეგლებში მიღებული ფულის ერთეულის სახელი სწყევტს. რაკი ბექას თავის სამართლის წიგნში საზღაური ყაზანაურით დაუწესებია, ცხადია ძეგლი იმ დროს უნდა იყოს შედგენილი, როდესაც საქართველოში ეს ფული ტრიალებდა, ე. ი. ყაზან ყაენის დროს ანუ 1295—1304 წ.წ., ან ამის ახლო ხანებში. ხოლო რაკი მის შვილის შვილს აღბულას ყაზანაურობის გაქრობის გამო გიორგი ბრწყინვალის თეთრი შემოუღია საზღაურად, ეს იმის დამამტკიცებელია, რომ აღბულა მართლაც ამ მეფის ახლო მომდევნო თაობის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. ამგვარად ბექას სამართლის წიგნი

უნდა მე-XIII ს. დამლევის, ან მე-XIV ს. დამდგის ძეგლად ვიცნათ, აღბუღას სამართლის წიგნი-კი მე-XIV საუკ. მეორე ნახევრისად. მაშასადამე ამ ორი ძეგლის შედგენილობის დრო ერთი საუკუნით უნდა იქმნეს გადაწეული.

რათგან ბექას სამართლის წიგნი გიორგი ბრწყინვალის ხანას წინ უსწრებს, ამიტომ იგი ძეგლის დადებაზე ადრინდელ საკანონმდებლო ნაწარმოებად გამოდის. მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ რაკი ჩვენამდის ბექას სამართლის წიგნს დამოუკიდებლივ არ მოუღწევია და აღბუღას სამართლის წიგნში წინწაღვანებულს მას თავისი საკუთარი შესავალი არ უჩანს, უშესავალოდ-კი ეს ძეგლიც რასაკვირველია არ იქნებოდა, ამიტომ აღბუღას განცხადება, ვითომც ბექას სამართლის წიგნი „უქლებად“ დაწერილი იყოს, მთლად სწორე არ გამოდის. შესაძლებელია იქ სხვა რაიმე ცვლილებებიც იყოს შეტანილი მეტადრე საზღაურის რაოდენობის განმსაზღვრელ მუხლებში, რათგან ბექას ყაზანურით ჰქონდა გადაჭრილი და აღბუღას-კი გიორგაულით შეუცვლია. ამგვარად უფრო სწორე იქნებოდა გვეთქვა, რომ ბექას სამართლის წიგნი შენახულია აღბუღა ათაბაგის დროის საკანონმდებლო კრების რედაქციით.

საკუთრივ ბექას სამართლის წიგნი 66 მუხლით თავდება და § 67 უკვე აღბუღას კანონების შესავალს წარმოადგენს.

1672 წ. ხელთნაწერის ტექტის მიხედვით აღბუღას სამართლის წიგნი § 98-ით თავდება და იქ § 99-ც არ არის, რომელიც თავის პირვანდელ ალაგას არც უნდა იყოს და ვახტანგის კოდიკოში აქ შემთხვევით ჩართული ჩანს. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ როგორც თ. ჟორდანიასაც აღნიშნული ჰქონდა, ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ტექტი 1672 წ. ხელთნაწერში ვახტანგის კოდიკოში შეტანილისაგან ბევრგან საგრძნობლად განსხვავდება. მაგრამ სამწუხაროდ არც ამ უძველეს ხელთნაწერებშია ამ კანონების ტექსტი ყველგან კარგად დაცული. ზოგან პირიქით საუკეთესო წანაკითხი სწორედ ვახტანგის კოდიკოსა აქვს ხოლმე შენახელი.

აღსანიშნავია, რომ როგორც 1672 წ. ხელთნაწერთგანა ჩანს, ბექა-აღბუღას კანონების ტექსტიც მუხლებად დაყოფილი არ ყოფილა და იქ არავითარი §-ის სათვალავები არც არის. სამართლის წიგნში ნახმარი წითური და მთავარი ასოე-

ბის მიხედვით შეეძლო ადამიანს ეფიქრა თუ სად იწყება ახალი აზრი, მაგრამ ამისდა მიხედვით წყნად დანაწილება მაინც არ შეიძლება. ცხადია მხოლოდ, რომ ამ ორი ძეგლის კანონმდებლებსაც თავიანთი ნაშრომი რამდენიმე მთავარ ნაწილად ჰქონიათ გაყოფილი შინაარსისდა მიხედვით ისე, რომ თვითეული ნიწილი ცალკე საკითხს ეხება. თავდაპირველად უმჯველია ყოველ ასეთ ნაწილს თავისი სათაური, ან დასაწყისის მაუწყებელი წითურად დაწერილი წინადადება უნდა ჰქონოდა, რომელთაგან ზოგი ეხლაც არის შენახული. მაგ. კანონების პირველი შესავლის შემდგომ სინგურით სწერია: „უწინ სისხლისა საქმე გავაჩინეთ“. დაპრილობის შესახებ წყნებს წინ უძღვის „პლ გერშისა ასრე იქმნას“, შემდეგ გვხვდება კიდევ: „შუა მისრულისა ასრე იქმნას“, — „თუ... სასაფლაოსა ზედა დაესხას და საფლავსა კელი მიყოს, მისი ასრე იქმნას“, — „ნაპარევისა გაჩენაჲ ასრე იქმნების“, — „გულარლოს ცხენისა ასრე იქმნას“, „გლებთა ასრე იქმნას“, — „თუ ვაკში ეჭამოს, ასრე იქმნას“-ო. ზოგ მუხლთა ჯგუფს ეხლა თავისი ანაირი შესავალი წინადადება, როგორც ეტყობა, დაკარგული აქვს, მაგ. უმჯველია წინათ უნდა ყოფილიყო „ზედა დასხმისა (ან დასხმისა, ან დასხმულობისა) ასრე იქმნას“-ო, რათგან სხვა მუხლში ნათქვამია: „დასხმისა წესი დაუურგოს“, „დასხმულობისა წესითა“ დაუურგოსო. საფიქრებელია უნდა ყოფილიყო „დაწინდულობის წესის“ წყნის წინამორბედი წინადადებაც.

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ტექსტიც დროთა განმავლობაში საგრძობლად დამახინჯებულა და აღდგენა სჭირდება, რაც აღვილი საქმე არ არის, რათგან მე-XIII—XIV სს. გადარჩენილი ძეგლების მეტისმეტი სიმცირის გამო ამდროის ძეგლების ენა ჯერ შესწავლილი არ არის.

ბექა-ალბულას კანონები პროფ. დ. ჩუბინი შვილმა დაბეჭდა თავის 1863 წელს გამოცემულ „ქართულ ქრესტომატია“-ში (I, გვ. 207—233) მაგრამ არ ჩანს, რომელი ხელთნაწერის მიხედვით, და სრულებით უკრიტიკოდ.

ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის აღდგენილი ტექსტის გამოცემას უძველესი და ვახტანგის კოდიკოს მიხედვით ვამზადებ.

ბექას სამართლის წიგნის წინასიტყვაობის დაკარგვის გამო ამ ძეგლის შედგენის გარემოება და მოქმედების ასპარეზი გამო-

ურკვეველი გვრჩება. აღბუღას-კი თავისი სამართლის წიგნი საკანონმდებლო კრებაზე შეუდგენია. ათბაგ-ამირსპასალარ აღბუღას ამ კრებაზე მოუწვევია მაწყურელი, თავისი „ბიძა-ძე“ შაშია და მისი ძმა საფარის მოძღვარი პაფნოტე, „ხუთისავე თემისა სამცხისა“ ტაოელთა, კლარჯთა, შავშთა“ და შექველია ჯავახთა და მესხთა¹ „ეპისკოპოზნი, მეუდაბნოენი“, შექველია წარჩინებულნიც და უფროსი მოხელენიც². საკანონმდებლო კრება „ჰოლ (ეგ) თა“-ს შეყრილა და ქვეყნის მართლმსაჯულების იმ დროინდელი მდგომარეობის შესახებ მსჯელობის შემდგომ მას საჭიროდ უცვნია ბექას კანონებისათვის დაემატებინა ახალად გაჩენილ, თუ გახშირებულ დანაშაულობათა დასასჯელად განკუთვნილი მუხლები. ამ ნაირად ბექას 65 მულისაგან შემდგარ კანონებს კიდევ 32 მუხლი დაერთო, § 67-ე, ვითარცა შესავალი, ვახტანგისეულ კოდიკოში შეცდომით არის კანონის მუხლად შიჩნეული.

ამ საკანონმდებლო ძეგლის მოქმედების ასპარეზის საზღვრები შექველია კრების მონაწილეთა შემადგენლობის მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს და როგორც იქ ტაოს, კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და სამცხის წარმომადგენელთ მიუღიათ მონაწილეობა, ისევე ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი მესხეთის ამ ხუთივე თემისათვის სავალდებულო საკანონმდებლო ძეგლად უნდა იქნეს მიჩნეული. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მისი მოქმედების ასპარეზი ძეგლის დადგენასთან შედარებით საგრძნობლად სჭარბობს, რათგან საქართველოს ტერიტორიის თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდა. თუ ამასთანავე მესხეთის ცხოვრებისა და განვითარების მაღალ კულტურულ დონესა და პოლიტიკურად დიდ ღირებულებასაც გავითვალისწინებთ, მაშინ ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დიდი მნიშვნელობა სრულებით ცხადი შეიქნება. ამ ძეგლში მოიუღლათავის შედგენილ ძეგლის დადგენასთან შედარებით გაცილებით უფრო რთული სოციალური და ეკონომიური ცხოვრება გვეხატება და რათგან ამ დროს მესხეთსა და საქართველოს დანარჩენ ცენტრალურ ადგილებს შორის კულტურულისა და სოციალური მდგომარეობის მხრივ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამ ძეგ-

1) ეს ორი სახელი 1672 წ. ხელთნაწერებიც გამოტოვებულია

2) ეს ცნობა წინასიტყვაობაში გამოტოვებული ჩანს.

ლის ანალიზით მოპოებული სურათი ნაწილობრივ შეიძლება დანარჩენ (მთა-ადგილებს გარდა) საქართველოსათვისაც დამახასიათებლად მივიჩნიოთ.

§ 4. ვახცანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის ბოლოში შეცდომით დართული კანონების შესახებ.

ამ დანართი კანონების § § 99—103-ის შესახებ და მათი ბავრატ კურაპალატის დროინდელიობაზე უკვე გვქონდა საუბარი. ეხლა დანარჩენ მუხლებსაც უნდა შევხებით. როგორც ვახტანგის კოდიკოს ერთი ხელთნაწერის შემომოყვანილი ცნობითგანა ჩანს, ამ დანართ კანონთაგან უცნობ შემნიშვნელს § 141-ი ბავრატ კურაპალატისად მიაჩნდა აღბათ ყველა სხვა მუხლებთან ერთად. ამგვარი აზრი თავისდა-თავად იზადება, რათგან § 99 შესავალს წარმოადგენს და ამის გამო დანარჩენი გაგრძელებად შეიძლება ადამიანს ეჩვენოს.

მაგრამ დანარჩენ კანონებს სამწუხაროდ ისეთი ცხადი ნიშანი არ ეტყობა, რომ საკითხის გადაჭრა პირდაპირ შეეძლოს მკვლევარს. აღსანიშნავია, რომ 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 167 bis, 168 და 169 მუხლებს ერთი საზოგადო თვისება აქვთ, რომელიც სხვა, არც ბექას, და არც აღბულას დადებულ კანონებს არ მოეპოვებათ: თვითეთლ მუხლში სასჯელს უეჭველად კრულვაც ზედ მისდევს: „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ“ (§ 161, 164, 167), ან „კრულ და წყეულ, შეჩვენებულ იყავნ დაუსაბამოსა ღუთისა პირითა“ (§ 161, 163), „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის ამო მოსახსენებელი სიცოცხლე და სიკვდილი მისი“ (§ 162), „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ პირითა ღუთისათა და კანონსაცა ქვეშე იქნების წმიდათა მოციქულთასა“ (§ 165). მე-167 bis მუხლი უმატებს მხოლოდ „და წმიდათა კრებათასა“-ო, „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ კაცი იგი ცათა შინა და ქვეყანასა ზედა... და კანონსა ქვეშე იყოს“ (§ 168) და დასასრულ § 169-ში „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის მოსახსენებელი სული და ზორცი მისი ამას სოფელსა და მას საუკუნოსა დაუსაბამოსა ღუთისა მადლითა და კანონსა ქვეშე არს წმიდათა მოციქულთასა“-ო.

ერთი სიტყვით ყველა ამ კანონებს განსაკუთრებული ბეჭედი აზის და ბექასა და აღბულას კანონებს არ მიაგვანან. დამნაშავეს წყევლა-კრულვა და მოციქულთა და წმიდათა კრებათა კანონების ქვეშ დაყენება

განსაკუთრებულ საეკლესიო ელფერს აძლევს მათ, თითქოს საბოლოო
ლოების კრების დადგენილება იყოს და არა საერო სამართლის ძე-
გლი. ამ თავისი თვისებებით ეს წესები კათალიკოზთა სამართლის
წიგნის კანონებს ძალიან მიაგვანან, რომელიც მართლაც მე-XVI ს.
საეკლესიო კრების ძეგლის წერას წარმოადგენს (იხ. აქვე). აღსანიშ-
ნავია აგრეთვე, რომ წეს 161—169 მუხლების შინაარსი ბექა-აღბუღას
და გიორგი ბრწყინვალის კანონებისას ან არ უდგება, ან თუ მსგავ-
სებაა, წყევლა-კრულვა მაინც უქვეველად აქვს მიმატებული. § 161-ში
მაგალითად ნათქვამია: „რომელმანც, ვინცგინდა დიდმან
ანუ მცირემან კაცმან ღალატით ძმა მოჰკლას, ანუ
ღალატით სხვა კაცი, კრულ და წყეულ, შეჩვენებულ
იყავნ დაუსაბამოსა ღუთისა პირითა და ვითარ(ისა)ცა გვარისა
იყოს კაცი იგი ორ-კეცი სისხლი დაუურვოს და ვინცა უშ-
ველოს და შეიწყნაროს კრულ და წყეულ შეჩვენებულ
იყავნ“-ო. ხოლო § 117—ში სწერია:“ თუ კაცი კაცმან ღალა-
ტით მოჰკლას თორმეტი ათასი სისხლსა ემატოს“-ო.
ამგვარად გამოდის, რომ ერთისადა-იმავე დანაშაულობისათვის ორი
სხვადასხვანაირი სასჯელი ყოფილა დაწესებული: 1) ორკეცი სისხ-
ლის დაურვება „გვარსა ზედა“ და შეჩვენება არამცთუ მკვლელს,
არამედ ყველას ვინც-კი მას ხელს გაუმართავს (§ 161) და 2) ერთი
სისხლისა და ზედმეტად მხოლოდ 12000 თეთრი ღალატისათვის
(§ 117),-არც კრულვა-შეჩვენება მკვლელს, არც რასაკვირველია მის
გულშემატკივარს,—ერთი სიტყვით გაცილებით უფრო ნაკლები სას-
ჯელია დაწესებული. ცხადია, რომ შეუძლებელია ეს ორი (161 და
117) მუხლი ერთსა და იმავე კანონმდებელს ეკუთვნოდეს.

ამ ორი მუხლის გარდა მესამე, ბექას § 22-ე კანონიც გვაქვს,
რომელიც მკვლელობასვე ეხება. იგი ბრძანებს: „თუ ძმამან ძმა მოჰ-
კლას, ერთსახლი და გაუყოფელი იყოს და თუ გაყოფილი იყოს,
სწორი და გინა ახლოს მეყვისი ორკეცი სისხლი დაუურვოს
რაც გვარისა იყოს,—ამად რომე საღუთოდ ბრალია და საკანონო
არის ასკეცი და აგრევე ამა სოფელს ძლივლა ინახვის კაცთავან, აი-
ლოს ვინცა გავლენიანი იყოს, ქედთა გარეთ ყოფა და გარდახეწვა
პატრონისა და ლაშქართავან, გადახდევასა არავისგან მოხსენება
უნდა: ეპისკოპოზმა მისი წესი იცის, რაც მართებს მან უყოს“-ო.
თუმცა ამ მუხლის შინაარსი 161 მუხლისაზე უფრო ახლოა, მაგრამ
მაინც მათ არსებითი განსხვავება ეტყობა: იქ ორკეც სისხლს რომ
გადახდევინებდენ მკვლელს, მას შემდეგ შეჩვენებდენ და ვითარცა
შეჩვენებულს ვერავინ მიეკარებოდა, არავის არ უნდა ეშველნა მის-

თვის, თუნდ რომ გაპირებული ყოფილიყო, იმიტომ რომ, ვინც-კი მას მიიღებდა, ისიც წყეულ-შეჩვენებული გახდებოდა. ერთი სიტყვით, თუ თავის ქვეყანაში დარჩებოდა მკვლელი, შიმშილით ამოერთმეოდა სული, თუ არა და სამუდამოდ უნდა გადაკარგულიყო და იქნებ ამით როგორმე სიკვდილს გადარჩებოდა. მე-22-ე მუხლში-კი ორკეცი სისხლის დაურევებისა და მამულის ჩამორთმევისა და გადახვეწის მისჯის შემდგომ, ეპისკოპოზი „რაცა მართებდა“ მას დაუნიშნავდა: საეკლესიო სასჯელს ცოდვის მოსანანიებლად. ამ შემთხვევაში მკვლელს მაინც სიცოცხლის იმედი უნდა ჰქონოდა, მხოლოდ საზოგადოებას ჰშორდებოდა. ერთი სიტყვით ჩვენამდის სამ სხვადასხვა დროინდელ კანონს მოუღწევია. გიორგი ბრწყინვალის „ძველის დადება“-ში ძმის მკვლელობისათვის 10 წლით გაძევებაა მამულითგან და სისხლის დაურება „გვარსა ზედა“ (§ 17). აქ ორკეცი სისხლის დაურება არ არის დაწესებული, ხოლო კათალიკოზთა სამართლის წიგნში მამისა და ძმის მკვლელობისათვის: ხელის მოკვეთა და მამულითგან გაძევებაა სასჯელად დაწესებული (§ 5).

შემდეგ, 165-ე მუხლიცა და 135-ეც ცოლის ძალით მოტაცებას შეეხება და ერთსა და იმავე სასჯელსაც აწესებს ამ დანაშაულობისთვის: „სრული სისხლის“ დაურება¹. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ მე 165-ე მუხლში ამას გარდა სწერია: „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ [არის] პირითა ღუთისათა და კანონსამცა ქვეშე იქმნების წმიდათა მოციქულთასა“-ო. რა ფიქრად მოსასვლელია, რომ 135-ე და 165-ე მუხლები ერთი და იმავე კანონმდებლის შედგენილი იყოს: მას რომ წყევაკრულვის ასეთი იმედი ჰქონოდა, 135-ე მუხლსვე ზედვე მიაყოლებდა და ამის გულისათვის ცხადია ახალ მუხლს არ დასწერდა.

167-ე მუხლი უფრო საინტერესოა. იქ ნათქვამია: „რომელმან ცაცმან რაგინდარა მოიპაროს და გამოჩნდეს—ორნივე თვალნი დაეწვენენ და ანუ ხელფეხი დაეჭრას, თუ საპატიყოსა ადგილსა არა მოეპაროს“. შემდეგ 152 მუხლი უნდა ჩაემატოს, რომელიც ამავე საგანს ეხება: „ესეც იცოდეთ, უმეფოსა და უდიდებულესის კაცისაგან თვალთა დაწვას არავინა ღირსა, ისიც ასრე რომე ან დიდი საღარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ლალატი ქნას“. შემდეგ ისევ 167-ე მუ-

¹) არის აგრეთვე § 46 და 47, რომლებიც ბექას ეკუთვნის, იქ ცოლის წაგვრისათვის „სისხლი ორი ნაწილი“-ა დაწესებული, გიორგი ბრწყინვალის „ძველის დადება“-ში ამავე დანაშაულობისათვის $\frac{1}{2}$ სისხლია „გვარსა-ზედა“ დაწესებული (§ 23).

ხლი უნდა განვაგრძოთ: „ვინ იყიდღეს (ნაპარევსა), ვითარცა ეტყვის მისსა პატრონსა მისცეს, და კრულ, წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ“¹⁶⁷-ო.

ამავე საკითხის შესახებ 62-ე მუხლში-კი, რომელიც აღბუღას ეკუთვნის, სწერია: „ნაპარევისა პირველ ასრე გაჩენილა და ასრე იქნას აწ-ცა, რომე, თუ ცხენი და რაგინდარა კაცმან მოიპაროს, თუ ხელთავე აქვდეს თავის ნაპარევი, იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა, და, თუ არა აქვდეს, აფიცოს საქონლის პატრონმან, როგორცა დაიფიცოს იგი მისცეს და ერთი ზომი სხვა“¹⁶⁸-ო.

62-ე მუხლი ბექას სამართლის წიგნს ეკუთვნის და ათაბაგის მოწმობით ნაპარევის ორკეცად გადახდევინება პირველ ასე გაჩენილია. 167-ე მუხლში-კი იმავე დანაშაულობისათვის რომ „კაცმან რაგინდარა მოიპაროს“, „ორივე თვალნი და ეწვნენ“¹⁶⁹ სასჯელადაო, თუ საპატიუო ადგილს მოეპაროს, ხოლო, თუ „საპატიუოსა ადგილსა არა მოეპაროს“, მაშინ სასჯელად მხოლოდ ხელფეხი და ეჭრას¹⁷⁰-ო. 152 მუხლში ახსნილია, თუ რა ითვლებოდა საპატიუო: „ან დიდი სალარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი“¹⁷¹. (აღსანიშნავია, რომ გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დებება“¹⁷² ში პარვისათვის ნაპარევის 3 კეცი ღირებულების გადახდევინება დაწესებული § 44 და 45). რასაკვირველია 167 ე მუხლი გაცილებით უფრო მკაცრია, ვიდრე ბექას კანონი, ამასთანავე არც ამ მრისხანე სასჯელსა კმარობს და ზემდემტად წყევა-კრულვას უწესებს მპარავსა.

167-ე მუხლი 62-ე მუხლზე უფრო ძველის შთაბეჭდილებას ახდენს. თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებით თამარ მეფის წინადა სკოდნით და ხელფეხის მოჭრა განსაკუთრებით თამარ მეფის წინადა სკოდნით და საქართველოს დიდებულ გვირგვინოსანს ამგვარი მკაცრი სასჯელები ამოუკვეთნია (იხ. ქლ-ი ერის ისტ. II და აქვე კარი მეოთხე). ამისთანა მდგომარეობას გვიხატავს ბექას 62-ე მუხლი, სადაც ნათქვამია „პირველ ასე გაჩენილა“¹⁷³-ო, ცხადია იმის წინათ, თორემ ეხლა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ თამარ მეფემდე სხვანაირი სასჯელი ყოფილა. 152-ე მუხლში აღნიშნულია, რომ თვალთა დაწვა მხოლოდ საპატიუო ადგილას მოპარვისათვის შეიძლებოდა მიესაჯათ, მაგრამ სასჯელის აღსრულება „უმეფოსა და უდიდებულესის კაცისაგან არავინა ღირსა“¹⁷⁴-ო და თამარ მეფის ისტორიკოსიკი ამტკიცებს, რომ ასეთ სასჯელებისათვის მეფის თანხმობა იყო საჭიროო (იქვე). სწორედ ამ თავის უფლებით უსარგებლია სა-

ხელოვან თამარს და სასჯელს არ ამტკიცებდა თურმე (იქვე). წინათ როგორც ჩანს, მპარავეებს მეფეები ასე ლმობიერად არ უცქეროდნენ. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ მე-XVI ს. კათალიკოზთა სამართლის წიგნს სიკვდილად დასჯა და ხელის მოკვეთით დასჯა დასავლეთ საქართველოში კვლავ აღუდგენია (იხ. § 2, 3, 4, 5, 17 და 23).

ზემონათქვამიოვან ცხადი ხდება, რომ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში დართული კანონები თავისი შინაარსით არც ერთ აქამდე ცნობილს ქართულ საკანონმდებლო ძეგლს არ უდგება, წყევლა-კრულვითა და ნაწილობრივ სასჯელთა სიმკაცრით მხოლოდ კათალიკოზთა სამართლის წიგნს უახლოვდება, მაგრამ ამგვარი თვისებები შეიძლება თამარ მეფეზე უწინარესი ხანის ძეგლებსაც ჰქონოდათ. რათგან ამ კანონების § 5-ს დათარიღებისათვის გამოსაყენებელი არავითარი მკაფიო ნიშნები არ ემჩნევათ, ენაც შეიძლება განახლებული იყოს, ამიტომ მათი დათარიღებისათვის ჯერ კიდევ საკმაო კვლევა-ძიება საჭირო. ამ კანონების შინაარსი და განსხვავებული თვისებები ამ ძეგლს საყურადღებოდა ჰხდის და მათი სადაურობის გამოკვლევა და დათარიღება ჩვენი მეცნიერების მორიგ საკითხად უნდა იქნეს მიჩნეული.

§ 5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკო.

აღბუღას სამართლის წიგნის შემდეგ მე-XVI-ე და მე-XVII-ე საუკუნეებში საქართველოში, როგორც ეტყობა, ახალი სასამართლო წიგნი ან არ შეუდგენიათ, ან ამ ხანის ნაღვაწი მცირედი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ მე-XVIII-ე საუკუნის პირველ ნახევარში ცხოველდება კანონმდებლობა. სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მედგარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეპყრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ამ ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. თითქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწეების აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი საუკუნეების ნამუშევარი და ნაჭირნახულევი შეეკრიბათ, შეესწავლათ და ჩამომავლობისათვის დამთავრებული, ყოველმხრივი წარმოდგენა და ცნობა გარდაეცათ.

ამ დიადი საქმის მოთავედ და სულის ჩამდგმელად გიორ-

გი მე-XI-ე და მეტადრე დიდებული დაუფიწყარი ვახტანგ მე-VI-ე იყო. მან შეკრიბა ჩვენი ქვეყნის წარსულისა და მატიაწების დახელოვნებული მცოდნე პირები, მათი დახმარებით საისტორიო მასალებს ერთად თავი მოუყარა, ძველი შეავსო და შეასწორა. მანვე შეაგროვა ქართული სამართლის ძველი ნაშთები და ძეგლები და სამართლის წიგნების კოდიკო შეადგინა. როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე), მანვე გამგეობისა და მოხელეობის შესახები მასალები შეაგროვა და ერთი ქართული სახელმწიფო სამართლის წიგნი „დასტურლამალი“ შეადგინა. ამაზე ცოტა წინათ საბა სულხან ორბელიანი ოცდა ათი წლის განმავლობაში ქართული ლექსიკონისათვის მასალებს აგროვებდა და ჩვენი დედაენის საუნჯეს აღგენდა. იმის დროს ქართული ენის ლექსიკონი „არღარა იპოვებოდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებითა უჩინო ქმნილიყო, რომელსა მეხუთე ვახტანგ მეფემან ქართულად „სიტყვის კონა“ უწოდა. ვინათგან პატიოსანი ესე წიგნი დაჰკარგოდათ, ენაჲ ქართული თვისთა ნებათა ზედა გაერყვნათ“ და მეფე გიორგიმ უბრძანა საბას ახალი ლექსიკონი შეედგინა, „რათა ისწავლონ ენაჲ ქართული შესრულებული და განვრცელებული“-ო (იხ. საბა სულხან ორბელიანის ქართული ლექსიკონი, გვ. III—IV). ვახტანგ მე-VI-ის შვილი ბატონიშვილი ვახუშტი ამავე ხანაში თავის საქართველოს ისტორიასა და შესანიშნავ საგეოგრაფიო აღწერილობას აღგენს. ხოლო ბატონი კათალიკოსი ქართულ გრამატიკასა სწერს და ქართველ მოღვაწეების შესახებ ცნობებს აგროვებს. მრავალ-მხრივი იყო და საყურადღებო ეს ხანა და ცნოვრების განახლების მომასწავებელი, გარეშე პოლიტიკურ გარემოებას, მტრების შემოსევასა და ქვეყნის აოხრებას რომ ეს ღრმა მოძრაობა არ დაებრკოლებინა!.,

მე-XVI—XVII-ე საუკ. საქართველო ისეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო, რომ სასამართლოს სწორე მოქმედება არ შეეძლო, მართლმსაჯულება შელახული ყოფილა: „ცვალებითა დღეთა და ვითარებითა ჟამთათა თვით სიბძნით და თავით თვისით სჯიდნენ და განაგებდნენ“-ო, ამბობს მეფე ვახტანგ VI, „ვიეთნიმე მოყუსობით, ვიეთნიმე მეგობრობით, ვიეთნიმე მორიდებით, ვიეთნიმე ღუთის ურიდველობით და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამათა, ვითარცა ენებათ ეგრეთ ჰსჯიდნენ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქრისტიანობა, პირველ გამოც. გვ. 394). დაცემული მართლმსაჯულების აღდგენისათვის ვახტანგ მე-VI-ემ თავდაპირველად შეკრიბა ქართული ძველი სასამართლოს წიგნები „ქათალიკოზისა და მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებულ სამართლები“, ზედ დაურთვა „დაბადებისა მოსეს მიერ

ქმნილნი სამართალნი და კჳალად ბერძენთა და სომეხთა წიგნთა-
გან გარდმოთარგმნული“ (იქვე 395). ამ შრომის შემდეგ მან დიდებული
სამღვდელოებისა და მოხელეების თანადასწრებით და „დარბაზის
ერთა, ჭკუათა მყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთა“ თანამშრომე-
ლობით ახალი სამართლის წიგნი შეადგინა.

ამაზე ვახტანგის კოდიკოში ნათქვამია: „პირველვე დასა-
წყისმან წიგნისა ამისამანვე გამცნოსთ და მუნვე მოგიხრასთ, თუ
ვითარ მიზეზ ვექმენით აღწერად თითოეულად სამართალთა ფრიადითა.
შრომითა და მრავლის გამოიმძიებლობითა თვით გულსმოდგინეთ,
რომელსაზედა მოწმობა დართეს ერთა ჩვენთა სრულო-
ბით საღმრთოთა და გინა სამხედროთა, ბრძენ მან და
მონახულმან ყოველმანვე ერთბამათ და ესე ესრეთ არს
შემზადებული: ხოლო სხვანიც ზემორე ხსენებულნი წიგნები სა-
სამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მო-
ვიღვეით და მრავლის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეო-
რედმდე გადმოვთარგმნეთ და იგინიცა უკლებლად აღ-
გვიწერიეს“—(ვახტანგის სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

კანონმდებელ მეფეს განმარტებული აქვს, თუ რა მიზანი ჰქონ-
და, როდესაც ძველი ქართული და უცხოური სამართლის წიგნების
ერთად თავმოყრის შემდგომაც მან მაინც ახალი ქართული სამარ-
თლის წიგნის შედგენა აუცილებელ საჭიროებად მიიჩნია. ამის მიზე-
ზად უცხოური სამართლის ნორმების საქართველოსთვის გამოუდგეა-
რობას ასახელებს, რათგან საქართველოს ყოფაცხოვრებას ეს კანო-
ნები არ შეეფერებოდაო: „ვინათგან ქართველთა წესნი და ქცე-
ვანი სხვა რამე არსდა არა მიჰგავს სხვათა ქვეყნი-
სა რიგთა და ქცეულებათა, სხვა არს დიდებული და თავადი,
სხვა არს სისხლი და სიკუდილი, სხვა არს ღალატი და უკადრისი;
ამათ ესევეთარისა სამართალნი სხვათა განაჩენთა
შინა მოკლედ იპოების და მათი წიგნი უფროს ჩვენდა
უხმარ არს,—ნუ სიქადულად შემირაცხავთ და ვგონებთ უმ-
ჯობესად ყოველთასა წიგნსა ამას სასარგებლოდ ქვე-
ყანისა ამისად“ (ვახტანგის სას. წიგნ. § 204 მინაწერი).

მოსეს სჯულის წინ, შესავალში, რომელიც თუმცა თვით ვახ-
ტანგს არ ეკუთვნის, როგორც სამართლიანად შენიშნა დ. ბაქრა-
ძემ (Сбор. зак. груз. и. Вахтанга. გვ. 146, შენ.), მაგრამ რომელ-
შიაც მისი სურვილი და წადილი, რამაც აიძულა ახალი კანონები
შეედგინა, მაინც კარგად არის ახსნილი, ნათქვამია: ვახტანგი ხელაფ-
და, რომ მოსესი, ბერძნული და სომხური კანონები ყოველთვის ვერ

გამოდგებოდა, ამიტომ რომ სხვა ქვეყნებისათვის იყო შედგენილი და საქართველოში სულ სხვა პირობები არსებობდა, რომელთაც ადგილობრივ შედგენილი სასამართლოს წიგნი უკეთესად მოუხდებოდა და მიუღებოდაო (იქვე, 164). მაგრამ ახალი კანონების დადგენის შემდეგაც ვახტანგი კარგადა გრძნობდა, რომ მისი ნამუშევარი სრული არ იყო: „მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია, არც ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს რა“-ო, გულწრფელად აცხადებს კანონმდებელი, „ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწიდების კაცის გონება“-ო (ჩუბინაშვილის ქრისტ. გვ. 395). მოსამართლეს განაჩენის დადგენის დროს ჯერ წინანდელი და ახალი გამოცემული კანონები უნდა გაეხინჯა და თუ იქ შესაფერისს ვერას იპოვიდა, მაშინ იგი თითონ „მიხუდეს რასმე და მოიგონოს“ განაჩენი და თუ ამ „მოგონებულს“ სამართლის წიგნში ჩაურთავს და დასწერსო, „კარგსა და მართებულს იქს“-ო, დასძენს ვახტანგ მეფე.

ვახტანგ VI-ე თხოულობდა, რომ ეს ახალი დანართი სამართლის წიგნის ძირითად ტექსტში არ გაერიათ და არ შეეცვალათ: „რომელმან ბრძენმან და გულისხმისმყოფელმან მოსამართლემან... ინებოთ შეეცვლა სამართალთა სხეებრ რათმე, ამას ნუ ჰყოფთ, ნუცა გარყუნით წერილთ ჩვენთა, რომელი აღგვეწეროს, არამედ რომელმან უმჯობესი სიბრძნით თვისით ჰპოოს, იგი ჩართვით თვსვე თქმულად, სადა ენებოს, მუნ დაიწეროს და იგიც ეგოს“-ო (ვახტ. სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

როგორც ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის ფეიქრიშვილისეული ხელთნაწერის განხილვის დროს (იხ. აქვე, § 3) აღნიშნული გვქონდა, ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებთან ერთად უცხო ქვეყნის ამგვარივე ძეგლების, მაგ. ებრაელთა სამართლის წიგნების, ერთ ხელთნაწერში ერთნაირი კრებულის მსგავსად მოთავსება ვახტანგ VI-ზე უწინარესაც სცოდნიათ. ამას გარდა გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდადებ“-ის განხილვის დროსაც (იხ. § 2) დავრწმუნდით, რომ სხვა ერთა კანონმდებლობის ძეგლები ქართველ იურისტებს მე-XIV ს-ის პირველნახევარშიაც ხელთ ჰქონიათ. მაგრამ ამ ძეგლების ქართული თარგმანის არსებობა ვახტანგ VI-ეს, როგორც ეტყობა, არ სცოდნია. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფეს ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები ხელახლად გადმოუქართულებია. ანაირი ძეგლების ძველი ქარ-

თული თარგმანი შექველია წინათაც იქნებოდა, მხოლოდ მე-XVIII ს. ალბათ ან დაკარგული იყო, ან სრულებით მივიწყებული.

ბერძნულითგან ნათარგმნი კანონების შესახებ თავიანთი აზრი აკად. ბროსსეთგან მოყოლებული ბევრს მეცნიერსა აქვს გამოთქმული, მაგრამ უკანასკნელად ეს საკითხი საფუძვლიანად განხილული აქვს პროფ. ვ. სოკოლსკი-ს თავის მონოგრაფიაში „Греко - римское право в уложении грузинскаго царя Вахтанга VI“ (იხ. Жур. Мин. Нар. Прос. 1897 წ. ენკენისთვის №, გვ. 56—93). მისი აზრით ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი „ბერძნული სამართლის წიგნი“ ვლასტარის სინტაგმის შემოკლებას წარმოადგენს არმენოპელოთგან და სხვა წყაროებითგან შეგსებულს. ამ სახითვე უნდა ჰქონოდა ამ ძეგლის ბერძნული დედანი ქართულად გადმოთარგმნელს, რასაც ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანის რიგზე დალაგებულობა ამტკიცებს. გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერის პროფ. ცახარიე ფონ-ლინგენტჰალის მიერ შემოკლებული კლასიფიკაციის მიხედვით ამ ქართულად ნათარგმნს ბერძნულ საკანონმდებლო კრებულს უნდა ეწოდოს „Epitome Syntagmatis Matthaiei Blastaris ad Hexabibulum Armenopuli mutati“ (იხ. სოკოლსკის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გვ. 584 შემდეგი). „ბერძნული სამართლის წიგნი“-ს ქართული ტექსტი ჯერ გამოცემული და ფილოლოგიურად შესწავლილი არ არის.

სამაგიეროდ ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი „სომხური სამართალი“ უკვე გამოცემულია დოც. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მიერ (იხ. „სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, შესრულებული ვახტანგ მე VI-ის ბრძანებით, გამოსცა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა. Monumenta Georgica. IV Leges № 2 ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა. ტფილისი 1927 წ.)

„სომხური სამართალი“ ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომლის პირველი, 150 მუხლისაგან შემდგარი ნაწილი, როგორც უკვე პროფ. ვ. სოკოლსკიმ თავის ზემოდასახელებულ მონოგრაფიაში აღნიშნა (გვ. 59), მე-V ს. დამლევს ბასილისკე კეისრის მეფობაში შედგენილი და აღმოსავლეთში მიღებული რომაული კანონების სომხურ რედაქციას წარმოადგენს. ამ ძეგლის სამი, ბერძნული, ასურული და სომხური, ტექსტა ცნობილი. სამივე გამოცემულია პროფესორების ბრუნსისა და ზახაუს მიერ: Dr. K. G. Bruns und Dr. Ed. Sachau. „Syrisch—Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“, Erster Theil. Die orientalischen Texte, Zweiter Theil Die Uebersetzungen (Leipzig 1880).

„სომხური სამართლის წიგნი“ 1703—1711 წ. უნდა იყოს გად-
მოთარგმნილი. ლეონ მელიქსეთ-ბეგს, რომელსაც ამავე ძე-
გლის შესახებ სპეციალური მონოგრაფიაცა აქვს დასაბუქდად დამზა-
დებული, გამორკვეული აქვს, რომ ამ კანონების პირველი 150 მუხ-
ლი ასურულ-რომაული მე-V ს. სამართლის წიგნის ნერსეს ლამბრო-
ნისეული მე-XII ს. დამლევის სომხური ვერსიის თარგმანს წარმოა-
დგენს,—მეორე, 152—431 მუხლების შემცველი, ნაწილი-კი მხითარ
გოშის მიერ მე-XII ს. დამლევის შედგენილი „სომხური სამართლის
წიგნი“-ს თარგმანია (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოცემის გვ. VIII—IX).

ლ. მელიქსეთ-ბეგს გამორკვეული აქვს, რომ „ქართული ტექ-
სტი შესაფერისი სომხური დედნების მხოლოდ თავისუფალ (და არა
ზედმიწვევით სწორ) თარგმანს წარმოადგენს“, ზოგან შემოკლებულს,
ზოგან დანართებით დამახინჯებულსაც. ამიტომ ბევრგან ქართული
თარგმანი სომხურ დედანს არ უდგება (იქვე XII). ამას გარდა
თარგმანის ენა ცხად-ჰყოფს, რომ მთარგმნელს ქართული იურიდი-
ული ტერმინოლოგია არ სცოდნია და დაკისრებული საქმისათვის
სათანადო შესაფერისი პირი არ ყოფილა. როგორც ლ. მელიქ-
სეთ-ბეგის დაკვირვებითგანა ჩანს, „სომხური სამართლის წიგნი“-ს
შინაარსს კოდიკოს დანარჩენ შემადგენელ ნაწილებზე და თვით ვახ-
ტანგ VI სამართლის წიგნზე გავლენა არ მოუხდენია (იქვე XIII).

საკუთრივ ვახტანგ VI-ის კანონები საკმაოდ დიდი სამართ-
ლის წიგნია. ტექსტი იქ დარგების მიხედვით კარებად არის დაყო-
ფილი, მაგ.: შესავალს მისდევს „კარი თეთრის გარიგებისა“, შემ-
დეგ „კარი გაყრისა და ერთმანეთის დაშორებისა თუ ვითარ უნ-
და“, „კარი პირველი ვალისა თუ როგორ აიღების“, „ამანათისთვს“
„კარი ქურდობისა და სამართალი მისი“, „კარი ნასყიდობისა“, „გა-
ცვლილობისა“ „თუ ვითარ ხამს დაწერა განაჩენისა“. მაგრამ ზო-
გადი სათაურები დაკარგული, ან დამახინჯებული ჩანს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ბევრი ხელთნაწერებია შე-
ნახული, მაგრამ კარგი და ძველი მათ შორის სამწუხაროდ ცოტაა.
ე. თაყაიშვილის აღწერილობის თანახმად სულ სამიოდე ხელთ-
ნაწერი უნდა იყოს მე-XVIII ს. პირველი მეოთხედის, ან ნახევრის.
მათგან უძველესად მიჩეულია წ. კ. გ. ს., აწ ტ. ს. უ. სიძველეთა
მუზეუმის ხელთნაწერი № 3683, რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით
თვით ვახტანგის დროინდელი უნდა იყოს, მას ხელთა ჰქონია და
ზოგიერთი ადგილები, როგორც მაგ. § 207-ს ბოლო და §§ 262, 263
და 270, თითქოს თვით ვახტანგ მეფის ხელით იყოს ნაწერი (იხ.
Опис. II, 614—615). დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგიც ამტკიცებს,

რომ ეს ხელთნაწერი „თვით ვახტანგის სიცოცხლეშია გადაწერილი (რაც, სხვათა შორის, ნათლად ჩანს ამ ძვირფასი მანუსკრიპტის გადაწერის სიტყვებიდან: „დღევრძელ ჰყავ ღთო პატრონი ვახტანგ“ [იხ. ჩენი გამოცემით გვ. 42 გ.] და „ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა საქართველოს გამგებელი ბატონიშვილი ბატონი ვახტანგ. ამინ“ [ibid., გვ. 179“] (იხ. სომხური სამართალი გვ. X—XI).

მოუცლელობის გამო იმ ადგილების შედარება, რომელნიც თვით ვახტანგ VI-ის ხელით დაწერილად არის მიჩნეული, ვერ მოვასწარი, მაგრამ თვით ხელნაწერის გადაკითხვამ დამარწმუნა, რომ პატივცემული მკვლევარნი შემცდარი უნდა იყვნენ: იქ ტექსტში ხარვეზებია, შეჭველია დედნის, საიდგანაც ეს ხელთნაწერი გადმოწერილი უნდა იყოს, დაზიანებულობის გამო. ასეთ მდგომარეობაში ვახტანგის კანონები ვახტანგის დროს არ იქნებოდა რასაკვირველია. ამას გარდა თვით კანონების ტექსტი არა ერთგან ისეა დამახინჯებული, რომ ასე მაშინ არ შეიძლება ყოფილიყო. ამიტომ ეს ხელთნაწერი ვახტანგის მერმინდელი უნდა იყოს იმ დროისა, როდესაც აღმ. საქართველოში თურქთა და სპარსთა, ბატონობის წყალობით ზოგი ხელთნაწერი სრულებით დაიღუპა, ზოგი ძალზე დაზიანებული გადარჩა და მე-XVIII ს. მეორე ნახევრითგან განახლებულ იქნა. ამ და სხვა თითქმის ყველა ხელთნაწერების ვახტანგის კანონის ტექსტის ხარვეზიანობა სწორედ ამ გადარჩენილი დედნის დაზიანებულობის შედეგია და მომასწავებელი. ასეთ პირობებში ვახტანგ VI-ის ამ ხელთნაწერში დღევრძელობით მოხსენება თავდაპირველი დედნითგან მერმინიელ გადაწერითგან თავდაპირველი ანდერძის დაცულობად უნდა აიხსნას. საბოლოო დასკვნისათვის რასაკვირველია ჯერ კიდევ ამ ხელთნაწერის გულდასმითი შესწავლაა საჭირო, მაგრამ ზემოაღნიშნული გარემოება მის ვახტანგის დროისად მიჩნევის აზრს მეტად სათუოდა ჰხდის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი თუმცა მხოლოდ ქართლის სამეფოსთვის იყო შედგენილი, მაგრამ მთელ საქართველოში იყო მიღებული. იგი ქართული საკანონმდებლო შემოქმედების მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ძეგლია. სამწუხაროდ მისი ტექსტი აქამდის მეცნიერულად გამოცემული არ არის. არსებობს პროფ. დ. ჩუბინიშვილის გამოცემა, რომელიც პეტერბურგში 1846 წ. გამოსული ქართული ქრესტომატიის პირველ გამოცემაშია დაბეჭდილი (გვ. 394—455). ამ ძეგლის ორი, შეცდომის გამო ერთნაირად უვარგისი რუსული თარგმანი მოიპოვება: ერთი „Сборник законов грузинскаго царя Вахтанга VI, изд. Правительствующаго Сената“, პეტერბურგშია 1823 წ.

დაბეჭდილი, მეორე მისივე ოდნავ შესწორებული გამოცემა: „Сборник законов царя Вахтанга VI, изд. Френкеля под редакциею Д. З. Бакрадзе“, ტფილისში 1887 წ. გამოვიდა. განზრახული იყო ამ ძეგლის ფრანგული გამოცემაც, რომელიც, როგორც „Collection orientale“-ის პირველი, „L'Histoire des Mongols de Rachid-eddin“-ის შემცველი წიგნის შესავალში აღნიშნულია იმ მეხუთე რჩეულ ძეგლად უნდა ყოფილიყო, რომელთა გამოცემა საფრანგეთის მაშინდელ გამოჩენილ ორიენტალისტთა აზრით საჭირო იყო. მეფისადმი მიმართულ და 1833 წ. დაწერილ შესავალში ნათქვამია: „Enfin le Code du roi Wakhtang VI, dont la traduction est confiée à M. Brosset, de la Société asiatique“ (იხ. გვ. 4). სამწუხაროდ ეს კარგი აზრი ვერ განხორციელდა და ვახტანგ VI-ის კანონების ფრანგული თარგმანის გამოცემა, რასაც ამ ძეგლის ევროპაში შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, ვერ მოხერხდა.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებაც შედარებით უფრო მეტია დაწერილი, რომელთა შორის შეიძლება დასახელებულ იქნეს: 1) Д. Пурцеладзе, Краткое систематическое изложение уголовного законодательства Вахтанга VI, царя Грузинского, с показанием достоинств и недостатков его, ტფილისი 1864 წ.

2) Dr jur. et phil. Felix HOLLDAK. Zwei Grundsteine zu einer grusinischen Staats- und Rechtsgeschichte, Leipzig 1907 წ. (გვ. 91—255 სწორედ ვახტანგის კანონებს ეხება).

3) გ. თაბაჩანიშვილი „სასამართლოს წარმოება საქართველოში ვახტანგ მე-VI-ის კანონების წიგნის მიხედვით“ (იხ. „კრებული“ პეტერბ. ქართული სამეცნიერო წრისა ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, ტფილისი 1915 წ. (გვ. 113—130).

4) პ. კიჭირია „სისხლის სამართლის კანონმდებლობა საქართველოში მეფე ვახტანგ მე-VI-ის კანონთა კრებულის მიხედვით (გაზ. „საქართველო“ 1915 წ. № № 92, 94—100, 104 და 105).

ყველა ამ მონაგრაფიების შეფასება ჩვენი „ქართული სამართლის ისტორიის“ სათანადო წიგნში იქნება.

ქართული სისხლის სამართლის ისტორიისათვის საერთო საკანონმდებლო ძეგლებს, სამართლის წიგნებს გარდა დიდი მნიშვნელობა ზოგიერთ საბუთებში, მეტადრე გარიგების წიგნებში სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელების შესახებ შეტანილ ცნობებსაცა აქვთ. ამიტომ წყაროების განხილვის დროს უნდა ამგვარი შინაარსის ძეგლებიც მოვიხსენიოთ. მათ შორის პირველი ადგილი ქრონოლოგიურად უნდა 1459 წ. დაწერილსა და 1673 წ.

განახლებულს სამთავნელის დრამისა და საკანონოს გარიგების წიგნს მიეკუთნოს, რომლის ტექსტი შემოკლებით თ. ჟორდანიას კვებაშია მოთავსებული (II, 272—277). აქ მოთავსებული ცნობები ქსნის ხეობას ეხება.

ქსნის ერისთავთაერისთავის შალვა ქუენიფნე-ველისაგან ლარგვისის მონასტრისადმი 1470 წ. მიცემული სიგელიც სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელის განჩინებას შეიცავს. განჩინება ლარგვისის მონასტრის გარეშემომდებარე მიწა-წყალსა და მოსახლე ხალხს ეხება, მაგრამ ვითარცა „კითხულობითა და ბრძანებითა... მეფეთა მეფისა ბაგრატიისთა“ დადებული შეიძლება მაშინდელი დანარჩენი საქართველოს სამეფოსათვისაც ცოტად-თუ-ბევრად დამახასიათებლად ჩაითვალოს. ამ ძეგლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მესამე წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 555-561).

ყურადღების ღირსია ნაწილობრივ წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნში მოქცეული ცნობებიც (იხ. საისტ. მოამბე 1925 წ. წ. II, გვ. 9—26).

შემდეგ უნდა სვიმონ მეფის 1590 წ. ბრძანება იყოს დასახელებული მეკობრის მძებნელებად გომფარ ჯავახიშვილისა და ლარაძის ყარაიგის დანიშვნის შესახებ, რომლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მე-2 წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 23—24). ამ ძეგლში თვით მეკობრის მძებნელის სამოსამართლო უფლებებიც არის აღნიშნული და დასახელებულია, რომელი დანაშაულობისათვის რა სასჯელი უნდა ყოფილიყო დადებული. თუმცა გომფარ ჯავახიშვილის და ლარაძის სამოხელეო მოქმედების ასპარეზი დილომს ზევითა და მტკვრის გამოღმა ხევამდე მდებარე (იხ. გვ. 23) ადგილს შეიცავდა, მაგრამ ამ საბუთში აღნიშნული სასჯელები უეჭველია მთელი მაშინდელი ქართლის სამეფოსათვის სავალდებულო და საერთო იქმნებოდა. ამიტომ ამ ძეგლის შინაარსს ზოგადი მნიშვნელობა აქვს ქართლის სამეფოში მოქმედი სისხლის სამართლის შესასწავლად.

§ 6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები.

ერეკლე მეფის დროს ახალი საზოგადო სასამართლო წიგნები არა შეუდგენიათ რა, მხოლოდ რამდენიმე სახელმწიფო გამგეობისა და წეს-რიგის შესახები ცალკე კანონები და ერთი პატარა ადგილობრივი სამართლის წიგნი იყო გამოქვეყნებული: 1765 წელს მე-

ფე ერეკლეს, საქართველოს კათალიკოზისა და ეპისკოპოზთა ბაზის ერთა და ყოველთა ჩინებულთა განჩინება იყო დადებული, რომ ტყვეობითგან დაბრუნებული გლეხები ყმობისაგან განთავისუფლებულები უნდა ყოფილიყვნენ. სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამ განჩინების ქართული დედანი გამოქვეყნებული არ არის, დაბეჭდილია მხოლოდ რუსული თარგმანი (Д. Пурцеладзе. Груз. крест. грам. გვ. 17).

1774 წელს, 4 იანვარს დადგენილი იყო განაჩენი საქართველოში „მორიგი ლაშქრობის“ დაწესების შესახებ. განაჩენი დაიწერა „ერეკლე მეორისა საქართველოს მეფისაგან, თანადასწრებით... უფლისწულის გიორგისათა და ყოვლად სამღვდელთა საქართველოს ეპისკოპოზთა და ბრწყინვალეთა თავადთა და ეგრედვე ყოველთა კარის მოხელეთაგან და შემდგომთა დარბაზის ერთა და ყოველთა სამღვდელთა დასთავან და ეგრეთვე ყოველთა საქართველოს ჩინებულთაგან“; ეს საყურადღებო განჩინება დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენ“-ში (ტომი 1, 187—198).

1782 წელს 14 ოქტომბერს არაგვის საერისთაოს მპყრობელმა ერეკლე მეფის ძემ ვახტანგმა თავის „ძმის ბატონიშვილის ლეონისაგან მთებში დადებული განჩინება ხელმოკრედ“ განაახლა და რამდენიმე თავის მიერ განწესებულებიც თან ჩაურთო. ეს არაგვის საერისთაოს განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა არაგვის ხეობის სასამართლო წიგნია. ეს საყურადღებო ძეგლიც ე. თაყაიშვილმა განოსცა (იხ. „საქართველოს სიძველენი“, ტომი 1, გვ. 203—208).

აღსანიშნავია რომ არც ალა-მაჰმად ხანის საშინელმა შემოსევამ და ქვეყნის აოხრებამ გაუტეხათ მაშინდელ მოღვაწეებს გული. თვით მთავრობის ზოგიერთი წრეები გრძნობდნენ, რომ დავრდომილ სამშობლოს აღდგენისათვის საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შეცვლა იყო საჭირო. საქართველოს აღდგენის საშუალებაზე გიორგი მე-XIII-ის ძეს იოანე ბატონიშვილსაც ბევრი უფიქრია და 1799 წელს ვრცელი მოხსენება დაუწერია, რომელშიაც დაწვრილებით ჩამოთვლილია, თუ რაღარა ცვლილების შეტანა იყო იმის აზრით საჭირო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში: „სხტა და სხტა გტარმან ცტალებამან კანონთამან, უთანკმოებამან და უწესოებამა მართებლობისამან მოიყუანეს თითქმის სრულიად საქართუქლოახსა ერნი განწირულებასა შინა და ამა გარემოებასა შინა აღყუანებულ იქმენ, ზოახსენებს იოანე ბატონიშვილი გიორგი მე-XIII ეს, საყდარსა წინაპართა შენთასა და ჰსჭურეტ ყოელსა ამას უწესოებასა და წარუმართებლობასა საქმისასა და, უკეთუ ღონესა არა რაახამე მოიპო-

ებთ, ესე უბედურებაჲ იქმნების განგრძობელთ; მოქრისტიანულ და ერდგულურისა გულითა, ვითარცა მშობელისა მიწისა ჩუქნისა ერთმამულეთათვის, ეგრეთვე უძალესობისა თქუქნისათვის შევედ ესე გუარსა კადნიერებასა და ესე ღონეჲ, რომელიცა იქმნების სარგებლოვანი და არცა სამძიმო ერთათვის, აქა მოვიხსენენ რაოდენნიმე მუხლნი ჰსჯულსადებელად ქუქშევერდომთა და სქესთა მეფისა ძეთასა და სამღვდელთათვადთასა; რომელი, უკეთუ იქმნების სრულყოფა ამისი, ვსასოებ, რათა ამის ძალით იდიდნეთ თქუქენცა და სარგებელ ექმნენცა საზოგადოდ მცხოვრებთა საქართუქლოსა შინა“-ო, დასძენს იოანე თავის „წინადადება“-ში (იხ. პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოს ამ ქამად საქართ. საისტ.-საეთნოგრაფიო მუზეუმში გადმოტანილი ხელნაწერი თვით იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკითგან № 65, გვ. 1 ა).

შესავალის შემდეგ ბატონიშვილი მხედრობისა, შემოსავლისა, ფულისა, მოხელეებისა, სამღვდელთა დიკასტერიისა, ნიშნებისა და სხვანაირი ჯილდოებისა, სკოლებისა და სასწავლებლებისა, მეფისა და წევრთა მეფისათა ჯამაგირის დაწესებისა, მეფისძეთა მემკვიდრეობისა და ბევრ სხვა საგნების შესახებ მსჯელობს. ეს მოხსენება დაწერილია „წელსა 1799, თუქსა მაისს 10, ტფილისს“. იოანე ბატონიშვილს იგი მეფისათვის წარუდგენია და, როგორც თვით ავტორი ამბობს, „მათმან სიმაღლემ ღთსადმი განსვენებულმან მეფემან აღმითქო და მოიწონა ესე ჰსჯულდება სამოქმედოდ“-ო, გარნა სიკვდილმან მოუსწრაფა“-ო, დასძენს ბატონიშვილი, „ჩუქნცა შეგუქმთხუთა ესე და მოგაკლდით ყოველსავე“-ო, განაგრძობს იგი. „ვისაც ღთნ მოგვეთ და კელმწიფის წყალობით მიემთხუტო“, თქუქენც განიხილეთ ესე დანუ მომდგრდებით; რა ერთხელ დაიდება წესი, წარმატებაში წავალს; პირველ დაწყება ყოვლისა საქმისა ძნელია და ოდეს გულსმოდგინედ შეუდგება, ასეთი არა არს რა ბუნებისაგან ნაწარმოები, რომელსა ზედა არა ძალედვას შემართებად ძალსა კაცობრივსა. მე ამაზედ ვსასოებ, რადგან ეკლესიის კანონნი სხუა და სხუა ცუტალეაშიაც მაინც მომდინარეობენ პირველისამებრ; უკეთუ ესეცა დაწესდება, ერთა შორის არღა ჰსცუალეებს მომდინარეობასა თვისსა, ვინაჲდგან ერთნი საქართველოსანი, ეა არიან მტკიცე სარწმუნოებასა ზედა, ეს სახედვე მტკიცედ დაიცვენენ ჰსჯულვილებასა, ვინაჲდგან სდ საზოგადოებისა სასარგებლო არს“-ო (ხელნაწერის გვ. 22 a-b). იქვე იოვანე ბატონიშვილი საკუთარი სახელით აწერს „იოანე“ ბატონიშვილი. მაშასადამე რუსის მთავრობას რომ საქართველოს სამეფო არ

მოესპო, მაშინ ეს მოხსენება განხორციელებული იქნებოდა. ამ საინტერესო ძეგლის შესწავლა აუცილებლად საჭიროა, რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ნაყოფის მოტანა შეეძლო ამ მოხსენების განხორციელებას, და გავითვალისწინოთ, რამდენად სწორედ აჰქონდა წარმოდგენილი ავტორს საქართველოს მაშინდელი მდგომარეობა და გაჭირვება. მთელი ეს ნაწარმოები დედნითგან ვადმოწერილი გვაქვს და ქართული სამართლის სხვა წყაროებთან ერთად ვაპირობთ გამოცემას.

ამ საყურადღებო მოხსენების გარდა იმავე დროს იოანე ბატონიშვილის უფროს ძმას საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეს დავითსაც შეუდგენია სახელმწიფო მართვა-გამგეობისა და მართლმსაჯულების ცვლილებისათვის ახალი კანონები. შავად დაწერილი ხელნაწერი მისივე შენიშვნებითა და მინაწერებით პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოში ინახება და იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკას ეკუთვნის (№ 79). თავი აკლია და, თუ როდის არის შედგენილი ეს კანონები, ხელნაწერში არ არის აღნიშნული, მაგრამ რაკი დავითი თავის თავს „მეფედ და მფლობელად“ უწოდებს, ეტყობა რომ გიორგი XIII-ის სიკვდილის შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი, იმ დროს განმავლობაში, როცა ბატონიშვილები, ჯერ კიდევ სამშობლოში იმყოფებოდნენ. ხელნაწერში შემდეგი კანონებია: „№ 1 უცხოს ქვეყანათ შემოსულთ წყალობაზედ, სითარხნეზედ და ბინის მიცემაზედ ღთისათა (sic!) და წყალობა ჩვენ დავით¹ მეფე და მფლობელი სრულიად საქართველოსი სხვადასხვათა“, — ამ სათაურს ზედ მისდევს შესავალი და კანონებად 20 მუხლი, — „№ 2 ყოველივე ძველისა და ახლის დავების გარდაჭრაზედ“, აქაც სათაურს შესავალი მისდევს და 17 მუხლი, — „№ 3 კაცის სიკუდილის უკან მისი დოვლათისა და მის ცოლშვილის ბინის მიცემაზედ“, შესავალს 83 მუხლი მისდევს, — „მანიფესტით № 3 (sic!) კაცი რომე მოკვდეს და მას ობლები დარჩეს მისი დოვლათისა და ობლების ბინის მიცემაზედ საქართველოსა შინა“, შესავალს 41 მუხლი მისდევს, — „№ 4 მამის სიკუდილის უკან ვისმეს ობოლს თუ ვალი რჩებოდეს და მის დახსნაზედ ვალისაგან“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს, — „მანიფესტით № 4 (sic) მამის უკან რომე ვალი დარჩეს და შვილებს ედაებოდნენ“, შესავალს 9 მუხლი მისდევს (მე-9 ემუხლი თუმცა გადახაზულია), — „№ 5 დედის ვალის ქვეშე ჩავარდნაზედ და თუ შვილებს ედაებოდნენ მას-

¹) მერმე ეს სიტყვა წაუშლიათ; ამ სახელს მისდევს ფრჩხილები ( ). მაგრამ შიგ კი არაფერი სწერია.

ზედ. გაცემული“, ვრცელს შესავალს 29 მუხლი მიჰყვება, — „მანიფესტით № 5 (sic) დედა რომე ვალქემ ჰავარდეს და შვილებს ეღებოდნენ“. შესავალს 16 მუხლი მისდევს, — „განუყრელთ ძმებზედ დოვლათიანთ და ბედოვლათთათვის და მრავალს რიცხვთ უსამართლობაზედ“, გრძელს შესავალს 82 მუხლი მისდევს, — „№ 6 მანიფესტი: ყოველთ განუყრელთ ძმათათვის ბიძაშვილებისათვის ბედოვლათობისა და გაყრის მიზეზებისათვის, მამულის გაფუჭებულისათვის (sic) და ანუხსვა კეთილთ და ბოროტთ ძმათა შინა რა სამართალთ უნდა მიეცესთ“, ვრცელს შესავალს 43 მუხლი მისდევს, — „№ 7 სრულიად საქართველოს აღწერაზედ კაცისა და მანდილოსანთ გვამი, მოხუცებულთ ყრმათამდე და რომლის რიგზედაც უნდა აღწერონ და რიგის ჩამოვარდნაზედ“, შესავალს 8 მუხლი მისდევს, — „№ 8 რა სარწმუნოების მღუდელი რომე იყოს მათის ვალის აღსრულებაზედ“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს. — „მანიფესტი „№ 9 სენადისა (sic) და სასამართლოების განწყებაზედ და მათ მოვალეობაზედ (sic)“, შესავალს 11—5 მუხლი მისდევს; „უქაზით ანუ ინსტრუქციით № 10 პოლიციისა (sic) და ანუ მოგრავის (sic) მოვალეობა ქალაქებსა შინა თუ როგორც უნდა მოიქცეს ქალაქის მოგრავე (sic) და მისი რიგის მიცემაზედ“, მოკლე შესავალს 36 მუხლი მისდევს, — „№ 11 სამძღურის მოგრავის მოვალეობაზედ და ანუ რა რიგით უნდა მოიქცეს“, შესავალს 39 მუხლი მისდევს. ამით თავდება ხელნაწერი, მაგრამ რაკი იგი უყდოა, შეიძლება დანარჩენი მოვლევადი იყოს.

ამგვარივე თხზულება სხვა ხელნაწერშიაც მოიპოვება: სახელდობრ, სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის ხელნაწერშიაც (№ 102 Msc. Georg.) შენახულია „სამართალი ბატონის შვილის დავითისა“, ორ წილად. პირველი, რომელიც 32 თავისაგან შესდგება, „სრული ქმნა ოკდომბრის. ე. (5) წელსა. ჩყ. (1800) სამეფოსსა ქალაქსა ტფილისს კელითა ანჩისხატის კანდელაკის მღუდლის გაბრიელისათა“. თვითეული თავი მუხლებად არის დაყოფილი დასულ ერთობლივ მუხლების რიცხვი 245 უდრის. როდის არის მეორე ნაწილი დაწერილი, არა სჩანს, მხოლოდ სხვა ქალაქებზე (თეორზე, პირველი ნაწილი ლურჯზე) და სხვა უფრო ლამაზი ხელით არის დაწერილი. არც წინასიტყვაობა, არც ბოლოსიტყვაობა ამ ნაწილს არა აქვს, აქა-იქ, მეტადრე ბოლოში, თვით დავით ბატონიშვილის საკუთარის ხელით დაწერილი კანონები მოიპოვება.

პირველ ნაწილს შემდეგი წინასიტყვაობა უძღვის: „შეწევნითა ღმრთისათა ჩნ საქართველოს მემკვიდრე და რუსეთის სამხედროს ღენერალ ლეიტენანტი და კავალერი მეფის-ძე დავით წარმოვუდგენთ ერ-

თა ჩუშნთა გონებისა ჩემისა ჰსჯასა რ'ლისაცა კარგიერებე შემოიტანს შეკავშირებასა ერთასა. ვინადგან უწყინა ეთა, თუ ვითარითა მე სურვილითა უყოფიესთ წინაპართა ჩუშნთა სჯულისათვის ერთა კარგიერებისადმი მოსაყუანათა. რ'ლთაცა შრომადა არა არს უსარგებლოა მაგრა ცუთილებისა გამო სოფლისა და ანუ უფითარებლობისა მწერალთასა იხილვებოდა კელყოფილსა შა მათსა მეტ და ნაკლ ყოფობაა რ'ლისა გამო იყო უთანხმობაა. და დაუმორჩილებელობაა ჰსჯულთა მათ და განწესებათა. ამის გამო იძულებულმან გჰყავ შრომაა და შეეჰსთხზევ მრავალთა პირადპირადთა გან სჯულთა და განწესებათა რ'ლთაცა აქუნდაყე მახლობელ დგომად ბუნებითისა ჰსჯულისა. რა ამით უჩვენო ერთა ჩემი ესე უმწვერვალესი სიყვარული და მოვიყვანო იგინი კარგიერებასა შა და მით უღელსა ქუტუშე მორჩილებისასა. და რათა მსაჯულთაცა მივსცე გზაა ქმნად სამართლისა და მიცემად ჰსჯისა: საქართველოს მეფის. ძე მემკვიდრე რუსეთის ლენერალ ლეიტენანტი და კავალერი დავით“.

დავით ბატონიშვილის ორივე სასამართლო წიგნი ყურადღებისა და შესწავლის ღირსია: იგი ნათლად დაგვანახებს, თუ რა და რა საგნებს აკვირდებოდენ მაშინდელი მმართველი წრეები, რომელი მხარე უფრო საჭირობოროტო საქმედ მიაჩნდათ და დაუყოვნებლივ საჭიროდა სთვლიდნენ ძირითადი ცვლილება მოეხდინათ, ან არა და რა ახალი დაწესებულება შემოეღოთ? ჩვენ ვიცით, თუ როგორ დაიწყო რუსის მთავრობამ საქართველოში მოქმედება და რას აკეთებდა პირველ ხანებში. მეტად საინტერესო იქნება ეს რუსის მთავრობის ნამოქმედარი იმას შევადაროთ, რაც უეჭველია განხორციელებული იქნებოდა, თუ რომ საქართველოს სამეფოს არსებობა ძალმომრეობით არ მოესპოთ.

დასასრულ, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს „ქართველ მეფეების დროინდელთ ჩვეულებებ“-ს, რომელიც ჩაწერილი იყო 1810—15 წლებში. სამწუხაროდ ამ საბუთის ქართული დედანი ჯერ აღმოჩენილი არ არის და მხოლოდ მისი რუსული თარგმანია გამოქვეყნებული (იხ. ფრენკელის გამ. Сborn. закон. груз. ц. Вахтанга, დამატება, გვ. 3 5—382).

სამართლის ისტორიისათვის ძვირფასი ცნობები მეტადრე სიგელ-გუჯარებში არის შენახული. სწორედ დაუფასებელი განძია ეს უკანასკნელი წყარო იმიტომ, რომ იგი მოქმედი სამართლის ვითარებას გვისურათებს და პირუთვნელ საბუთს წარმოადგენს. მაგრამ სიგელ-გუჯარებით სარგებლობისათვის მათი აკებულობისა და ნა-

ტყუარობა-უეჭველობის ცოდნაა საჭირო. ამისათვის-კი საგანგებო სამეცნიერო დარგი არსებობს, რომელსაც სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა ეწოდება. როგორც საბუთების გამოცემებზე, ისევე დიპლომატიკაზე მკითხველი ყველა ცნობებს იპოვის ჩემ მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (ტფ. უნ. გამოცემა, ტფილისი 1926 წ.).

ამ მიმოხილვითგან მგონია ნათლად ჩანს, რომ ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად მაინც საკმაო მასალები მოიპოვება, საჭიროა მხოლოდ შესაფერისი ცოდნა და ამ უხვი და ძვირფასი წყაროების ბეჯითი და გულდასმითი შესწავლა.

§ 7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე

ვიდრე თვით ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლას შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად საჭიროა მოკლედ მაინც მოვიხსენიოთ, თუ რა ფილოსოფიური შეხედულება სუფევდა მაშინდელ ქართულს განათლებულს საზოგადოებაში მსოფლიოსა და ადამიანის ბუნებისა და თვისებების შესახებ. საშუალო საუკუნოებში ქართველების წარმოდგენით მსოფლიო ორ მთავარ ნაწილად იყო დაყოფილი: „ხილულ და უხილავ სოფლად“ (ძეგლის წერა, ქრ-კბი II, 56); პირველს ეკუთვნოდა ყველაფერი, რაც-კი „საცნაურთა და გრძნობადთა ბუნებათა“ მფლობელი იყო, მეორეს რასაც-კი „ხესთასოფლისა ძალთა ბუნებაჲ“ ჰქონდა (ibid.). ღმერთის მიერ შექმნილი ადამიანი ამ ორისავე „სოფლის“, „ყოვლისავე აგებულისა ბუნებისა“ შემაერთებელი იყო (ibid. 56 და 60); მას ჰქონდა „საცნაურ და გრძნობად ბუნების“ მექონე სხეული და უხილავი, „ხესთასოფლისა ძალთა“ ბუნებოვანი სული (ibid.).

ამგვარად იგი იყო ვითარცა პატარა მსოფლიო („მიკროკოსმოს“-ი) დიდს მსოფლიოში („მაკროსმოს“-ში). კაცის ბუნების შინაგანი აგებულება განხილული და განმარტებული ჰქონდა ბერძნულ მწერლობაში გრიგოლ ნოსელს თავის წერილში „Περὶ ἀειότητος καὶ ἀθανάτου“ „პერი კატასკეუეს ანთროპუ“, რომელიც ლათინურადაც იყო ნათარგმნი VI საუკუნეში (ორივე ტექსტი დაბეჭდილია Migne Patr. graeca). ეს თხზულება უკვე IX—X ს. ქართულადაც საუცხოვოდ გადმოუთარგმნიათ და დიდი სახელიცა ჰქონდა ჩვენს მწერლობაში მოხვეჭილი; ამ წერილს ეძახდნენ „კაცისა შესაქმე“, ხოლო მისი § 30 შეეხება „ასოთა გუამთა კაცთასა დაბადებასა“. ეს თხზულება გა-

მოსცა ბ. მ. ჯანაშვილმა ავტორის სახელის დაუსახელებლად და იმის აღუნიშვნელად, რომ ნაწარმოები თარგმანია და არა ქართული ორიგინალური გამოკვლევა, თავის კრებულში „მწერლობა მე-IX—X საუკუნისა“ (ტფილისი, 1891 წ.). გრიგოლ ნოსელის თხზულება დამყარებულია ძველ ბერძნულ ფილოსოფიურსა და საბუნებისმეტყველო მწერლობაზე; მისი აზრები ქართულმა მწერლობამაც შეითვისა და მთელ საშუალო საუკუნოების განმავლობაში უტყუარ ჭეშმარიტებად ჰქონდა მიმცნეული. გრიგოლ ნოსელის შეხედულებით, რომელიც ამასთანავე მთელი განათლებული საზოგადოების შეხედულება იყო საშუალო საუკუნოებში როგორც დასავლეთს ევროპაში, ისე აღმოსავლეთშიაც, სახელდობრ არაბეთსა და სპარსეთში, ადამიანის ბუნებაში მსოფლიოს სტეგიქიონები სუფევდნენ: „ცხად არს ყოველთათვის, ამბობს ავტორი, ვითარმედ ბუნებასა შინა ჩუენთასა პოვნილ არიან სტუქისნი ამის სოფლისანი“—ო (გვ. 94); ამ სტეგიქიონებად მას მიაჩნდა „სიტფოა“, „ყინელი“, „ნოტიოა“ და „სიკმელი“ (ibid.); ამათს ზომიერს შეზავებაზე იყო ადამიანის სიცოცხლე დამოკიდებული, ისინი „არიან ძალნი, რომელნი განაგებედ სიცოცხლესა“—ო (ibid.). ამას გარდა კაცის სხეულის ყველა ასოები სამ უმთავრეს მიზნისათვის არსებობენ: „რომელიმე სიცოცხლისათსა“—ამ ასოთა ჯგუფს ეკუთვნიან თავი, გული და ღვიძლი, — „რომელიმე სიმდიდრისათს სიცოცხლისა“—ამ ასოთა ჯგუფს შეადგენს ის „ჭურჭერი, რომელსა შინა არიან საგოძნობელნი“, ამ ასოთა ქონება ადამიანს სიცოცხლისათვის კი არა სჭირია, „რამეთუ თვნიერ ამათსაცა შესაძლებელ არს ცხორებაა ჩუენი“, მაგრამ მაშინ „ცხორებაა ჩუენი ვემოჯვნებითი“ აღარ იქნებოდა.

ასოთა მესამე ჯგუფს ეკუთვნიან ისინი, რომლისაგან „იქმნების და დგრომაა შეილიერებისა და დამტკიცებაა ნათესავობისა“ (ibid. 92). როგორც აღნიშნული იყო, იმ ასოთა ჯგუფში, რომელნიც კაცს სიცოცხლეს ანიჭებენ, თავიც ითვლებოდა; ხოლო უმთავრესად ტვინი, იგი „არს მიზეზი სიცოცხლისა“ (ibid. 99); ეს იმითა მტკიცდება, რომ „ოდეს იგი ეცის რამე აკასა ტვინისასა წყლულება, მწრაფლ მოიწიის სიკვდილი“—ო (ibid); ამიტომ „ჭეშმარიტად ტვინი არს მომცემელი სიცოცხლისა“ (ibid.) ამავე დროს „აკაა თავისა“ არის სწორედ, რომელზედაც ადამიანის სახსრებისა, კუნთებისა და სხეულის მოძრაობაა დამოკიდებულია, ანუ როგორც მაშინ იტყოდნენ ხოლმე, „რომლისაგან არს ძრვაა ყოველთა იოვთაა, შეოჭვაა და განმარტებაა ლართაა, რომელი ძრავს ყოველთა ასოთა გუამისათა“ (ib. 108).

ამგვარად ადამიანი სულდგმული, მოძრავი, თავისუფალი არსება, „არს კაცი ქური თვთმოძრავი სულითა კელმწიფც ნებასა თვისსა“-ო (ib. 97). სულდგმულ არსებად მარტო ადამიანი არ ითვლებოდა: ყველაფერს „რომელსა აქუნდეს ნაწილი ცხოველებისაჲ და ძვრისაჲ, არა ეჩქუმის მას უსულლო“-ო (ib. 115), როგორც მაგალითად „მცენარტთა მოზარდთათვის ვიტყვით, ვითარმედ ცხოველ არიან“, მაგრამ მათ მხოლოდ ერთი ნაკლი აქვთ, სახელდობრ „ვერ მიწვენულ [არიან] საქმესა გრძნობისასა“ (ibid.). ამგვარადვე ავტორი ამტკიცებს, რომ „პირუტყუთა შინა არს სული პირუტყუებრი მგრძნობელი“, მხოლოდ იგი „ვერ მიწვენულ არს სისრულესა, რომელ არს მადლი მეტყუელი და გულის ხმის მყოფელი“-ო. (ibid. 115—116). ერთი სიტყვით ყველა ცოცხალი არსებანი ერთისა და იმავე სულის პატრონები არიან, მხოლოდ სხვადასხვა სახით წარმოდგენილიო.

იმის დასამტკიცებლად, რომ ერთისადიმავე ადამიანის სულიერი თვისება შეიძლება სხვადასხვა სახით გამოიხატოს, თუმც მისი სული ერთიდაიგივე რჩება, ავტორს პავლე მოციქულის აზრი მოჰყავს, რომელიც მან თავის ეპისტოლეში კორინთელთა მიმართ გამოსთქვა: „ოდეს ყრმა ვიყავ, ვიტყოდი ვითარ ყრმაჲ, ხოლო ოდეს ვიქმენ მამაკაც დაუტევე სიყრმისაჲ იგი“ (ib. 115); ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში სული-კი არ იცვლება, არამედ მისი გამოსახულება, „რამეთუ არა სხუაჲ სრული არს ყრმისაჲ და სხუაჲ მამაკაცისაჲ, არამედ უსრულ არს ყრმისა შინა და სრულ მამაკაცსა შინა“-ო (ib. 115). ადამიანის სულიერი ბუნება უსრულობისაგან სისრულეს აღწევს, ანუ როგორც ავტორი ამბობს: „გამოთლად ბუნების მის ჩუნისაჲ სულისა—არს პირველად დაწყებაჲ უსრულად, განსრულებასა—სრულ“ (ibid. 114). ერთს დროს კაცი „იყოცა სრულ“, მაგრამ ადამის ცოდვის გამო კაცობრიობის სულიერი ბუნება „დაებრკოლა მადლისა მისგან სრულისა“-ო (ibid.), ხოლო მას შემდგომ მარტო თანდათანობითი განვითარებითა და მოღვაწეობით ღვთაების შეწევნით ადამიანმა კვლავ სულიერს სისრულეს მიაღწია და „შრომითა და ნოგზაურობით მიმავალი სული კაცისაჲ მასვე სისრულესა“ ეღირსაო (ib. 114—115). ასე აქვს წარმოდგენილი გრიგოლ ნოსელს ადამიანის სულიერი განვითარების სრბოლა.

შემოქმედმა პირველს ადამიანს და მის ჩამომავლობას „ნივთად თვთმფლობელისა“ მისცა „სჯული“ (ძეგლის წერა, ქრები II, 56

და 60); ეს იყო „ბუნებითი სჯული“ (ibid. 57 და 61) ¹⁾; ამგვარი უკვე პირველმა ადამიანმა მიცემული ბუნებითი სჯული რამ რაკი უკვე პირველმა ადამიანმა მიცემული ბუნებითი სჯული დაარღვია და „წინა-უქმოდ საღთოადა ნებისა იკუმია“ (ibid. 56) და შემდეგ შიაც ვერც შემოქმედის მრავალგვარ სასჯელმა მოაქცია კაცობრიობა სწორე და წესიერ გზისაკენ, ამიტომ ღმერთმა მოსე წინასწარმეტყველის ხელით „დაწერილი სჯული“ (ibid. 57 და 61) მისცა; ეს იყო „სჯული წიგნისაჲ“ (დავით აღმაშენებელის „გალობანი სინანულისანი“, ქრ^აკი II, 105). ერთი სიტყვით იმ დროინდელ შეხედულობის თანახმად ჩვენ კაცობრიობას „მოგუტუნეს პირველად ბუნებითი და მერმე დაწერილი სჯული“ (ძეგლის წერა, ქრ^აკი II, 61).

მაგრამ კაცობრიობას ვერც მოსეს ჩაწერილმა სჯულმა უშველა: „ვერცა ერთი რაჲ... შემძლებელ იქმნა კურნებად ბუნებად (ადამიანისა), გინა თუ მტანჯველობითა და საშინელებათა, ანუ ქველის მოქმედებითა სიტკობებათაგან“ (ibid. 57), კაცობრიობის განსაკურნებლად საჭირო იყო ღვთის განკაცება, რომელმაც „წიგნის სჯულის“ მაგიერ ისევ „ბუნებითი სჯული“ დაამკვიდრა, მაგრამ ეს იყო „ახალი ბუნებითი სჯული“ (დ^ეთ აღმაშენებელის სინანული, ქრონიკები, II, 105). რომ ადამიანის ბუნება განსპეტაკებულიყო და „თანამოქალაქე მყენეს წმიდათა და სახლეულ ღთისა“ (ძეგლის წერა, ibid. 61) სხვათა შორის „ამისთვის იქმნეს... მეფეთა მიერ ჟამად-ჟამადი კრებანი ღთისმოყუარეთა ეპისკოპოსთა და ღთისა სათნო ყოფილთა მამათანი“ (ibid.); ეს კანონმდებლობა ადამიანის სულიერ მხარეს შეეხებოდა, ხოლო რაკი ხორციელი სამოქალაქო საქმეები მეფეებს ეკითხებოდათ იმიტომ, რომ გრიგოლ ხანძთელის სიტყვით „კელმწიფენი უფალჰყენა ღმერთმან ქუეყანისა განგებასა“ (ც^ეგ^ლ ხ^აძ^ე, ივ), ამიტომ საერო, სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესი და სამართალი მათგან მომდინარეობდა.

1) ამგვარი შეხედულება დასაუღვთს ევროპაშიაც არსებობდა იხ. H. Eicken. Geschichte d. System d. mittelalt. Weltanschauung 1887 წ. გვ. 548—549.

ქარი მისამ

საქართველოს სახელმწიფო და სოციალური წესწმობილება

I ს. ქ. წ.—VII ს. ქ. შ.

თავი I.

წყაროების ზოგადი დახასიათება.

§ 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ღირსება.

საკითხი საქართველოს უძველეს სახელმწიფო სოციალური წესწყობილების შესახებ, როგორც ცნობილია, ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველად ლეონტი მროველმა აღძრა და თავისებურად გააშუქა კიდევ. მასზე უწინარეს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ—ს მათიანე ამაზე არაფერს ამბობს (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“, 1921 წ. გამ. გვ. 173—184). ლეონტი მროველს თავისი თეორია აქვს მეფობის წარმოშობის შესახებ საქართველოში. მისი სიტყვით ისე გამოდის, რომ უკვე ქართველთა პირველი მამათმთავარი ქართლოს იყო თავის ძმების „გამგე და უფალ“ და მის მერმინდელ მემკვიდრეთა ყოველ თაობაში უხუცესი შვილი უზენაესი უფლებით იყო მოსილი. მხოლოდ როდესაც მცხეთოსი გარდაიცვალა და მის მაგიერ უნდა მისი უფროსი ძე უფლოსი გამეფებულყო, მაშინ მას აღარ დაემორჩილნენ და არეულობა დამყარდა. ამ დროს, ლეონტი მროველის სიტყვით, ქართლში მეფის ხელისუფლება მოისპო. უმეფობა ვითომც ფარნავაზამდე გაგრძელდა, რომელმაც მეფის ხელისუფლება კვლავ აღადგინა და საქართველოში მტკიცე სახელმწიფო წესწყობილება შექმნა.

ამნაირად ქართველი ისტორიკოსის თეორიის თანახმად საქართველოში მეფობა დასაწყისითავანი დაწესებულება ყოფილა, ერთ-

ცოლ-ქმრიან ოჯახის საფუძველზე აღმოცენებული და პირმშობლისა და პირდაპირი მემკვიდრეობის კანონზე დამყარებული. როგორც უკვე გამოჩვენებული მაქვს, მთელი ეს თეორია და სქემა ისტორიული ცხოვრების სინამდვილის ანარეკლს-კი არ წარმოადგენს, არამედ იმ დროს აღმოსავლეთში გაბატონებული თეორიების მიხედვით არის ლ. მროველისაგან შეთხზული და ყალბ ეფრემ ასურის თხზულების „განძთა ქვაბის“ მიმბაძველობას წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენი ისტორიკოსის ეს ცნობები საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების სურათის აღსადგენად გამოსადეგი არ არის (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“ I, გვ. 178—182).

ლ. მროველის სიტყვით ფარნავაზ მეფემ გაბატონებისთანავე „განაწესნა ევნი რვანი და სპასპეტი ერთი. ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ევთა ზედა. ხოლო ამით ევთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათასისთავნი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთაო. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მისგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“-ო (ც^ა მეფეთა * 129 და 130, გვ. 20 და 21). სულ 8 ერისთავი და ერთი სპასპეტი დაადგინაო.

ჩვენი ისტორიკოსის ცნობა იმ მხრივ არის სწორე, რომ სპარსეთის, სახელდობრ სასანიანთა სამეფოში ზემოდასახელებული თანამდებობანი მართლაც არსებობდა: სპასპეტი უდრის უეჭველია „ერან სპაჰპატ“-ს, სპასალარი „სიფაჰსალარ“-ს და ათასისთავი წარმოადგენს „ჰაზარაპატ“-ის ქართულ თარგმანს. ეს ტერმინი ბერძენ ისტორიკოსებსაც აქვთ აღბეჭდილი *ἡζαραπαταις* „აზარაპატეს“-ის სახით (იხ. Spiegel Eranische Alterthumskunde III, 635). მაშასადამე თვით ძირითადი ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო და ფარნავაზი ზღაპრულ პიროვნებად არ ყოფილიყო ლ. მროველის თხზულებაში და ცოცხალი, ხორცშესხმული ადამიანის თვისებების მქონებელად ყოფილიყო წარმოდგენილი, მას ვითარცა სპარსული სახელმწიფოებრივობის საქართველოში გადმომწერველს, სწორედ ასეთი დაწესებულებები უნდა შეექმნა. მაგრამ ლ. მროველის ფარნავაზ მეფეს რეალური პიროვნების თვისებები აკლია და ის წესწყობილებაც, რომელიც მას ვითომც უნდა საქართველოში შემოეღოს, უფრო სასანიანთა სამეფოს შეჰშვენის, ვიდრე იმ ხანას, როდესაც ფარნავაზი ჩვენ ისტორიკოსს ეგულებოდა. ამიტომ სანამ სხვა უფრო ძველი და უფრო სანდო წყარო არ აღმოჩნდება, მანამდე ლ. მროველის ამ ცნობების ქრონოლოგიურად განსაზღვრაცა და სინამდვილის სისწორის შემოწმებაც შეუძლებელია. ამის გამო

ამ ცნობაზე დამყარებაც სახიფათოა. ისევ სჯობია სტრატეგია და მე-V—VI სს. ქართული ძეგლების თუნდაც მცირე, მაგრამ უქვე-ლი ცნობებით დავკმაყოფილდეთ.

საქართველოში წოდებრივობის გაჩენის საკითხიც პირველად ლეონტი მროველს წამოუყენებია. მას სცოდნია, რომ წოდებრივი დანაწილება და უთანასწორობა მერმინდელი და არაპირველადი მოვლენაა. მთელი ქართველი ერი, „ქართლოსიანი“ მას თანასწორად მიაჩნდა, აზნაურობა შემდეგშია გაჩენილი, ამასთანავე ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს ცხოვრებაში უცხო ძალის შეჭრის შემდგომ. მისი თეორიით აზნაურნი იმ 1000 ბერძენი მხედრის შთამომავალი არიან, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა აზონს მცხეთაში დაუტოვა. როდესაც ფარნავაზი აზონს განუდგა, მაშინ ეს 1000 კაცი ფარნავაზს მიემხრო და მათი დახმარებით ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა. ამის წყალობით ფარნავაზმა ეს მხედარნი დააწინაურა და დასაჩუქრა: „განყუნა კევთა და ქუეყანათა შინა“, ე. ი. უძრავი ქონება, მამული და სამფლობელო მისცა, „იპურნა იგინი კეთილად“ და „უწოდა მათ სახელი აზნაური“, რომელიც ამგვარად ქართველ ისტორიკოსს პირვანდელ „აზონაური“-ს ფორმისაგან წარმომდგარად ეგულებოდა. მხოლოდ როდესაც საურმაგი ამ აზნაურთა დახმარებით გამეფდა, ამ დროითგან მოყოლებული მათ სოციალურ ცხოვრებაშიც განსაკუთრებული უპირატესობა მოიპოვეს. საურმაგმა „დაამდაბლნა ქართლოსიანი და წარჩინებულ-ყუნა აზნაური“. წოდებრივობის ჩანასახი და წარმოშობაც ლ. მროველს აქ და ამ ხანითგან ეგულებოდა. ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“ (I წიგნი, იხ. ლ. მროველი) აღნიშნული მაქვს, რომ ქართველი ისტორიკოსის ეს თეორია საქმის ვითარებისა და წოდებრივი უთანასწორობის გენეზისის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის. იგი დამახასიათებელია და საგულისხმო მხოლოდ იმ ეპოქისათვის, როდესაც ლ. მროველი მოღვაწეობდა.

ასეთი სათუო ღირსების და უძველეს დროისათვის გამოუდგარობის გამო მკვლევარმა უმათერესი თავისი ყურადღება იმ მშვენიერ აღწერილობას უნდა მიაპყრას, რომელიც ბერძენთა განთქმულ გეოგრაფს სტრატონს მოეპოვება თავის თხზულებაში. მართალია მისი ცნობა სახელმწიფო წესწყობილების შესახებ აღმოს. საქართველოს, იბერიის სამეფოს ეხება და დასავლ. საქართველოზე ამ მხრივ მას თითქმის არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ ეს აღწერილობა ერთად-ერთი დაღაგებული და საკმაოდ ვრცელი ცნობაა ამ საკითხის შესახებ. არსად სხვაგან არაფერი ამის ოდნავაც მიინც ბადალი არ მოგვეპოვება და

ეს გარემოება მით უფრო ძვირფას განძადა ჰხდის ამ ცნობასა და დიდ ღირსებას ისიც შეადგენს, რომ ქრონოლოგიურად კარგად განსაზღვრულ ხანას ეკუთვნის და I საუკუნეს დამლევს ეხება ქ. წ.

სტრაბონის აღწერილობის გარდა მე-V-VI სს. აღმოს. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად ძვირფასი ცნობები იაკობ ხუცესის თხზულებაში და ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობაშიც მოგვეპოვება. ამ ძეგლების ისტორიული ღირსების შესახებ ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“-ს I წიგნში მაქვს საუბარი და აქ ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

დასასრულ ფრიად მნიშვნელოვან მასალას აგრეთვე საღმრთო წერილის ქართული უძველესი თარგმანი, მეტადრე მისი ხანმეტური რედაქცია გვაწვდის.

მართალია ჯერ სრული სურათის აღსადგენად ბევრი აუცილებლად საჭირო ცნობები გვაკლია, მაგრამ ყველა ამ წყაროების ცნობათა შედარებითი შესწავლა და შემოწმება მკვლევარს მაინც საშუალებას აძლევს ძირითადი საკითხები წამოაყენოს და გააშუქოს. ქართული სამართლის ამ I წიგნის შინაარსი მხოლოდ I ს. ქ-წ. ხანით იწყება და მე-VII ს. ქ. შ. თავდება. ამაზე უძველესი ხანის შესახებ მდგომარეობის გასათვალისწინებლად არც სანდო და საკმაო წერილობითი ცნობები მოგვეპოვება და აქ, ამ წიგნში არც იმ ფრიად საგულისხმო მასალების გამოყენება შეიძლება, რომელსაც ენის ტრემონოლოგიის ანალიზი გვაწვდის, რათგან ამისთვის ყოველი აზრისა, თუ დებულების დასასაბუთებლად იმოდენა წმინდა ლინგვისტური საკითხების წამოყენება-გაშუქება იყო საჭირო, რომ ქართული სამართლის ისტორია მაშინ წმინდა ისტორიულ-ფილოლოგიურ გამოკვლევად იქცეოდა, რაც სრულებით შეუძლებელი იყო. რათგან ეს საკითხები ისტორიის წინა დროის ხანას ეხებიან და ამ პრობლემის განხილვას ჩემ ახალ სპეციალურ გამოკვლევაში ვაპირებ, ამიტომაც წინამდებარე თხზულების ქრონოლოგიური საზღვრები ზემოაღნიშნული საუკუნეებით მაქვს შემოფარგლული.

§ 2. სტრაბონის ცნობა

სტრაბონის აღწერილობა იბერიის სახელმწიფო და სოციალური წესწყობილების ძირითადი საკითხების შესასწავლად პირველი საუკუნის დამლევს ქ. წ. მკვიდრსა და სრულებით მკაფიო ცნობებს გვაწვდის. ამის წყალობით მკვლევარს სანდო დასაყრდნობი აქვს, რომელიც მას საშუალებას მისცემს რეტროსპექტიურად უფრო

ქართული
ენების
სწავლის
სამეცნიერო
ცენტრი

უძველესი ხანის მდგომარეობაც გაითვალისწინოთ და ამავე წლებში მოვლენათა მერმინდელი ცვლილების შესაფასებლად გამოადგება.

სტრაბონის სიტყვით მაშინდელ იბერიაში, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოში ოთხგვარი მოსახლეობა ყოფილა. მოსახლეობის პირველ წრეს შეადგენდა ის, რომლისაგანაც მეფეებს სვამდენ, სახელდობრ გარდაცვლილი მეფის შემდგომ წლოვანობითა და მახლობლობით უხუცესს წევრს. ხოლო მეფის შემდგომ მეორე, ალბათ ამავე ჰასაკისა და მახლობლობის თვალთსაზრისით, უფროსი წევრი მოსამართლეობდა და სარდლობდა. მოსახლეობის მეორე წრეს ქურუმნი შეადგენდნენ, რომელთაც მეზობელ ერებთან საცილობელი საქმეების ე. ი. საერთაშორისო საქმეების მოწესრიგებაც ებარათ. მოსახლეობის მესამე წრეს ისინი შეადგენდნენ, რომელნიც სამხედრო საქმეებსა და მიწათმოქმედებას მისდევდნენ. დასასრულ მოსახლეობის მეოთხესა და უკანასკნელ წრეს ის ხალხი შეადგენს, რომელნიც მეფის მონები არიან და ყველაფრით, რაც საცხოვრებლად საჭიროა, მეფეს ემსახურებიან. ხოლო ქონება იბერებს საერთო აქვთ საგვარეულოების და მიხედვით, რომელსაც საგვარეულოს უხუცესი წევრი განაგებს (Geographica, Lib. XI, cap. III).

რასაკვირველია ეს აღწერილობა მეტად მოკლეა. ამის გამო უქველია იგი სრულ სურათსაც არ უნდა შეიცავდეს. მაგ. ვისაც სტრაბონის აღწერილობა აქვს წაკითხული იბერიის შესახებ და ის ცნობაც ახსოვს, რომლის მიხედვით მაშინდელი აღმოს. საქართველო საქალაქო დაწესებულებითა, მშვენიერი შენობებითა და სავაჭრო მოედნებით, გზებითა და ხიდებით მოფენილი ყოფილა, გაკვირვებული უნდა იყოს იმ გარემოებით, რომ გამოჩენილ ელლინთა მეცნიერს იბერიის არც ქალაქების მცხოვრებთა და არც ვაჭრობამრეწველობის მიმდევართა წრეების შესახებ მოეპოვება რაიმე ცნობები. რაკი მისი აღწერილობა ამ წრეების მაშინდელ იბერიაში არსებობას უცილობელ-ჰყოფს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის აღნიშვნა სტრაბონს გამორჩენილი უნდა ჰქონდეს მხოლოდ. მაგრამ სტრაბონის ამ სისრულეს მოკლებულ აღწერილობასაც მეცნიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა აქვს და ძირითად წყაროს წარმოადგენს.

თავი II.

მიწაწყლის ერთეულები.

მიწაწყლისა და მოსახლეობის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში ქართულ სახელმწიფო და სამწერლობო ენაში დროთა განმავლობაში დიდი ცვლილება მომხდარა: არა ერთ სიტყვას სრულებით შესცვლია მნიშვნელობა იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ბგერითი შემადგენლობა და გარეგნობა სრულებით უცვლელი დარჩენილა. ეს გარემოება განსაკუთრებულ სიფრთხილეს გვიკარნახებს, რომ ძველი ძველის შინაარსი შეცდომით მერმინდელი და თანამედროვე მნიშვნელობით არ გავიგოთ.

თუ ეხლა ამ თვალთსაზრისით მივუდევით საკითხს და მიწაწყლისა და მოსახლეობის ერთეულების ტერმინების მნიშვნელობის შესწავლას შევუდგებით, უნდა აღინიშნოს, რომ სრულებით შესცვლილია ტერმინის „სოფელი“-ს მნიშვნელობა, რომელსაც ეხლა და უკვე დიდი ხანია დაბის მნიშვნელობა აქვს. უძველეს ქართულ მწერლობაში „სოფელი“ ქვეყანასა ჰნიშნავდა. იაკობ ხუცესის მე-V ს. თხზულებაში მაგ. ნათქვამია: „შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“-ო (წამებაჲ შუშანიკისი, ს. გორგაძის გამ. 20₃₃₋₃₄). ევსტათე მცხეთელის მე-VI ს. მარტვილობაშიც სპარსეთის მარზპანი ევსტათეს ეკითხება: „რომლისა სოფლისა ხარ, ანუ რომლისა ქალაქისა“. ამის საპასუხოდ „წმიდამან ევსტათი ჰრქუა მას: „მე სოფლისა სპარსეთისა ვიყავ, [კევისა] არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა ვიყავ“ (იხ. ხელთნაწერის მიხედვით აღდგენილი ტექსტი, შეად. საქართველოს სამოთხეს 314, სადაც საგეოგრ. სახელები დამახინჯებულია). მეორე დაკითხვის დროსაც ევსტათეს მოსამართლესთვის ასე უპასუხნია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, კევისა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო (იქვე, საქართ. სამოთხე, 316).

სწორედ ამ უკანასკნელი წინადადებითგან ჩანს, რომ პირველი პასუხის გამონათქვამი „სოფლისა სპარსეთისა“ უდრის „ქუეყანისა სპარსეთისა“-ს, ე. ი. „სოფელი“ ქვეყანას ჰნიშნავდა და არა დაბას, როგორც შემდეგში და ეხლაცაა მიღებული. ასეთივე მნიშვნელობა იაკობ ხუცესის ნაწარმოებებთან ზემო მოყვანილ ამონაწერშიაც და „აზნაურნი და უაზნონი სოფ-

ლისა ქართლისანი“ ჰნიშნავს ქართლის აზნაურებსა და ნოებს.

ამ ტერმინის სწორედ ასეთი მნიშვნელობა სრული უეჭველობით საღმრთო წერილის ძველი ქართული თარგმანითაც მტკიცდება. მაგ. ბ შჯულის 3⁴, 13 და 14 ნათქვამია: „სამეოცი ქალაქი დავიპყარი სოფლებითა მათითა“ და „ყოველი იგი გარემო სოფლები არგობისა“ და „დაიპყრო ყოველი იგი სოფლები არგობისა“. ბერძნულად შესატყვისად ნახმარია „περιχωρα“ და „περιχωρι“, სომხურად *ყასანი*, რაც მართლაც სანახებსა და ქვეყანას ჰნიშნავს.

ამ ტერმინს „სოფელი“ ქვეყნის აღმნიშვნელობა თვით მე-VIII ს. დამლევამდეცა აქვს შენარჩუნებული და იოანე საბანის ძესაც ნათქვამი აქვს: „ვდღესასწაულობდეთ კსენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისასა, რომელი ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოზ ჩუენდა ქრისტემან მოგვანიჭა“-ო (წამებაჲ ჰაბოასი, საეკ. მუხ. გამ. № 3, გვ. 35), — ან კიდევ: „ქრისტჳს მიერთთა სიყუარულითა შემეყუარე მე ვიდრე იყავ-და სოფელსა ამას შინა ჩუენსა“-ო (იქვე 36). ამის გამო, როდესაც იგივე იოანე საბანისძე მოგვითხრობს, რომ ხაზარეთში „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქუეყანასა მას ჩრდილოლისასა“ (იქვე 17) რომ ჰაბო ტფილელი „სამისა წლისა ჟამთა იქცეოდა ქალაქსა მას შინა (ტფილისში) და გარემო მას ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ“ (გვ. 22), უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენ ავტორს სოფლებად დაბები-კი არა, არამედ სანახები, თემები, ქვეყანა უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმები.

მე-IX—X ს-ითგან მოყოლებული „სოფელი“ უკვე წინანდებურად ქვეყანასა და სანახებს აღარ აღნიშნავს, არამედ დაბას.

ამგვარადვე უძველეს ხანაში სოფლის მერმინდელი და თანამედროვე მნიშვნელობის შესატყვისად ტერმინი „დაბაჲ“ იხმარებოდა, რომლის პირვანდელი ფორმა უნდა „დაბანი“ ყოფილიყო. ამ სიტყვას თავდაპირველად დამუშავებული მიწისა და ნახნავის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და სვანურში „ღზბ“ ეხლაც ხნულსა ჰნიშნავს. იაკობ ხუცესს ნათქვამი აქვს: „მოვიდა მონაჲ იგი დაბასა, რომელსა სახელი ჰრქვან ცურტავ“ (გვ. 2, II, 18—19). — „მივიწიე დაბასა მას, რომელსა იყო ნეტარი შუშანიკ“ (გვ. 3, III, 29—30) ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობაშიაც გვხვდება ეს ტერმინი (იხ. საქართ. სამოთხე 314, 318) და აქვე ნათქვამია: „ჩუენი მდაბიური არს“-ო (გვ. 316), ე. ი. ჩვენი სოფლელი არისო. საღმრთო წე-

რილის ქართულ თარგმანში „დაბაჲ“ ბერძნულ *αββα*-სა და სომხურ *ახაყ*, ან *ჯან*-ს უდრის ხოლმე (მათე 9³⁵, 10¹¹, 14¹⁵ და მარკოზ 8²³, 26⁷ და სხვაგანაც). აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ „დაბაჲ“ ბერძნული ტექსტის *αββα*-სა და სომხურის *ახაყ*-ს უდრის (მარკოზ 5¹⁴). ეს გარემოება იმის დამამტკიცებელია, რომ ამ სიტყვას თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა სამწერლობო ქართულშიაც ჯერ კიდევ მე-V-ს. ქ. შ-აც შენარჩუნებული ჰქონდა.

მოსახლეობის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად სიტყვა „სახლი“-ც იხმარებოდა. იაკობ ხუცესს მაგ. დასახელებული ჰყავს „ეპისკოპოსი იგი სახლისაჲ მის პიტიახშისაჲ“ (გვ. 3, III, 17—18). შუშანიკზეც ნათქვამი აქვს, რომ გარდაცვლის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსსა მისისა სახლისაჲ“-ო (გვ. 21, XVIII, 26), ამ ისტორიკოსის თხზულებითგანვე ჩანს, რომ ეს პიტიახშის „სახლი“-ს ეპისკოპოზი ცურტავის, ანუ ჰერეთის ეპისკოპოზი ყოფილა. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ქართლისა პიტიახშის სამფლობელოს გარკვეულ ერთეულს „სახლი“ ჰრქმევია. 506 წ. ბაბგენ სომეხთა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზების თავმჯდომარეობით შეკრებილი კრების ძეგლის წერის ხელრთვაშიაც იხსენიება *«სახლი-ყიჲ ქაყაიძი-ქსანს თანს»* („სამეფო სახლის ეპისკოპოსი“ (*ჩიქლე-ჩიქლიე, 182—183*)). ამ შევთხვევაშიაც აღმოს. საქართველოს მეფის პირადი, მისი კარის ეპისკოპოზი-კი არ იგულისხმება, არამედ იმ მიწა-წყლის მღვდელმთავარი, რომელიც მის უშუალო სამფლობელოს შეადგენდა. ამავე მნიშვნელობის მქონებულია ეს სიტყვა გამონათქვამში „მცხეთისა სახლი“, რომელიც საქართველოს აღსანიშნავად იხმარებოდა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამწყსოების საზღვრების აღწერილობის შემცველ ძეგლში მაწყვერელის სამრევლოდ დასახელებულია „სადგერი, სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წარდგომამდის“, —ხოლო წურწყაბელის კუთვნილებად იხსენიება „ხურსიძის სახლი სულა, ბოცოთ-კევი ხერთვისის ქვეით მისია“-ო (იხ. დ. ბაქრაძის *АИПАДЖ.* გვ. 81). ცხადია ამ ცნობაში „დიასამიძის სახლი“ და „ხურსიძის სახლი“ დიასამიძიანთა და ხურსიძიანთ საკუთარ სახლსა და სამოსახლო ადგილს-კი არა, არამედ მიწაწყლის ერთეულს აღნიშნავს. ლეონტი მროველსაც თავის საისტორიო თხზულებაში ნათქვამი აქვს: „ოდეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქვეყანა სამთა ძეთა მისთა, მაშინ რომელსაცა ძესა მისცა სახლად სპარსეთი, მასვე ხვდა წილად ქართლი“-ო (ც.ა. მე-

ფეთა * 111, გვ. 10). ამ წინადადებაშიაც „სახლი“ სამფლობელოს, საბრძანებელს ჰნიშნავს.

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ცხადადა ჩანს, რომ „სახლი“ ძველად მარტო ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს-კი არ ერქვა, არამედ მიწაწყლისა და ადმინისტრაციული ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარებოდა. რაკი გვარსაც, როგორც დავრწმუნდებით, ძველად „სახლი“ ჰრქმევია, ამიტომ ადმინისტრაციულ ერთეულთა ტერმინოლოგიაში ეს სიტყვა უეჭველია გვაროვნული წესწყობილების დროს უნდა იყოს შესული და სწორედ ამ ხანის უკვე მცირეოდენ ნაშთთან-ღა უნდა გვქონდეს საქმე ყველა ზემომოყვანილ მაგალითებში.

ტერმინი „ქუეყანაჲ“ უძველეს ქართულ სამწერლობო ენაში მიწასა და დედამიწას ჰნიშნავდა. ამიტომ არის რომ სახარების თარგმანში მთესელის შესახებ იგავში ნათქვამია, რომ ერთი თესლთაგანი „დავარდა ქუეყანასა კეთილსა და მოსცემდა ნაყოფსა“-ო, ე. ი. კარგ მიწაზე, ნიადაგზე დავარდაო. იოანეს თავის სახარებაშიაც 9⁶ სწერია: „ჰნერწყუა ქუეყანასა და შექმნა თიკაჲ ნერწყუსაგან“, ე. ი. დედამიწას დაფურთხაო. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა მე-X საუკუნემდისაც-კი შერჩა და გ. მერჩულს აღნიშნული აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელი პირველ მეუღაბნოეთაგან ისწავლებდა „ქუეყანასა ზედა წოლასა“-ო (ც² გ² გ²ლ ხნ²თლსა გვ. ზ. 43) , ე. ი. მიწაზე წოლას შეეჩვიაო.

მაგრამ ასეთი მნიშვნელობის გარდა „ქუეყანაჲ“ იმ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის. იაკობ ხუცესს მაგ. ვარსკენ ქართლისა პიტიახზის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ სპარსეთის მეფისაგან გამომგზავრებული „მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა, ქუეყანასა მას ჰერეთისასა“-ო (გვ. 2, II, 12—13). ჰერეთის იმ თემის შესახებაც, სადაც შუშანიკი იყო საპყრობილეში ჩამწყვდეული. ჩვენ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ იქაური ჰავის მავნებლობის გამო „მოხუცებული არავინ არს მათ ქუეყანათა“-ო (გვ. 17, XIV, 29—30). ეესტათე მცხეთელის ჩვენებაშიაც ნათქვამია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა“-განაო (საქართ. სამოთხე, 316). შემდეგში მეტადრე მე-IX ს-ითგან მოყოლებული, რაკი „სოფელი“ უკვე დაბის აღმნიშვნელად იქცა, „სოფლის“ პირველადი მნიშვნელობა განსაკუთრებით სიტყვა „ქუეყანა“-ზე გადავიდა, რომელმაც თავის მხრით თავისი პირველადი მიწისა და დედამიწის აღმნიშვნელობა

დაკარგა და ჩვეულებრივ მხოლოდ იმ მნიშვნელობით-ლა იხმარებო-
და, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის.

მიწაწყლის ერთეულის აღმნიშვნელ ჩვეულებრივ ტერმინად
„კევი“-ც იხმარებოდა. ევსტათე მცხეთელს მარზპანისათვის დაკი-
თხვის დროს განუცხადებია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, კევი-
სა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო (საქართ. სამოთხე 316).
ცხრათა ძმათა კოლაელთა მარტვილობაშიც ნათქვამია: „იყო სოფე-
ლი ერთი დიდი თავსა-ზედა დიდისა მის მდინარისა, რომელსა
ჰრქვან მტკუარი, კევსა რომელსა ჰრქვან კოლაჲ“ (ნ. მარრის
გამ. TP V, 55). ქეყენის ხეებად დაყოფვა გეოგრაფიულ თვისებებ-
ზეა დამყარებული და საქართველოს მომეტებული ნაწილისათვის
ამიტომ ჩვეულებრივი იყო.

მიწაწყლისა და მოსახლეობის ცალკე ერთეულს შეადგენდა
რასაკვირველია „ქალაქი“-ც. ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაში
ნათქვამია, რომ სპარსეთივგან ევსტათე „მოვიდა იგი ქალაქად
მცხეთად“, ხოლო როდესაც თანამემამულეთაგან დასმენილი და
მამაპაპეული სარწმუნოების ღალატისათვის შეპყრობილ იქმნა მცხე-
თისა ციხისთავისაგან, წინასწარი გამოძიების შემდგომ ციხისთავს
გადაუწყვეტია: „წარუძღუნაო ეგე ტფილისსა ქალაქსა არვანდ
გუშნასპს ქართლისა მარზპანსა“-ო (იხ. ყოფ. საეკ. მუზ. ხელთ. №№
130 და 170).

III თავი

მოსახლეობის ერთეულები

მოსახლეობის ერთეულების აღმნიშვნელ ტერმინებად უძველეს
ქართულ ნათარგმნსა და ორიგინალურ ძეგლებში „თესლი“, „ნა-
თესავი“, „ტოჰმი და „ერი“ გვხვდება.

„თესლი“ საღმრთო წერილის თარგმანებშია ნახმარი ბერძ-
ნული *παρεχ*-სა და სომხური *սկրწ*-ის შესატყვისად (მაგ. შესაქმე-
თაჲ 21_{12,13} და სხვაგან). იაკობ ხუცესს ნახმარი აქვს გამოწათ-
ქვამი „თესლ-ტომი“. მას აღნიშნული აქვს, რომ ცოლზე გულ-
მოსული ვარსკენ პიტიახში „აგინებდა . . . თესლ-ტომსა მის-
სა და სახლისა მათხრებელად სახელ-სდებდა“ (გვ. 8, VI₁₂₋₁₃).

უცხო შთამომავლობისა და ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმი-
ნიც ამავე სიტყვივგან ნაწარმოებ სიტყვას წარმოადგენდა. დაბადე-
ბის ქართულ თარგმანში ამ ცნების გამოსახატავად „უცხო-თეს-

ლი “-ა ნახმარი, რომელიც ბერძნულს *ἀλλήλας*-ს და სომხურს *ათათ*-ს უდრის.

„ნათესავი“ თესლის შთამომავალსა ნიშნავდა და შემდეგ ტომის მნიშვნელობაც ჰქონდა. მაგ. შესაქმეთა 105 ნათქვამია: „ამათგან განიყუნეს... თვთეული ენად-ენად ტომთა შინა მათთა და ნათესავთა შინა მათთა“. ამავე წიგნის 27²⁹ სწერია: „გმსახურებდენ შენ ნათესავნი“, ხოლო გამოსლვათა 6^{14,16} აღნიშნულია: „ესე არიან ნათესავნი რუბენისნი“, „ნათესავისაებრ მათისა“-ო. ამ ამონაწერებში „ნათესავი“ ბერძნული *τὸ γένος*-ის და *ἡ φυλή*-ს, ხოლო სომხური *ათინა*-ისა და *აყყ*-ის შესატყვისად არის ნახმარი.

„ტომი“, ანუ „ტომი“ სპარსული სიტყვაა. სპარსულში „ტუმ“ თესლსა ჰნიშნავს. სპარსულითგან ეს ტერმინი ასურელებსაც აქვთ „ტუმ“-ს სახით შეთვისებული და სომხურშიც არის *ათინა*-ის სახით. აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართული თარგმანის შესაქმეთა 10⁵, „ტომთა შინა მათთა“ უდრის ბერძნულს *φύλαξ ἀσῶν* და სომხურს *აყყ* იმ დროს, როდესაც ამავე მუხლის „ნათესავთა“ სომხ. *ათინა* ის შესატყვისობად გამოდის. გამოსლვათა 6¹⁶-ში „ტომნი“ ბერძნულს *αἱ φυλαὶ*-ს და სომხურს *ყხყ*-ს უდრის. ეს ტერმინი იაკობ ხუცესის ნაწარმოებში არის ნახმარი „თესლ-ტომი“-ს სახით (გვ. 8, VI₁₂₋₁₃).

ტომი და ნათესავი იმით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან, რომ პირველი უცხო სიტყვაა და მერმინდელი შენათვისებია, მეორე-კი ნამდვილი ქართული და ძველი ტერმინი არის. ამას გარდა ნათესავი ნათესაობას აღნიშნავდა და უფრო უპართო მნიშვნელობითაც, ეროვნების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, — ტომს-კი ასეთი ფართო მნიშვნელობა არ ჰქონია და გვარს, ან გვართა ჯგუფს აღნიშნავდა.

მთელი მოსახლეობისსქესისა და ჰასაკისდა მიუხედავად შემკრებლობით აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ძველ ქართულ მწერლობაში „ერი“ იხმარებოდა. იაკობ ხუცესს აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც შუშანიკის ქმარს ქართლისა პიტიახშს ციხეში დასამწყვედევად მიჰყავდა, მას თურმე მისდევდა „ამბოხი მრავალი დედებისა და მამებისაჲ, სიმრავლჳ ურიცხვ, რამეთუ უკანა შეუდგეს, კმაჲ აღმალლა და ტიროდეს“. მაშინ „შუშანიკ უკმოხედნა ერსა მას და ჰრქუა მათ: „ნუ სტირთ, ძმანო ჩემნო და დანო ჩემნო და შევილნო

ჩემო“ ო. როდესაც პიტიახში იხილა „ტირილი მამულსაჲსაჲ და დედათაჲ, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ“, დაედგინა და ყველანი გაფანტაო (გვ. 12₄₋₁₉). ამ ამონაწერითგანა ჩანს, რომ ორთავე სქესისა და ყოველივე წლოვანობის ხალხის სიმრავლე „ერი“-ს ზოგადი სახელით იყო ცნობილი.

მე-V ს-შიაცქ. შ. „ერი“ ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს შეადგენდენ სასულიერო პირნი, მეორეს საერონი, ანუ ერისკაცნი. პირველი ჯგუფის აღსანიშნავ ტერმინად იხმარებოდა „მღელთაგანი“; მეორე ჯგუფის წარმომადგენელს „ერისკაცი“ ეწოდებოდა. იაკობ ხუცესის სიტყვით წააშუშანიკს გამწარებითა და საყვედურით უნდა ეთქვას: „არცა მღელთაგანი ვინ იპოვა მოწყალეს, არცა ერისკაცი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითჟალეს მტერსა ღმრთისასა ვარსქენს“ (გვ. 7, V 10—14).

უკვე სტრაბონის დროს მოსახლეობაში ქურუმნი და მიწის მოქმედნი განცალკევებულ წრეებად იხსენიებიან. იბერიის მოსახლეობის განსაკუთრებულ ძეგორე წრეს ქურუმნი შეადგენდენ, რომელთაც თავიანთი პირდაპირი მოვალეობის, მღვდელთმსახურების, გარდა საერთაშორისო საქმეებიც კბარებიათ. სტრაბონის ცნობის მეტისმეტი სიმოკლის გამო, არა ჩანს, წარმოადგენდა თუ არა ქურუმთა წრე სრულებით გამოცალკევებულ სოციალურ ერთეულს, ჰქონდა თუ არა მას წოდებრივობის თვისებები. უეჭველია მხოლოდ, რომ ქურუმობა ალბათ მემკვიდრეობითი პატივი უნდა ყოფილიყო ამა-თუ-იმ საგვარეულოებში. მაგრამ თვით ქურუმობის მიღებისა და დამკვიდრების წესის შესახებ, ცნობების უქონლობის გამო, ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება. უძველეს დროითგან ქართველთა შორის გავრცელებული მნათობა-თაყვანისცემა მის მღვდელმსახურთაგან ვარსკვლავთმორიხელობის ცოდნას მოითხოვდა. თვით ქურუმთა შემადგენლობა უეჭველია რამდენიმე უფროს-უმცროსობაზე დამყარებული ხარისხის მქონებული უნდა ყოფილიყო, სხვადასხვა მოვალეობის აღმსრულებელი საფეხურების წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქურუმთა წრეს უეჭველია თავისი შინაგანი ორგანიზაცია უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამის შესახებ ჯერ-ჯერობით არაფრითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

მოსახლეობის მთავარ ნაწილს, რომელიც სტრაბონის აღწერილობის თანახმად მესამე წრედ ითვლებოდა, მთელი ხალხი შეადგენდა, რომელიც მიწისმოქმედებასა და მოლაშქრეობას მისდევდა. აღსანიშნავია, რომ ამ

ორი ხელობის მიმდევარი ცალ-ცალკე, განსაკუთრებულ სტრატეგიულ ერთეულებს არ შეადგენდენ, არამედ ერთ ოდენობად ჰყავს სტრატონის დასახელებული. საფიქრებელია, რომ ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ დღევანდელი მიწისმოქმედი ხვალ, თუ ქვეყანას გასაჭირი დაადგებოდა, ან სახელმწიფოს ინტერესი ამას მოითხოვდა, მეომრად გახდებოდა. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას ერისა და მეომრის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინიც ამტკიცებს. საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანებში ხალხის აღმნიშვნელ სიტყვად იხმარება „ერი“, რომელიც სათანადო ადგილას ბერძნულ *ἔχλη*, ან *λαῖς*-ს უდრის და სომხურს *ամրիս*, ან *ძიოქილირქ*-ს (მათე 26_{47,55},-მარკოზ 14₄₃, ლუკა 8₄, 19₄₇ და იოანე 11₅₀). ამავე დროსა და ხანაში „ერი“ ჯარსაც აღნიშნავდა. მაგალითად მესუქავეთა მარტვილობის ქართული თარგმანის წინადადება „ამიერითგან ერის კრება ყო“ (ხახანაშვილი. *МГАГ. 12₇*) სომხური დედნის „*աչինհասի գորս գուարხալ*“ (*Մոխիրք Հայկ. XIX, 34*), ხოლო ამავე ძეგლის ცნობა, „*համար սინէր գორայն*“ (იქვე 39) ქართულად ნათარგმნია „აღრაცხვა ყო ერისა“ (იქვე 14₅). ამგვარად ქართული ერი სომხურ *գոր* „ზორ“-ს, ანუ ჯარს უდრის. სახარების ქართულ თარგმანშიაც ჯარისკაცის აღმნიშვნელ ერთად-ერთ ტერმინად „ერისაგანი“ იხმარება და ბერძნულს *στρατιώτης*-ს და სომხურს *գորական*-ს, ან *զինավոր*-ს უდრის (მათე 8₉, 28₁₂, იოანე 19_{23,23,34}). ამავე დროს და ამავე ძეგლში „ერისაგანი“ ხალხისაგანსაც ჰნიშნავს და ბერძნულს *ἐκ τῆς ἔχλης* და სომხურს *ძიოქილირქ*-ს უდრის (ლუკა 12₄₃). ამგვარად ირკვევა, რომ ძველ ქართულ სამწერლობო ენაში ხალხისა და ჯარისათვის ერთი და იგივე სიტყვა იხმარებოდა და ეს გარემოებაც იმის დამადასტურებელია, რომ სტრატონის დროს აღმოს. საქართველოში გაცალკევებული სამხედრო და მიწისმოქმედთა სოციალური ერთეულები არ უნდა ყოფილიყო¹. რაკი იბერიაში გაჭირვების დროს სა-

¹) პროფ. გ. ადონცის ნათქვამი აქვს: სტრატონის ცნობა ისე უნდა იქმნეს გაგებული, რომ რათგან ბარის მცხოვრებნი უფრო მიწისმოქმედებს მისდევდენ და მშვიდობიან ცხოვრებას ეტანებოდენ, მთის მცხოვრებნი-კი უფრო მოლაშქრეობას რჩობდენ, თუმცა არც მათთვის იყო მიწისმოქმედება უცნობი, ვითომც ამიტომ იხსენიებს სტრატონი მესამე წრეში მიწისმოქმედებისა და მოლაშქრეობის მიმდევართ (იბ. *Армения в эпоху Юстиниана. 1908 წ., გვ. 407, შენ. 1*). ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს სტრატონი მიწისმოქმედებად ბარელებს ჰგულისხმობდა, მოლაშქრეებად—მთიელებს. მაგრამ ეს სრულებით მცდარი აზრია. სტრატ-

ლაშქროდ ყველა სრულპასაკოვანს შეეძლო გამოსვლა, ამიტომაც უნდა ვთქვათ, რომ აღმოს. საქართველოს სტრატონის ცნობით ალბანელთა 60000 ქვეითობისა და 22000 მხედრობაზე ნაკლებს გამოყვანა შესძლებია (Geographica lib. XI, cap. IV, 5).

გვარის აღმნიშვნელი თავდაპირველი ტერმინი უძველეს ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება, მაგრამ უეჭველია „სახლი“ უნდა ყოფილიყო. ამისი კვალი როგორც სხვადასხვა ტერმინებში ჩანს, ისევე მე-IX—XI სს. ძეგლებშიაც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანეში მაგ. ნათქვამია, რომ აზომ ქართველთა ამიერკავკასიაში გადმოსახლებისას თავდაპირველ სამშობლოთგან „წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუქეთანი“ (ე. თაყაიშვილის Опис. II, 709). ცხადია, რომ აქ 8 „სახლი“ 8 მთელ გვაროვნობას უნდა ჰნიშნავდეს, რათგან მარტო 8 ოჯახს ქვეყნის დაპყრობა და დამკვიდრება არ შეეძლო.

ამას გარდა ერთი გვარის მქონებელ პირებს, თუნდაც მათ შორის არავითარი ნათესაობაც-კი აღარ ყოფილიყო, „სახლისკაცები“ ეწოდებოდა. უეჭველია ეს ტერმინიც იმის მომასწავებელია, რომ ყოველი ცალცალკე გვარის აღსანიშნავად „სახლი“ იხმარებოდა. ამ გარემოების დამამტკიცებელი მაგალითების უქონლობა მე-V—VI სს. ძეგლებში იმით აიხსნება, რომ ამ დროისათვის გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო და ამას გარდა სპარსული ტერმინები იყო უკვე შემოხიზნული.

თავი მე-IV-ე.

გვაროვნული წესწყობილება.

§ 1. საგვარეულო წესწყობილება I ს. ქ. წ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ლ. მროველს ქართველი ერის უძველესი სოციალური წესწყობილება ერთ ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახის სახით ეხატებოდა. მაგრამ ეს სურათი საქმის ნამდვილ ვითარებას რომ სრულებით არ შეეფერება, ამას სტრატონის აღწერილობაც ამტკიცებს. მართალია გამოჩენილი გეოგრაფის ცნობა I ს. ეკუთვნის ქ. წ., ლ. მროველი-კი ქართველი ერის

ბოძის თუმცა აღნიშნული აქვს აღმოს. საქართველოს ბარელთა და მთიელთა მიდრეკილება, მაგრამ არსად ნათქვამი არა აქვს, რომ ჯარს მარტო მთიელები შეადგენდნენ. პირიქით მას გარკვევით აქვს აღნიშნული ბარელთა შეიარაღების წესი. ამნაირად აღონციის განმარტება სტრატონის ცნობითგან არ გამომდინარეობს და მის სიტყვებს ეწინააღმდეგება კიდევც.

უძველესი ხანის წესწყობილების დახატვასა ლამობდა, მაგრამ სოციალური ცხოვრების მიმდინარეობა არ შეიძლება მთლად უკუღმა მოტრიალებულიყო.

სტრაბონის აღწერილობაში განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი მაშინდელ აღმოს. საქართველოში საგვარეულო მიწისმფლობელობის არსებობის შესახები ცნობაა. მისი სიტყვით, ქონება იბერებს საერთო ჰქონიათ საგვარეულოთა მიხედვით და ამ საერთო საგვარეულო ქონებას გვარის უხუცესი წევრი განაგებდა. მაშასადამე კერძო საკუთრება მაშინ, უძრავი მაინც, არ ყოფილა. უძრავი ქონება გვარის საერთო საკუთრება იყო და თვით ამ ქონების მოვლა-გამგეობაც საერთოვე ყოფილა, რათგან მისი მართვა-გამგეობის უფლება გვარის უხუცეს წევრსა ჰქონია ხელთა.

რა უნდა ჰრქმეოდა სახელად ამ გვარის უხუცესს, რომელიც საგვარეულოს უზენაესი ბატონ-პატრონი ყოფილა? თუ იმ გარემოებას ანგარიშს გაუწევთ, რომ ტერმინი „გვარი“ მე-XI ს-ზე უწინარეს ქართულ სამწერლობო ენაში არა ჩანს და „ტომი“ ც უტყზო სიტყვაა და სპარსულითგან არის შემოსული და უძველესი ქართულისათვის აგრეთვე უცნობი სიტყვა იყო, მხოლოდ ორი სიტყვა „ნათესავი“ და „სახლი“-ღა გვრჩება, რომელიც გვარის აღსანიშნავად შესაძლებელია მიღებული ყოფილიყო. ხოლო რათგან ერთიდაიმავე საგვარეულოს წევრს და ერთიდაიმავე გვარის მქონებელ ადამიანს ქართულად „სახლისკაცი“, ან „სახლისშვილი“ ეწოდებოდა და ეხლაც ეწოდება, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ გვარს, როგორც დაერწმუნდით, უძველეს დროს „სახლი“ ჰრქმევია.

ამის შემდგომ ადვილი მისახვედრია, რომ სტრაბონის-დროინდელი საქართველოს საგვარეულოს იმ უხუცეს წევრს, რომელსაც გვარის საერთო ქონების მართვა-გამგეობა ჰქონია ჩაბარებული, „მამასახლისი“ უნდა ჰრქმეოდა სახელად.

თუმცა იმ დროინდელი ქართული წყაროების უქონლობის გამო ამ დებულების სიმართლისა და სისწორის დასამტკიცებლად პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ არაპირდაპირი არა ერთი მოიპოვება. ამ თვალსაზრისით მაგალითად მკვლევარისათვის მეტად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა, თუ ქართული სახარების უძველესი, ხანმეტი თარგმანის მათეს თავის X₂₅ ტექსტს ჩაუკვირდებით. მე-X ს. რედაქციით ეს მუხლი ასეა წარმოდგენილი:

„უკუეთუ სახლისა უფალსა ბელზებულით ჰხადოდეს, როდენ უფროდს სახლეულთა მისთა“-ო. აქ „სახლისუფალი“ არის ბერძნული ἰσχυροειδής-ისა და სომხური *սահլուսէր*-ის შესატყვისობა, ხოლო „სახლეულნი“ ბერძნულ οἱ ισχυροὶ-ს და სომხურს *ըն-սահლუ*-ს უდრის. მართლაც ქართული თარგმანის „სახლის-უფალი“ ბერძნულს *ισχυροειδής*-სა და სომხურს *սահლუ-ს* ზედმიწევნით გამოჰხატავს, რათგან *ბჰაპრუჟ* და *სէრ* სწორედ რომ უფალსა ჰნიშნავს.

მაგრამ ეს მუხლი ჩვენს პირველ მთარგმნელებს ასე არ გადმოუთარგმნიათ: პალიმფსესტად დაცულ ხან-მეტ სახარებაში სახლისუფლის მაგიერ სწერია „**მამასახლისსა**“ და ასევეა ეს ადგილი ჰადიშის მე-IX ს. სახარების ხელთნაწერში დაცული. ქართველმა პირველმა მთარგმნელებმაც რასაკვირველია კარგად იცოდენ, რომ *ბჰაპრუჟ* და *სէრ* ქართულად „უფალი“-ა. ეს სიტყვა მათ არა ერთხელ აქვთ თავიანთ თარგმანში ნახმარი. მაშასადამე მათაც შეეძლოთ ეს ტერმინი „სახლისუფალ“-ად გადმოეთარგმნათ, ან ნამდვილი ქართული სიტყვა „მამფალი“ ეხმარათ. მაგრამ ისინი ასე არ მოქცეულან. ტერმინ „მამფალ“-ში სახლის უფროსობის ცნების გამომხატველი სიტყვა წარმოადგენილი არ არის და ამიტომ გამოსადეგი არ იყო. ხოლო თუ „სახლისუფალი“-ს მაგიერ „მამასახლისი“ იყო ნახმარი, უეჭველია იმიტომ, რომ მაშინ ეს სიტყვა ერთადერთი ჩვეულებრივი ზოგადი ქართული ტერმინი უნდა ყოფილიყო სახლის უფროსისა და უხუცესი წევრის აღსანიშნავად. შემდეგ საუკუნეებში, როდესაც ძველი გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო, სახარების ქართული თარგმანის ბერძნულთან შეწამების დროს მიუქცევიათ ყურადღება, რომ ძველი ქართული ტერმინი „მამასახლისი“ ბერძნული *ισχυροειδής*-ის ზედმიწევნით შესატყვისობას არ წარმოადგენს და ამის გამო სამართლიანად უფრო სწორედ „სახლისუფალი“ მიიჩნიეს.

ესეც არის კიდევ აღსანიშნავი, რომ იმ ფაქტის გასათვალისწინებლად, თუ რამდენად ძლიერი ყოფილა გვაროვნული წესწყობილების ნიადაგზე წარმოშობილი ადმინისტრაციული ტერმინი „მამასახლისი“, ის საგულისხმო გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც საქართველოში მეუღანბნოება და სამონასტრო დაწესებულებები გაჩნდა, მონასტრისა და ბერმონაზონთა სათავეში მდგომ თანამდებობის პირსა და უფროსს „მამასახლისი“-ვე ეწოდა, თუმცა იქ გვარის მსგავსი არაფერი იყო და მონაზონთა მთელ მისწრაფებას ხორციელ ნათე-

საობასთან და ნათესავებთან ყოველივე კავშირის შეწყვეტა და უარყოფა შეადგენდა.

§ 2. სოფლების გვაროვნებათა მიხედვით დასახლებულობა.

საგვარეულო წესწყობილების მნიშვნელობის საკითხის გამორკვევის შემდგომ საქართველოს სოციალური ცხოვრებისათვის უძველეს ხანაში, თავისდა თავად იბადება აზრი, რომ მოსახლეობაც საქართველოში გვაროვნებათა მიხედვით უნდა ყოფილიყო დაშენებული. უძველესი ხანისათვის ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა წერილობითი ძეგლებითგან რასაკვირველია შეუძლებელია და შემდეგშიაც მხოლოდ იმ დროითგან, რა დროსაც ხალხის აღწერის დავთრებია გადარჩენილი, მკვლევარს საშუალება აქვს ამ საკითხის შესასწავლად სანდო ცნობები ხელთ იქონიოს. სამწუხაროდ მე XVIII ს-ზე უწინარესი დროის ამგვარი ძეგლები ჯერ აღმოჩენილი არ არის და ამ დროისაც საქართველოს მხოლოდ ზოგიერთი თემისა და ხეობის აღწერილობა მოგვეპოვება, მთელი საქართველოს მთლიანი სურათის აღსადგენად-კი მასალები ჯერ არ არსებობს. ამისდა მიუხედავად მაინც არაგვისა და ქსნის ხეობათა მე-XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრებიც ფრიად საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევს.

ამ 1774 და 1781 წ.წ. დავთრებიდან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარშიაც არა ერთი სოფელი ყოფილა, რომლის მთელი მოსახლეობა მხოლოდ ერთ გვარეულობას ჰკუთვნებია. მაგ. არაგვის ხეობის: ს. ქვემო მღეთის ყველა მცხოვრებნი ბურდულები ყოფილან, სეთურთკარში ყველანი სეთურიძეები იყვნენ, ჯალუმანთ-კარში ყველანი ჯალუმიძეები, კაიშაურთ-კარში — კაიშაურნი, ქოროლოს — წამალაიძენი, სვიანანთ-კარში — სვიანაიძენი, ციხიანთ-კარში — ციხიაურნი, როროს — ბელოიძენი, გვიდაქეს — ბუჩუკურნი, ჩონჩოს — ნარიმანიძენი, ბეჭიანთ-კარს ბეჭიაურნი, ჩოქურს — ჩოქურნი, კობიანთ-კარს — კობაიძენი, ძმიანთ-კარს — ქავთარაძენი, რომელთაც ბატატიანთ-კარშიაც მთელი სოფელი უკავიათ, ამირთ კარს — ამირიძენი, ჩოხს — ჩოხელნი, ჩობაურთ-კარს ჩობანაურნი, ლიდას — თლოშიაურნი, გოგონაურთას — ბეჭაურნი, რომელთაც კიტოხშიაც მთელი სოფლის მოსახლეობა ეკუთვნით, მაქართას — თლოშიაურნი, წინამხარს აფ-

ციურნი, ფხაეთს იგრიულნი, კოკოს ჩოხელნი, ვეშაგურთ-კარს ვეშაგურნი, ზენუბანს გიგაურნი, პავლეურთ-კარს პავლეურნი.

ქსნის ხეობაში 1781 წ. დავთრის მიხედვით შემდეგი სოფლების მოსახლეობა მთლად ერთ საგვარეულოს ეკუთვნოდა: ილურთ-კარში ყველანი ილურიძენი იყვნენ, დორეულთ-კარს—დორეულნი, შველიეთს შერმადინნი, რომელთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა ს. მოქალიათი და საქორეთი, ხარბალს — ქენქაძენი, რომელთაც ქარჩოხის მოსახლეობაც (ერთის გარდა) ეკუთვნოდა, მიდელანთ-კარს—მიდელანნი, თინიკანთ-კარს თინიკანნი, რომელთაც კორინთის მთელი მოსახლეობაც ეკუთვნოდათ,—და ჩიტინთ-კარს ჩიტინნი.

ბევრი სოფელია, რომლებშიაც მოსახლეობა მხოლოდ ერთს საგვარეულოს ეკუთვნის და მხოლოდ თითონ ორი, სამი სხვა გვარის მოსახლე არის ხოლმე. ხშირად სხვაგნითგან შემოხიზნული, როგორც ეს დავთარში ხშირად აღნიშნულიც არის. სოფლების მოსახლეობის პირვანდელ ერთ-გვაროვნულობას სწორედ ეს ხიზნობა და შიშიანობის დროს ბართგან მთაში შეხიზნვა და ჩასახლება არღვევდა, ბარად-კი მტრის შემოსევა-აოხრებისაგან სოფლის მცხოვრებთა ამოვარდნა—დაწიოკება.

საქართველოში რომ სოფლის მოსახლეობა გვარეულობებად ყოფილა თავდაპირველად დაშენებული და შემდეგშიაც საგვარეულო წესწყობილების დარღვევის და პატარა ოჯახების გაჩენისდა მიუხედავად ერთსადიმავე სოფელში ერთსადიმავე გვარის მეკომურები ცხოვრობდენ, ეს გარემოება უფრო მეტი სიცხადით წარმოგვიდგებოდა, ხალხის აღწერის დავთრებში რომ თანდათან საგვარეულო სახელების მაგიერ მამისშვილობის სახელების ჩაწერა არ დაეწყათ და ამით ჩვენთვის მეკომურთა ნამდვილი გვარის გაგების საშუალება არ მოესპოთ. ჩვენამდის მოაღწია ორმა ერთდამიმავე ხეობის დავთარმა, რომელთაგან ერთში მოსახლეობის გვარი, მამისშვილობისა და საკუთარი სახელები სრულად არის შეტანილი, მეორეში-კი გვარები გამოტოვებულია და მხოლოდ მამისშვილობისა და საკუთარი სახელებია შეტანილი. ამ უკანასკნელი დავთრის მიხედვით რომ გვემსჯელა და სრული აღწერილობა ხელთ არ გვქონოდა, სოფლების მოსახლეობა მთლად სხვადასხვა გვარეულობის წარმომადგენელთაგან დასახლებულად გვეჩვენებოდა. ბარად, რაკი იქ შედარებით უფრო ინტენსიური ცხოვრება იყო, ძველი წესებიც მთაზე გაცილებით უფრო ადვილად ქრებოდა და საგვარეულო სახელებს უფრო სწრაფადაც ივიწყებდენ.

§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წეს- წყობილების პირველადობის საკითხი.

ამ ნაირად გამოირკვა, რომ სოფლები საქართველოში გვარეულობებად ყოფილან დასახლებულნი და მთაში ამისი კვალი მე-XVIII ს. დამლევამდისაც მკაფიოდ ჩანდა. ცნობილია, რომ დიდ საგვარეულოებს მეტადრე აღმოს. საქართველოში მე-XIX ს.-შიც-კი კარგა ხანს საგვარეულო მამულები გაუყოფელი და საგვარეულო მიწისფლობელობა ჰქონდათ. ბუნებრივად იბადება საკითხი, ეს ხომ ძველისძველი მდგომარეობის ნაშთი არ იყო და ქართველობამ პირვანდელი საგვარეულო წესწყობილება ხომ არ დაიცვა მე-XIX ს.-მდე?

უკვე დიდი საგვარეულოების მე-XVI—XVIII სს-ის ბლომად შენახული გაყრილობის წიგნებითა მტკიცდება, რომ საქართველოში გინდ დიდი საგვარეულოების განუყოფელობა — გაუყრელობაზე და ამ გზით პირვანდელი წესწყობილების დაცულობაზე მსჯელობა და ლაპარაკი შეუძლებელია. ხოლო, როგორც „მუშ. წამებ“-ითგან ცხადადა ჩანს (გვ. 13, X—18, XVI), უკვე მე-V ს.-ში მაღალი წოდების ღვიძლი ძმები ერთ სახლად არ ცხოვრობდენ და საერთო მეურნეობაც საექვოა რომ ჰქონდათ, ამის გამო დაუჯერებელია ის საგვარეულო მიწისმფლობელობა, რომელიც საქართველოში მე-XVI—XIX სს-ში იყო, სტრაბონის-დროინდელი წესწყობილების ნაშთად ვიცნათ.

ჩვენ დავრწმუნდით, რომ უძველესს დროს საქართველოში სუფევდა საგვარეულო წესწყობილება: იგი გაბატონებული იყო სახელმწიფო ცხოვრებაშიაც, საზოგადოებრივშიაც. ზემონათქვამის შემდგომ აქაც უნებლიედ გვებადება საკითხი, თავდაპირველი, პირველადი მოვლენა არის ეს საგვარეულო წესწყობილება, თუ არა? ამგვარი ეჭვი სრულებით ბუნებრივი იქმნება თუ გავიხსენებთ, რომ ქართველი ერი ქრისტეს წინათაც მრავალი საუკუნეების განმავლობაში ცხოვრობდა ისტორიულად, ვითარცა განვითარებული და წარმატებული მოქალაქეობის მქონებული ეროვნება. საგვარეულო წესწყობილება-კი კაცობრიობის განვითარების თითქოს პირველ საფეხურთაგანია.

ჯერ-ჯერობით ამ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა არ შეიძლება, მაგრამ არის ერთი საყურადღებო გარემოება, რომელიც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია სტრაბონის დროინდელი საგვარეულო წესწყობილება პირველადი-კი არ იყოს, არამედ მეორადი, ან მესამეგზისიც.

საზოგადოდ ირკვევა და ქართული სამართლის წყაროებიდან ჩანს, რომ საგვარეულოსა და ოჯახის გაყრის შემდგომაც გვაროვ-

წობითი ერთობა შეიძლება კვლავ განახლდეს. ეს გარემოება ზღაპრულია, რადგან ჩვენთვის ცხადი გახდეს, უნდა ერთს საგულისხმო დაწესებულებას შევცნოთ, რომელსაც ქართულ იურიდიულ მწერლობაში „შეყრილობა“ ეწოდებოდა. ამის შესახებ ცნობები ქართული სამართლის წიგნებში რასაკვირველია არა მოიპოვება რა; იგი კერძო ცხოვრების მოვლენა იყო და ამის გამო მხოლოდ საბუთებშია აღნუსხული. როგორც გვარისა და ოჯახის დაყოფა გაყრის საშუალებით წარმოებდა, ისევე შეერთების პროცესიც ყოფილა, რომელსაც თავისი წესები ჰქონია. ამ მეტად საყურადღებო და აქამდე უცნობი დაწესებულების შესახებ ვერაფერს ვიცით. „შეყრილობის წიგნები“-ს სახელით ცნობილი საბუთების ცნობები მოვისმინოთ. 1717 წ. საბუთში ნათქვამია:

„ნებითა და შეწყენითა ღთისათა... ესე ძმობის წიგნი მოგართვით თქვენმა ძმისწულებმა დათუნამ და პაატამ თქვენ ბიძა ჩვენს იესეს, შვილსა თქვენსა ოთარსა და გერმანოზს, ასე და ამა პირსა ზედა: გაყრილი ვიყავით და ისევე ერთმანერთის თავი მოვიწოდეთ და ისევე ძმათ შევიყარეთ. ეს პირობა დავხდევით (sic), რომ მამის მამული და ბიძის და ოთარისაც და რაც ჩვენი მამა-პაპათ მამული იყოს, ნასყიდიცა და უსყიდიცა, ყველა გავვიერთებთ; რაც ერთობაში შევიმატეთ, საერთო იყოს, რაც დავგეკარგოს ისიც საერთო იყოს. ... ჩვენ რომ ვალი გუმართებს ოცი თუმანი, საერთოდ გადავიხადოთ, და სხვა, რაც დარჩეს, თავ-თავისთვის გარდავიხადოთ. თქვენდა უკითხავად არც მამული გავსცე, არც დავიბრიო კაცი, არც გამოვიყვანო მსახური და მხლებელი; თუ პური და ღვინო გადაგურჩეს, საერთოდ მოვიხმაროთ, ან მამული ვიქრთამოთ, ან ვიყიდოთ, ყველა საერთოდ იყოს“-ო (სქს სძვლნი I, 445).

1675 – 1685 წ. საბუთში სწერია: „სახელითა სახიერისა არსება-დაუსაბამოსა ღთისა, მამისა, ძისა და წმინდისა სულიათა... ესე ფიცი და პირობა მოგეცე მე სარდალმან თამაზ თქვენ, ჩემსა ძმასა, მდივანბეგს ვახტანგს ასე და ამა პირსა ზედან: ძმობისა და სახლის კაცობის პირობაზე ვიყო შენთვის კარგი და კარგის მდომი... ჩვენი სახლი არ მოიშალოს და არ გაიყაროს, თვარადა, ღთის ნუ ქნას, ერთობა არ მოკლდეს, ჩვენ ერთმანერთს არ მოვეშოროთ და ერთნი ვიყვნეთ. რაც, ან ღთითა და ან ბატონით, მომეცეს და ვიშოვო, ნასყიდს გარდა, საერთოდ იყოს, რაც ჩემს ქვამში მოგშორდეს და გაგეყაროს“-ო (სქს სძვლნი II, 208).

1779 წ. საბუთში ნათქვამია: „ნებითა და შეწვენითა მღლისა-
თა... ესე ამიერით უკუნი სამდი ყამთა და ხანთა მტკიცე და
შეუცვალეგელი და საბოლოოდ გასათავებელი წიგნი და
პირი დავდევით თუმანიშვილმა ფირან და ჩემმა შვი-
ლმა ბეჟანმა, ასე რომე მოვედით და თქვენ, ჩემს
განაყოფს, მანუჩარის-შვილს გორჯასპის **შემოგეყარეთ**
ასე რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, **შენ არ გაგეყაროთ**,
ჩვენის სასახლითა და ყმითა და მამულით, თუ რამ
გვაქვს ქონებითა და ამ პირობითა, რომ მანამდი ცოცხალი
ვიყოთ, არ მოგშორდეთ, და ჩვენს უკან ჩვენი მამული და სასახლე
და თუ რამ გვაქვს, ისიც სულ შენი იყოს... **მე თუმანიშვილის ბე-
ჟანის შვილს გოგიას ამ კურთხეულის პაპის ჩემისაგან მოცემუ-
ლის შეყრილობის წიგნის ყაბული მაქვს**. ლ^თ «მა» სიცოცხლე
და სიკვდილიც თქვენთან მომცეს“ (სქს სძვლნი III, 506).

1778 წ. ქრისტიანობის დღეს შედგენილს საბუთშიც სწერია:
„ესე საძმო და ერთობის წიგნი მოვე მე გოსტაშაბის-
შვილმა დავითის შვილმა ერასტიმ და სახლისა ჩემისა მო-
მავალმა შენ ჩემს ბიძაშვილს ბეჟანის შვილს ზურაბს და
სახლისა შენისა მომავალს ასე და ამა პირსა ზედა, რომ ავის დროს
მიზეზით პაპა ჩემი და მამა შენი ერთმანერთს დაშორებულ-
ყვნენ და გაყრილიყვნენ და მას უკან ძმობისა და სახლის კა-
ცობის სიყვარულით ძმათ შეყრილიყვნენ... რომ მაშინდელი
იმათი შეყრილობის წიგნი დღესაც არის. მას უკან კიდევ
გაყრილიყვნენ და ახლა ჩვენ ერთმანერთის სიყვარულით მო-
ვინდომეთ ძმათ (sic) შეყრა და ერთათ ყოფნა... რომ
რაც პაპას ჩემს თავისი საუფროსოთი სახლის კაცე-
ბიდამ წილი გამოჰყოლია სამკვიდრო, თუ ნასყიდობა
და თუ მას უკანდელი შემატებული ყმა და მამული,
დღეს რისაც მქონებელი ვარ ამ წიგნის მოცემასი
ყმისა თუ მამულისა ამით ძმათ შეგყრივარ, რომ დღეის
უკან... მე ჩემის მამულით და ყმით და შენ შენის მამუ-
ლით და ყმით ერთათ ძმურებ სიყვარულით უნდა ვიყვ-
ნეთ... იმ მამულის გამოსავალიც ორთავ ერთობაში
უნდა მოვიხმაროთ და სხვა რიგათ სამამულოთ შენ ზურაბს ბე-
ბია ჩემის ნასყიდობასთან საქმე არა გაქვს, ამას ვაოდა შენი წი-
ლი ნასყიდი, თუ უსყიდი ყმა და მამული და აგრეთვე
ჩემი ნასყიდი თუ უსყიდი ყმა და მამული ლხინში თუ
ჭირში საძმოთ უნდა მოვიხმაროთ“... (სქს სძვ. I, 102-103).

1777 წ. საბუთშიც სწერია: „ეს წიგნი მოგართვი მე ელიზ-
ბარ სოლოლაშვილმა ქაიხოსროს შვილმა შენ, ნათე-
საცხსა ჩემსა, ხოლო დღეითგან ძმასა ჩემსა შიოშს სო-
ლოლაშვილს და შვილებსა შენსა იესეს, მანუშარს და იორანს,
სამსავე ერთად და არა სათითაოდ ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე
თქვენი დიდი სიყვარული მქონდა და მაქვს იმიტომ-კი არა, რომ
ჩვენ ნათესავები ვართ, არამედ იმიტომ რომ ნებითა ღვთისათა შე-
ვერთდით თითქოს ერთი მამის და ერთი დედისა შვი-
ლები ვყოფილიყავით: შენი შენი შვილებით ერთი ძმა
ხარ, მე-კი მეორე ძმა, მე უფროსი ძმა ვარ, შენ-კი უმ-
ცროსი. რაც გვაბადია და მომავალშიც გვექმნება
ჩვენ თანასწორად უნდა გვეკუთნოდეს და ყველაფერი
უნდა საერთო შეთხმებით გავაკეთოთ და გადავწყვიტოთ
ხოლმე და რასაც შევიძენთ, საერთო უნდა იყოს“-ო (დ.
ფურცელადე Кр. грам.-28).

განსაკუთრებით საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ ეს შეყ-
რილობა-შეერთების პროცესი მარტო მაღალ წოდებას, თავად-აზნა-
ურთა შორის-კი არ წარმოებდა, არამედ სხვა წოდებათა წიაღში
მყოფ ერთეულებსაც ემჩნევა. ამ წრის შესახები ცნობები უფრო სა-
გულისხმოა თავიანთი გულახდილობით: შეერთების ნამდვილი მიზეზი
იქ პირდაპირ არის დასახელებული და ნათქვამი. აი მაგ. ერთ ასეთს
1797 წელს შედგენილ საბუთში რა სწერია: „აღა-მაჰმედ-ხა-
ნის ტფილისში შემოსევის დროს სპარსელებმა ჩვენი
სახლითგან რამოდენიმე კაცი ტყვედ წაასხეს და ამას
გარდა დიდი ზარალი და დანაკლისიც შეგვემთხვა.
ჩვენი ტყვეების გამოსყიდვისა და ჩვენი მდგომარე-
ბის გასაუმჯობესებლად, ჩვენ ურთიერთის თანხმო-
ბით ერთად შევიყარენით: ამიერთგან ჩვენ ყველანი ძმანი
ვართ, თითქოს ერთი დედ-მამისა შვილები და რაც გვაქვს და
რასაც მომავალში შევიძენთ უნდა საერთო იყოს“-ო
(დ. ფურცელადის Кр. грам. 65-66).

ამაზე უფრო საინტერესო ცნობები სოციალური ცხოვრების
ამ საინტერესო მოვლენის შინაგანი წესებისა და მოწყობილობის შე-
სახებ ერთს 1798 წ. საბუთში მოიპოვება, რომელშიაც ნათქვამია:
„ტფილისის აოხრების შემდგომ ჩემმა ძმამ ყიზლა-
რითგან ჩემი რძალი გამომისყიდა და მე იმის ჩამოსაყვა-
ნად ყიზლარში წავედი და ჩამოვიყვანე. თუმცა მე და ჩემი

ძმა და რძალი გაყრილები ვიყავით და ცალ-ცალკე ვცხოვრობდით, მაგრამ ჩვენი საერთო კეთილდღეობის გულისათვის ერთ ოჯახად შევიყარებით. ჩვენ უნდა ერთი ერთმანერთს ვუშველოთ, ვიმუშაოთ და ვაქრობა ვაწარმოვოთ და ყველაფერი გავაკეთოთ, რაც ჩვენი სახლისათვის სასარგებლო იქმნება და ჩვენ შორის სიტყვები „ჩემია“, ან „შენია“ არ უნდა იყოს, არამედ ყველაფერი რაცა გვაქვს და რაც გვექმნება, ყველას თანასწორ წილად უნდა გვეკუთვნოდეს. ვინც ჩვენგან გამოყოფას მოისურვებს, ჩვენი სახლითგან უარაფროდ გავიდეს, სახლში შემოსულ ჩვენ პატარძალს ჩვენი სახლის უფროსმა უნდა მისი მზითევი ჩამოართვას და მას ამის ხელწერილი მისცეს. თუ მას ფულები ექმნება, ჩვენი სახლის უფროსმა საერთო სათავენოს მიუმატოს. ჩვენი სახლის ქვრივს გათხოვება შეუძლიან და თუ გათხოვდა, უნდა მზითევიც დაუბრუნდეს და სამარხაეც მიეცეს სოფლური წესით. სახლში ყველაფერს ჩვენი სახლის უფროსი (მამასახლისი?) განაგებს: იმის დაუკითხავად ვერავინ თავის დანიშნულ საცოლო საც-კი ვერაფერს აჩუქებს. ქალებს უფლება არა აქვთ თავიანთთვის თავისით რაიმე იყიდონ. მათ ეძლევათ ყოველ კვირა წმინდა სანთელი და რაც-კი ეკლესიისათვის არის საჭირო. ყველა იმათ უნდა ერთნაირად ჩაიცვან და დაიხურონ: ქალებს უფლება არა აქვთ სხვადასხვანაირი და ძვირუფასი ტანისამოსები ჩაიცვან, ხოლო თუ ვინმე მათგანი დიდ კაცობას მოინდომებს, უნდა ჩვენი სახლითგან ხელცარიელი გავიდეს. მთელ ჩვენ სახლეულთაში ყველას ერთი მოძღვარი უნდა ჰყავდეს და ერთინათლია. თუ ნათლია ხელმოკლე იქნება, ნათლობის ხარჯს ჩვენი სახლივე კისრულობს“-ო (იქვე 68).

ზევით განვებ მოვიყვანეთ საბუთებითგან ბლომად ამოღებული ამონაწერები. ამ საბუთებითგანა ჩანს, რომ შეყრილობისადმი მისწრაფება და პროცესი ქართველი ერის ყველა წრეში იყო უმაღლესითგან მოყოლებული სოფლებამდე. ცხოვრების უშიშროების შესაქმნელად გაყრილ-დაშორებული წევრები საერთო გასაჭირის დასაძლევად შეერთება-შეკავშირებაზე ზრუნავდნენ. ამნაირად გაყრილი და დაშლილი ოჯახი, ან საგვარეულო კვლავ ერთდება, მამულს აერთებს და საერთო მეურნეობის წარმოებას იწყებს. ამასთანავე სახლის, ან გვარის უფროსს ირჩევს, რომელიც ძველი დროის მამასახლისის მსგავსად საერთო საქმეებს ხელმძღვანელობს და არი-

გებს. სწორედ ასეთ პირობებში და ამ გზით გვაროვნულ წესწყო-ბილება ერთხელ დაშლილი შეიძლება კვლავ განახლდეს და სოციალური ცხოვრების ისევ ძირითად მოვლენად და ქვაკუთხედ დაწესებულებად იქცეს. ამისთვის საკმარისი იყო მხოლოდ, რომ ის გაკირვება და გვაროვნობის დაყოფის პროცესის შემაფერხებელი გარემოება შედარებით ხანგრძლივი ყოფილიყო. ასეთ მდგომარეობაში-კი ჩვენი ერი არა ერთხელ ყოფილა: საქართველოს პოლიტიკური ბედის ტრიალი მრავალჯერ ყოფილა უკუღმართი და სწორედ ამიტომაც გაყრილობის პროცესიც შეფერხებულა და შეყრილობა დაწყებულა. თუ ეხლა იმ გარემოებასაც გავიხსენებთ, რომ ძველადვე მაღალი კულტურის მქონებული ქართველი ერი იძულებული იყო თავის წინანდელ სამშობლოთგან დაძრულიყო და ახალი მიწაწყალი დაეპყრა, ადვილად წარმოიდგენთ, რომ ქ. წ. საუკუნეებშიც ჩვენი ერი შესაძლებელია არა ერთხელ იძულებული ყოფილიყო გაყრილობის პროცესი შეყრილობის პროცესზე შეეცვალა და თავდაცვის გულისათვის გვაროვნული წესწყობილება განეახლებინა. ამის შემდგომ ვვინებ უფლება უნდა გვქონდეს ვთქვათ, რომ ადვილი შესაძლებელია სტრაბონის დროინდელი საქართველოს გვაროვნული წესწყობილება პირველადი არ იყოს ¹.

1) აღსანიშნავია, რომ შეყრილობის პროცესი ჩვენ დროშიაც ყოფილა და შეყრილობის წიგნის წერა სოფლად ეხლაც ცოდნათ. გ. ჩიტაიამ ერთი ანნაირი საბუთის პირი 1926 წელს გადმომცა, რომელიც ამ მხრივ საგულისხმოა და აქვე სრულად მომყავს. გ. ჩიტაიას ამ პირობის წიგნის გარდმონაწერისათვის დიდ მადლობას მოვასხენებ. აი თვით ეს თანამედროვე შეყრილობის წიგნი სიტყვა-სიტყვით:

„ვედებთ

პიროვნობის ხელწერილს ჩვენ გორის მაზრა ახალქალაქის თემის ამავე თემის სოფელ გრაკალში მცხოვრებნი ნინიკა სუარისძე და მისი შვილები ვანო და ნიკო და სვიმონი ესე მამა შვილიანათ ოთხივე პირნი მაზრედა ეხლა შავერთ-დით 1924 წ. იანვრის 3 დღესა როგორც ყოფილა ძველათა და ამითა ვედებთ პიროვნობის ხელწერილსა ორივე პირნი ვისაც ოჯახში ამოგვანდეს სიმტყუფენ და ლალატი ეს მტყუანი პირნი გავიდეთ, ცარიელზედა წილიდანა და მტყუანს პირს არ გავგივიდეს საჩივარში რაზედაც ემოწმებით ერთი მეორეს ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერთა.

1. ვანო სუარისძე
2. + + + ნინიკა სუარისძე
3. + + + ნიკო სუარისძე
4. + + + სიმონ სუარისძე

§ 4. ცოლქმრობისა და ქორწინების წესები საქართველოში.

ამ საყურადღებო საკითხის შესასწავლად უძველეს ძეგლებში ჯერ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება; მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და სხვადასხვა წყაროებში გაფანტული ცნობები არსებობს. ამასთანავე ცნობები სხვადასხვა დროისა და ამიტომ ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების განვითარებისა და ისტორიის სხვადასხვა საფეხურებს ეხება. ამის გამო მოლიანი სურათის აღდგენა ამ მასალის მიხედვით შეუძლებელია.

ზოგმა მათგანმა თავისი ველურობით შეიძლება სიძველისა და პირველყოფილობის შთაბეჭდილებაც მოახდინოს, მაგრამ ნამდვილად ზოგჯერ პირველყოფილი იქ არაფერია. მაგ. მე-XV ს. დამდეგს აღმოსავლეთში და საქართველოშიაც ნამყოფი გერმანელი ტყვედ ჩავარდნილი მეომარის ჰანს შილტბერგერ-ის პოეზიის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია, რომ ქართველებსა (die Georigiter Kurtzy) და ოსებს (die Jassen Ass) იმგვარადვე როგორც სომხეთში (in Ermenia) ასეთი ქორწინების წესები აქვთ: როდესაც მშობლებს თავის შვილისათვის საცოლოდ ქალწულის მოყვანა სურდათ, მაშინ საცოლოს დედას პირობას ადებინებდენ, რომ მისი ასული მართლაც ქალწული იყო. ქორწილის დროს ქალიშვილებს საცოლო სიმღერით საქორწილო ოთახში მიჰყავთ. ამის შემდგომ საქმრო ყმაწვილი კაცებითურთ მოდის ამოწვდილი ხმლით, იქვე მაყრიონითურთ ჯდება და დიდი ლხინითა, ცეკვითა და სიმღერით ჭამა-სმას შეეკციეიან. ასე რომ დროს გაატარებენ, მერმე საქმრო საცოლოსთან შეჰყავთ და ყველანი დანარჩენნი გადიან. შემდეგ მისი ძმა, ან ერთი მახლობელ მეგობართაგანი ოთახის კარებს ხმალამოწვდილი სდარაჯობს, სანამ საქმრო ადგება. თუ საცოლო ქალწული არ გამოდგა, მაშინ დედას აცნობებს. საქმროს დედა რომ თავის მეგობრებითურთ სარეცელთან მოვა, ზეწარს გაშინჯავენ და თუ იქ არავითარ ისეთ ნიშანს არ შეამჩნევენ, რომელიც ქალწულს უნდა ჰქონდეს, მაშინ ყველანი დაღონდებიან. მეორე დღეს რომ საცოლოს დედამა ქორწილში მოვლენ, საქმროს დედა ერთ ძირგახვრეტელ სასმისს დაამზადებს და როცა ღვინის დაღვევის ჯერი დადგება, ამ სასმისში ღვინოს ჩაასხამს ისე-კი, რომ ნახვრეტი ქვეითგან თითით აქვს დაცო-

ვადგენთ ამ პირობის ხელწერილს პეტრე ქავთარაძის თანადასწრებითა მიხეილ ქავთარაძის დასწრებითა რაზუდაც ვემოწმებით ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერითა მიხეილ ქავთარაძე

+++ პეტრე ქავთარაძე.

ბილი, და საცოლოს დედას გამოსაცლელად მიაწვდის. ამ რაქი სასმისის გახვრეტელ ძირს თითი მოშორდება და ღვინო დაიღვრება, საქმროს დედა საცოლოს დედას მიაძახებს: შენი ასულიც ასე მთელი აღმოჩნდაო. ეს რასაკვირველია საცოლოს ყველა მახლობლებისათვის მეტად სასირცხვილო იყო და საცოლოც ასეთ შემთხვევაში თავის მშობლებს უბრუნდებოდა ხოლმე (იხ. Hans Schiltbergers Reisebuch, გამოც. Dr. Walentin Langmantel-ის მიერ 1885 წ. Tübingen-ში, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart CLXXII, — გვ. 98—99).

მთელი ამ ჩვეულების ველურობისდა მიუხედავად რასაკვირველია იგი ძველი არ უნდა იყოს. პირველყოფილ მდგომარეობაში ქალწულების ასეთი შემოწმება წარმოუდგენელი რამეა. აღსანიშნავია, რომ კორ. ბოროზდინს ამ ნაირი ჩვეულება სამეგრელოს ებრაელთა შორის მე-XIX ს-ში აღწერილი აქვს და იმასვე მოთხრობილი აქვს, რანაირი გაუგებრობა შეიძლება მომხდარიყო ასეთი უცნაური შემოწმების დროს და როგორ შეიძლებოდა სრულებით უმანკო ქალწული ტყუილ-უბრალოდ და სრულებით დაუმსახურებლივ გაწმენილ-შერცხვნილი ყოფილიყო. საცოლოს ქალწულების შემოწმების ჩვეულება და წესი ებრაელთა შორის მიღებული ყოფილა და მეორე შჯულთა 22₁₃₋₂₁-შია აღწერილი, მაგრამ იქ ნათქვამია რომ, როდესაც საქმროს მხრით ბრალდება იყო ხოლმე წამოყენებული, თვით საცოლოს ფიზიკური მდგომარეობის შემოწმება მოხუცებულთა და მოსამართლეების წინაშე უნდა მომხდარიყო. რათგან ზემომოყვანილი ცნობის გარდა სხვაგან არსად ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება და პირვანდელიც იგი შეუძლებელია ყოფილიყო, გამოსარკვევია საითგან, სახელდობრ ებრაელთაგან, თუ არა, და როდის უნდა ყოფილიყო შეთვისებული ეს უცნაური ჩვეულება. ჰანს შილტბერგერის აღწერილობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ის, რაც ბოროზდინს მე-XIX ს. შუაწლებში სამეგრელოს ებრაელთა შორის უნახავს, უკვე მე-XIV-XV ს. ყოფილა საქართველოში, ოსებსა და სომხეთშიაც.

ყველა ცნობები ქორწინების წესების შესახებ ჩვენ მხოლოდ იმ დროითგან მოგვეპოვება, როდესაც საქართველო უკვე გაქრისტიანებული იყო. ქრისტიანობამ-კი ბევრი წარმართობის წესები ამოფხრა და თავისი შემოიღო. სხვათა შორის ცოლქმრობისათვის ქრისტიანობამ საეკლესიო ლოცვა-კურთხევა, გვირგვინთა კურთხევაც აუცილებელ პირობად გაჰხადა. ამ გარემოებამ ქორწინების ზოგი ძველი წესები შესცვალა და ამით მათ პირვანდელი თვისებები დაუკარგა.

მაგრამ ხალხი დიდ ხანს საეკლესიო გვირგვინთა კურთხევას კლ-
ქმრობისათვის თავისთვის სავალდებულოდ არ სთვლიდა.

საეკლესიო ქორწინება და ჯვარისწერა რომ ქართველ ხალხს
ქრისტიანობის ხანაშიაც აუცილებელ წესად არ მიაჩნდა, ეს სა-
მთავნელის სარგოს გარიგების 1459 წ. და წილკნელის სარგოს გა-
რიგების 1669 წ. წიგნებიდანაც ცხადადა ჩანს. სამთავნელის სარ-
გოს გარიგების წიგნში მაგ. ნათქვამია: „უკთუ ჯ^რ დაუწერე-
ლად კაცმა ცოლი დააორსულოს, გ (3) ძროხა მიაართვას“
სამთავნელს ამ დანაშაულობის საზღაურადო, ხოლო „უკთუ მლდე-
ლმან ორსულს ჯ^ი დასწეროს, გ (3) ძროხა მიაართვას, თუ
იცოდეს, -თუ არ იცოდეს: ა: (1) და მექორწინებ: გ: (3) ძროხა მი-
ართვას“-ო.

წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. განახლებულ წიგნშიაც
სწერია: თუ ვინმე „ჯვარდაუწერელი ცოლთან დაწვეს,
საკანონო ცხვარი ორი და ხარი ორი აძეს“-ო (საისტ. მოამბე 1925 წ.
II, 15₁₀₋₁₁). ქვემოთ ახალუბის შესახებ დებულებაში ეს ცნობა აზნაი-
რად არის გამოთქმული: „თუ ჯვარდაუწერელს დაუწვეს,
საკანონო ძროხა ერთი“-ო (იქვე 17₃₅₋₃₆).

მაგრამ ქრისტიანობის გავლენით შეცვლილ ქორწინების ზნე-
ჩვეულებებსა და წესებში ბევრი რამეა შენახული, რაც შორეული
წარსულის ნაშთს წარმოადგენს და ცოლქმრობის დამყარების ძვე-
ლის-ძველი წესების ისტორიის ერთ-ერთი საფეხურის დამახასიათე-
ბელია. ამიტომ მკვლევარი ვალდებულია ყველა, მცირეოდენი ცნო-
ბებიც-კი გამოიყენოს, რომელიც ამ საკითხის გაშუქებას ცოტად თუ
ბევრად ხელს შეუწყობს. ისტორიულად ცნობილ ხანაში ქა-
ლის წაგვრით, ანუ მოტაცებით ცოლად შეერთვა უწე-
სობადა და უკანონობად ითვლებოდა და ქართული
სამართალი ასეთ მოვლენას ებრძოდა ხოლმე თვითისეთ
ხანაშიაც-კი, როდესაც საქართველოს პოლიტიკურ დასუსტებას ქვეყ-
ნისა და ხალხის კულტურული დაქვეითება მოჰყვა. სამთავნელის სარ-
გოს გარიგების წიგნის უძველესს, 1459 წ. დაწერილ ნაწილში ნათ-
ქვამია: „შვეიყარენით ჩუწნ ცხრაზმის კევისა სამისავე კევის კრე-
ბულნი და მამასახლისნი და ესე პირი მოვაკსენეთ სამთავნელსა და
ჯა ომფორსა: დღეს ამას უკანით რამანცა ხუცესმან ანუ სუნდიკი-
ნოზმანთა ანუ მეყვისთა ანუ უწესოდ მიტაცებულთა ანუ
გვრგვინნი აკურთხნეს, ანუ ჯ^ი დასწერნეს, ანუ სარჯუ-
ლო დაუმალოს, რაც ეპრიანებოდეს დააურვებინოს, და
შუა ვერცა პატრონი შემოუვიდეს, ვერცა ქვეყანა“-ო. ამავე ძველში

ამ საგანზე ქვევითაც არის ორჯერ საუბარი და იქ ასე სწერია: „უკ თუ უქრმო (sic) დედაკაცო მოიტაცოს ცოლად, ბ (2) ძროხა მიართოს“ სამთავნელს დანაშაულობის საზღაურადო, ხოლო „უკ-თუ მღღელმან ამგვარად მოქმედს (sic) კაცთა ჯი დასწეროს, განიკუთნოს“-ო. მთავრამ ამ ცნობებით განაცხანს, რომ წაგვრის წესი ოდესღაც ქართველ ერსაც უნდა სცოდნოდა, როგორც სრულებით ბუნებრივი ჩვეულება.

მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება, რომელიც ქორწინების მაშინდელი ქართული ზოგი წესების აღდგენის საშუალებას გვაძლევს. მას სახელდობრ აღნიშნული აქვს, რომ, როდესაც ვაზრქენსა და მისი მეუღლის შუშანიკის შორის სარწმუნოებრივ ნიადაგზე მომხდარი განხეთქილების გამო საცოლქმრო მყუდრო ცხოვრება შეირყა, შუშანიკმა ქმრისაგან განშორებისათვის ვაზრქენის სახლი მიატოვა და სხვაგან გადავიდა, ქმარმა, რაკი დარწმუნდა რომ მათი ცოლქმრობა უკვე შეუძლებელი იყო, შუშანიკის მოძღვარს იაკობ ხუცესს მოუწოდა და თურმე შემდეგი უთხრა: „უწყია, ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა? და ჩემი სამკაული მას არა დაუტეო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს: იპოს ვინმე რომელმან განკაფოს იგი. მივედ და მომართუ იგი ყოველივე რაეცა რაე არს“-ო (წამებად შუშანიკის 10, § VII, 6—10). ვაზრქენის ამ სიტყვებითგანა ჩანს რომ მას თავის დროს ცოლისათვის სამკაული და სხვაც ბევრი რამე („ყოველივე რაეცა რაე არს“) მიუერთმევია, რომელიც მის ცოლს შეიძლება ჰქონოდა, სანამ მის ცოლობას სწევდა, ხოლო როდესაც საცოლქმრო კავშირი დაირღვეოდა, ქმარს შეეძლო იგი ჩამოერთვა. აქ რომ უბრალო სამკაულზე არ იყო საუბარი, არამედ საქმროს საცოლოსთვის მისართმევ ნივთებს ეხებოდა, ვაზრქენის დართული სიტყვებითგანაცა ჩანს: მას უთქვამს, რომ სხვა ვინმე აღმოჩნდება, რომელიც ამ ნივთებს მოიხმარებსო. ცხადია აქ მეორე საცოლო იგულისხმება, რომლის შერთვასაც ვაზრქენი აპირებდა და რომლისათვისაც მას წესისაებრ საჩუქრები უნდა მიერთმეია. ამ გარემოებას იაკობ ხუცესის მიმდევრო მოთხრობაც ადასტურებს. როდესაც მოძღვარს შუშანიკისათვის ყველა ეს ნივთები გამოუერთმევია და ვაზრქენისათვის მიუტანია, „მან მიიღო ჩემგან, აღიხილა და იპოვა ყოველი გებულად და კუალად თქუა: „მერმეცა იპოს ვინმე, რომელმან ესე შეიმკოს“-ო (იქვე 10, § VII, 14—16). აქეთგან ცხადი ხდება,

რომ ეს ის ნივთებია, რომელიც საცოლოსა და ცოლს უნდა მიჰრთმეოდა.

იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილი ცნობის მთელი შინაგანი მნიშვნელობის გასაგებად ქართული ძველი ქორწინების წესების ცოდნაა საჭირო, რომელთა დალაგებული აღწერილობა ერეკლე მეფისძეს ვახტანგ ბატონიშვილსა აქვს. მისი სიტყვით ოდეს დაამტკიცებდენ ვინმე ვისასმე სასძლოდ თვისად მოყვანად, წარუგზავნიდიან ქალსა მას შეძლებისაებრ ნიშნად სამკაულთა ძვირფასთა... და მიტანისა ჟამსა დასდებდიან ოქროსა ანუ ვერცხლისა სინსა ზედა სამკაულსა სასძლოსა და ეგრეთ მიაართვიან ქალსა მას“ (გვ. 11).

თვით ქორწილის დროსაც, როცა ჯვარის წერითგან სახლში დაბრუნებული მეფე-დედოფალი და მექორწილენი დალოცვასა და სადღეგრძელოებს მორჩებოდენ, „ადგების ეჯიბი მეფისა ორასა შიშვლისა კლმითა და მდივანმან ანუ მწიგნობარმან ვინმე წარუკითხის ნუსხა ქალსა მას ქრმისა თვისისაგან მიცემულთა სოფელთა ნუსხა პირბადის ასახდელად. შემდგომად მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის კრმლებითა და აჰხადის პირბადე სძალსა მას. შემდგომად წარმოდგების საშუალ მდივანი ანუ მწიგნობარი ვინმე და წარიკითხის, რასაცა ქალს მას გაატანდიან ზითად“ (ბატონიშვილი ვახტანგ. ისტორიები აღწერა 15).

ქორწინების წესის ამ აღწერილობაში ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ საცოლოსთვის პირველად სწორედ საქმროს უნდა მიერთმია სამკაული-საჩუქარი, ისევე ქონება და მხოლოდ ამის შემდგომ საცოლოს მზითევსაც ჩამოსთვლიდენ ხოლმე. ამგვარად პირველად საქმროს მიჰქონდა საცოლოს ოჯახში ქონებრივი საჩუქარი ქალისათვის. „ქართველი ერის ისტორიის“ მე-IV წიგნის პირველ ნაწილში ბიზანტიის უკანასკნელი კეისრის მოციქულის ცნობა მაქვს მოყვანილი, რომელშიაც ჩვენი საკითხისათვის საქართველოს მეფის გიორგის ერთი საყურადღებო განცხადებაა აღბეჭდილი. მისი ასულის ბიზანტიის მეფისათვის საცოლოდ მოხოვნელ დესპანისათვის გიორგი მეფეს განუცხადებია: ჩვენი ქვეყნის ზნე-ჩვეულების თანახმად საქმროს მოაქვს საცოლოსთვის ქონება და არა საცოლოს საქმროსთვის, ამიტომ მე ჩემს ასულს მზითევს ვერ გამოვატან. მაგრამ სხვაფრივ ქონებრივად უზრუნველვეყოფო (იხ. გვ. 44—45). აქაც მაშასადამე გარკვევით არის ნათქვამი, რომ ქართული ქორწინების წესი პირველად სწორედ საქმროს ავალბდა საცოლოსათვის ქონების მიტანას. მზითევი საქართ-

ველოში მე-IX ს-შიც უკვე იხსენიება და თვით ტერმინი უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგრამ მაინც ჯერ საქმრო იყო მოვალე, რომ ქალისათვის საჩუქარი მიეტანა და ალბათ სწორედ ამასვე გულისხმობდა გიორგი მეფე, როდესაც ქართულ ზნე-ჩვეულებათუ ლაპარაკობდა.

ეს გარემოება არ ქანჯელო ლამბერტისაც აქვს მე-XVII ს. სამეგრელოს აღწერილობაში აღნიშნული. მისი სიტყვით სამეგრელოში, ევროპაში მიღებული წესის მსგავსად, ცოლის შერთვის დროს მზითევს არ დაეძებენ: „კოლხიდაში ასე როდია, იქ ქალს არავეითარი მზითევი ქმრისათვის არ მოაქვს.. სამაგიეროდ სასიძომ უნდა მიუტანოს ქალის მშობლებს დიდი საჩუქრები და მდიდრული ძღვენი... ეს ვალდებულებაა სასიძოსი, რომ მშობლებს უნდა მიუტანოს იმდენი საჩუქარი, თითქოს სასიძლო მონა არისო და მის ფასს იხდის. ჩვეულებრივ საჩუქრად მოყავთ ხოლმე ძროხები და ხარები, ან ცხენები, ან ყმები ან და სხვა ამისთანები“ (სამეგრელოს აღწერა, აღ. ჭყონიას თარგ. 90).

ქორწილის ყოველივე ხარჯი სამეგრელოში სასიძოს უნდა გაეწია (იქვე 91). მხოლოდ ახალ ჯვარდაწერილთა ქმრისა და სიძის სახლში გასტუმრებისას ქალის მშობლები თავიანთ ასულს თან მოძრავ ქონებასაც ატანდენ (იქვე 92—93), უეჭველია მზითევის მსგავსად.

არქანჯელო ლამბერტის თავის მოთხრობაში წამოსცდენია ის აზრი, რომელიც ადამიანს ამ ჩვეულების განხილვის დროს შეიძლება დაეხადოს: საქმრო ამით „თითქოს ფასს იხდის“ საცოლოსთვის. დიახ, ის სწორედ ურვადი იყო, ქალის წამოყვანისათვის მირთმეული ქონებრივი საზღაური და იაკობ ხუცესის ცნობაშიაც ამავე ურვადის კვალი დანაწილი უნდა ვიგულისხმოთ.

ამას გარდა ქართული ქორწინების წესს დაცული ჰქონდა დანაწილობრივ ეხლაც შენარჩუნებული აქვს ზოგიერთი ფრიად საგულისხმო ჩვეულებანი, რომელიც უძველესი დროის პირობების ანარეკლად უნდა მივიჩნიოთ. ბატონიშვილი ვახტანგის სიტყვით ჯვარის წერისათვის საცოლოს სახლში მიმავალ სასიძოს „მიუძღოდიან მოხელენი და მგალობელნი მაყრულისა თქმითა და კარგად შეკაზმილნი. და თვითცა და თანამყოლნიცა ისხდებოდნიან ცხენთა ზედა ვითა შორს მიმავალნი, ეგრეთ ახლოს“ (ისტორიებრი აღწერა 12). ეკლესიაში მიმავალ მეფე-დედოფალს „წა-

რუძღვიან ყოველნი ქვეითად და ეგრეთვე მგალობელნი თქმითა მაყრულისათა. ქალსა მას გაყვის მდადი ქალნი მრავალნი და მაყარი და ნათესავნი“ (იქვე 13). მეფე-დედოფალი რომ ჯვარის წერის შემდგომ „გამოვლენ ეკლესიით, მაშინ ეჯიბი სიძისა და მაყარი სძლისა ორნივე ამოიღებდენ ხმალთა და მიაბჯენდენ კარსა ეკლესიისასა და მის ქვეშ განვლიდენ სიძე და სძალი“ (იქვე 13-14).

აღსანიშნავია, რომ საქმროს საჩუქრისა და პირბადის ასახდელად ძღვენის ნუსხის წასაკითხად „ადგების ეჯიბი მეფისა ორისა შიშვლისა კლმითა“ და ნუსხის შინაარსის გამოცხადების შემდგომ „მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის კრმლებითა და აჰხადის პირბადე სძალსა მას“ (იქვე 15).

უეჭველია ამ საქორწინო ზნე-ჩვეულებებში დაცულია ცოლის წაგვრისა და მოტაცების ძველი წესები. აქ უკვე მხოლოდ სიმბოლური გამოხატულება იყო იმ ხანის სურათის, როდესაც საქმრო თავის საცოლოს მოტაცებით ირთავდა, როცა ის მართლაც იძულებული იყო ცხენოსანი და შეიარაღებული თანამებრძოლებითურთ შორს გზა გასდგომოდა, რომ ცოლი მოეყვანა, როდესაც ამოწვდილი ხმლები მშვიდობიანი ქორწილის მარტო მხატვრული ფერადოვნების სამკაული-კი არ იყო, არამედ მართლაც აპრიალელებული ხმლების ტრიალი სწარმოებდა. ჰანს შილტბერგერის შემომოყვანილი აღწერილობითგანა ჩანს, რომ ხმალამოწვდილი მაყრიონის თანხლების წესი უკვე მე-XIV ს-ში და რასაკვირველია ამაზე მრავალი საუკუნით უწინარესაც მშვიდობიანი ქორწინების მხოლოდ უბრალო ჩვეულება-ღა იყო. ამგვარად, თუმცა ქართველმა ერმა მაღალი კულტურული წარმატების წყალობით წაგვრის წესის განვითარების საფეხური დიდი ხანია განვლო, მაგრამ იმ დროინდელი წესების ნაშთი და კვალი ქორწინების მერმინდელ ზნე-ჩვეულებებში მაინც შერჩა.

პეტრე ქართველის ასურულ ცხოვრებაში ქართველ მეფეთა შესახებ მოყვანილ ცნობებითგანა ჩანს, რომ სამეფო საგვარეულოში მახლობელ ნათესავთა შორის ქორწინება აკრძალული არა ყოფილა და ეს „ენდოგამია“ ალბათ სპარსული მაზდეანობის გავლენის შედეგი უნდა იყოს: იქ როგორც ვიცით, და-ძმათა შეუღლება-კი ნებადართული და ასე გასინჯეთ ღვთისნიერ საქციელადაც-კი იყო აღიარებული. რომაელი ისტორიკოსი ტაციტუსი მოგვითხრობს, რომ ფარ-

სმანს (ფარასმანეს) იბერთა მეფეს ძმა ჰყავდამიპრდატი (მითრიდატეს), რომელმაც რომაელთა დახმარებით სომეხთა სამეფო ტახტი დაიპყრა, და ამ მიპრდატს ცოლად თავისი ძმისწული, ფარსმანის ასული ესეაო (Annales, XI, 44, 46) და ამ ცნობითაც მტკიცდება, რომ იბერიაშიც შესაძლებელი ყოფილა და ნებადართული ასეთ მახლობელ ნათესავთა შეუღლება, როგორც არიან ბიძა-ძმისწული. კონსტანტინე პორფიროსანის (912 — 959) მოწმობითაც ქორწინება სახლისკაცთა შორის საქართველოში დიდებულთა საგვარეულოებში იმის დროსაც-კი ჩვეულებადა ჰქონიათ (De administrando imperio, cap. 45, ed. Bonnæ p. 197).

იოანე საბანისძესაც ერთი საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით ნერსე ერისთავის ქართლითგან გაქცევის შემდგომ „წარმოავლინა მაჰდი ამირა-მუმნან ბრძანებითა ღმრთისაჲთა სტეფანოზ-ძე გურგენისი, დისწული ნერსცსი, ნაცვალად დედის ძმისა თვისისა ნერსცსა ერისთავრად ქუყყანასა მას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებად იგი სახლისა მისისაგან არა განაშორა ღმერთმან“—ო (წამებაჲ ჰაბოასი, 20). და ეს ცნობაც იმავე ზემოაღნიშნული დებულების დამადასტურებელი უნდა იყოს.

მაგრამ ენდოგამია მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოებში იყო ხოლმე, საერთო მოვლენად იგი არ ყოფილა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, რომელიც სწორედ ამ საერთო და უძველესი მოვლენის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. მისი სიტყვით, როდესაც აზომ არან ქართლისა მეფის ძემ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელისაგან მცხეთა და მთელი ქართლი მიიღო, „ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძღუდეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“ (ე. თაყ. Опис. II, 709). ჯუანშერს კიდევ ნათქვამი აქვს, რომ ვახტანგ გორგასალის მამამ „მისცა ძე მისი ვახტანგ საურმაგს სპასპეტსა საზრდოდ, რამეთუ წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“—ო (ცა მფსა ვხტნგსი *301, გვ. 121). ამავე თხზულებაში ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ „მოკუდა საურმაგ სპასპეტი მამა-მძუძე ვახტანგისი“ (იქვე *303, გვ. 123).

რადენის წამებაშიც მოთხრობილია: „წესი იყო მაშინ სპარსთა შორის, ვითარცა ჩუენ ქართველთა შორის, რომელსა ამა-მძუძედ უკმობდეს... მეფემან ვახტანგ... მოითხოვა ცოლად

ასული იგი (სპარსთა მეფისა), რომლისადა მამა-მძუძე ქმნილიყო სანატრელი იგი“ რაედენ (მ. ჯანაშვილის Опис. III, 152 და 153).

როგორ უნდა ვავიგოთ ზემომოყვანილი ცნობები და რას უნდა ჰნიშნავდეს „მამა-მძუძე“? ტერმინი „მამა-მძუძე“ საბა ორბელიანსაც მოეპოვება ლექსიკონში და განმარტებული აქვს როგორც „კაცი გამზრდელი“ და ამის დამამტკიცებელ საბუთად 4 მეფეთა X, § 1-ს ასახელებს. მაგრამ შესატყვის ადგილას ბატ. ბაქარის გამოცემაში „მამა-მძუძე“ არ არის, არამედ „მზრდელი“-ა. საბას როგორც ეტყობა დაბადების თარგმანის ისეთი რედაქცია ჰქონია, რომელშიაც ამ ადგილას ტერმინი „მამა-მძუძე“ ყოფილა ნახმარი.

მამა-მძუძეობის არსებობას საქართველოში მე-V ს. ისტორიკოსის იაკობ ხუცესის სიტყვებიც ადასტურებენ. მისი სიტყვით შუშანიკმა სიკვდილის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსსა მისისა სახლისასა აფუცს და მადლსა მისცემდა მის მიმართ მოწლებისა მისისათჳს ვითარცა მამას და მამამძუძესა“ (21₂₈₋₂₉). ამავე ავტორს ნახმარი აქვს მეორე ტერმინიც, რომელიც ამავე აღზრდილობის წესთან არის დაკავშირებული. იაკობ ხუცესი ამბობს, რომ „პიტახშმან გამოარჩია ძუძუჲს მტე მისი (ე. ი. შუშანიკისა) საკუთარი, რათა მოიყუანოს იგი ტაძრად“ (16₄₋₅).

ტერმინი „მამა-მძუძე“-ს არსებობა „დედა-მძუძე“-ს არსებობას გვაგულისხმებინებს, რათგან ამ სიტყვის შინაარსი რასაკვირველია დედაკაცს შეჰშვენის და არა მამაკაცს. საისტორიო ძეგლებში „დედა-მძუძე“ ჯერ არსადა ჩანს, მაგრამ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ეს სიტყვა და ასე აქვს განმარტებული: „დედა-მძუძე მზრდელი ქალი“ აო და ამის საბუთად დასახელებულია 4 მეფეთა XI, 2. ბატონიშვილ ბაქარის გამოცემაში ნათქვამია: „იოსაბეს ასული მეფისა იორამისა და ოქოზიასი შერთო იორია, ძისა ძმისა თვისა და მოიპარა იგი საშუალისაგან ძეთა მეფისათა მოწყუედლითა იგი და ძუძუს-მტე მისი“-ო (4 მეფეთა XI, 2): ამგვარად დედამძუძეს მაგიერ იქ. „ძუძუს-მტე“ სწერია, რომელსაც სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს და როგორც ს. ორბელიანის ლექსიკონში განმარტებულია „სძის მოზიარე“, ანუ ერთი ძუძუს გამოზრდილ პირებს აღნიშნავდა. დაბადების ბერძნულ თარგმანში შესატყვის ადგილას ἡ ἄρσος „ჰე ტროფოს“-ისა, ხოლო სომხურ თარგმანში *դպխակ* „დაძეკ“-ის ხმარება ცხად-ჰყოფს, რომ ჩვენი სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ცნობა სწორეა და ქართულ თარგმანშიაც აქ თავდაპირველად მართლაც „დედა-მძუძე“ უნდა ყოფილიყო და არა

„ძუძუს-მტე“. რათგან ზემომოყვანილი ბერძნულიცა და სომხური სიტყვები აღმზრდელსა და ძიძას ნიშნავს.

ეხლა რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ზემომოყვანილ ცნობას დაუბრუნდეთ, მისი დედააზრის გაგება გაგვიადვილდება. უცნობი მემატთანის სიტყვით ქართველთა თავდაპირველ სამშობლოთგან ამერ-კავკასიაში „რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“ წამოსულან და საქართველოს მთელი მერმინდელი მკვიდრი მოსახლეობა მათგან წარმომდგარა. მოსახლეობის ამ ორ ჯგუფს შორის მკვიდრო დამოკიდებულება: რვა სახლს, ანუ საგვარეულოს ჰყავს თავისი „ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“. ეს იმას ნიშნავს, რომ როგორც ისტორიკოსი ჯუან შერის სიტყვით ვახტანგ გორგასლის დროინდელ საქართველოში „წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“ და ასეთი აღმზრდელი სახლის უფროსს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ საღმწერელს ამიერ კავკასიაში გადმოსახლებული მკვიდრი საგვარეულოების შორის არსებული დამოკიდებულება ამ გვარადვე ჰქონდა წარმოდგენილი. მაშინდელსა და ვახტანგ გურგასლის დროინდელ მდგომარეობას შორის ამ ორ ისტორიკოსთა შეხედულობითის განსხვავებაა, რომ რაც მე-V ს-ში მხოლოდ მთავართა და წარჩინებულთა სახლების ურთიერთ დამოკიდებულებას ახასიათებდა და მამა-მძუძეობა მაღალი წოდების წრის ფარგლებში-ღა იყო მოქცეული და მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო იქ-ღა იყო შერჩენილი, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორს ქართველთა მთელი ძველი მოსახლეობის საზოგადოებრივ წესწყობილების საერთო მოვლენად ჰქონდა მიჩნეული: მაშინ მარტო მთავრის შვილები-კი არა, არამედ რვა-ვე საგვარეულოს ყველა შვილები ათი სხვა საგვარეულოს სახლში უნდა ყოფილიყვნენ აღზრდილნი, რომელთაც სახელად „სახლნი მამა მძუძეთანი“ ჰრქმევია.

ამ ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების საერთო მოვლენას ღრმა ფესვები უნდა ჰქონოდა გადგმული, თუ რომ მერმინდელ ისტორიკოსსაც მისთვის გვერდი ვერ აუქცევია და მისი აღბეჭდვა აუცილებლად დაუნახავს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის შესახებ მას რაღაც საგულისხმო ძველი წერილობითი, თუ ზეპირი წყარო უნდა ჰქონოდა.

ამ მამა-მძუძეობის ჩვეულებას მაინც ჩაკვირვება და განმარტება სჭირდება. რამდენადაც მემატთანე 10 „მამა-მძუძეთა“ საგვარეულო სახლზე ლაპარაკობს, აქ რასაკვირველია პირვანდელი ცხოვრების ამ

მოვლენის უკვე მკრთალ ანარეკლთანა გვაქვს საქმე, რათგან თითქოს უფრო ბუნებრივიცა და სწორეც იქმნებოდა ამ სახლებს „დედა-მძუძეთა“ სახლების სახელი რქმეოდა: გაბარებული ბავშვები ძუძუს ამ სახლის დედისას სწოვდენ. მაგრამ ამისდა მიუხედავად „მამა-მძუძეთა სახლი“ ძველია და რეალური შინაარსის მქონებელიც არის.

ამ დროს, როგორც ეტყობა, უკვე მხოლოდ ჩვეულებად ქცეული ძველი სოციალური ცხოვრების ძირითად მოვლენასთან ჰქონდა საქმე მე-VIII ს. მემატინანეს, მაგრამ ჩვეულებაშიაც მისი პირვანდელი სახეობის დანიშნულების განჭვრეტა შეიძლება. მამა-მძუძეთა-ბის წესი იმ მთავარ დებულებაზეა დამყარებული, რომ მამის ღვიძლი-შვილი თავის მამის ოჯახში და საგვარეულო სახლში არ შეიძლება ყოფილიყო, გაზრდილიყო და თვით ძუძუც-კი ეწოვა. ის უეჭველად სხვა საგვარეულოს სახლში სწოვდა ძუძუს, იქ იზრდებოდა და როდესაც წამოიზრდებოდა, მხოლოდ მამის შედიოდა თავისი ღვიძლი-მამის საგვარეულოსა და სახლში. აღსანიშნავია, რომ თუმცა მას დედა აწოვებდა ძუძუს, მაინც ამ აღმზრდელ სახლს დედა-მძუძე სახლი-კი არა, არამედ „მამა-მძუძეს სახლი“ ეწოდებოდა. ამ გვარად სოციალური ცხოვრების ამ ინსტიტუტის აღმნიშვნელი ტერმინის მთავარი საკითხი და აზრი ბავშვის მამისადმი (და არა დედისადმი) დამოკიდებულების გამოხატვაა.

ამ ტერმინის უკანასკნელი ჩამონაკეთილობის ხანაში უკვე ისეთი მდგომარეობა უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ბავშვი იქ იმყოფება, სადაც მამაა: სახლი და მამა ერთი მეორისაგან განუყრელი ცნებაა. მაგრამ პირვანდელი ცხოვრების ამ მერმინდელ გამოხატულებაში ისე არ იყო, არამედ ყოფილა ხანა, როდესაც ისეთი ჩვეულება სუფევდა რომ ბავშვი ცხოვრების აქ აუცილებელი წესისდა თანახმად თავის ღვიძლ-მამასთან არ იზრდებოდა, არამედ სხვა საგვარეულოში და იქ მის აღმზრდელს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა.

ეხლა რომ მამა-მძუძეთა სახლების წესის წარმოშობის საფუძვლის გამოკვევას შევუდგეთ, ჯერ უნდა ამ ჩვეულების დედააზრს მივაქციოთ ყურადღება. ხოლო თუ მამა-მძუძეთა-ბას ამ თვალთსაზრისით მივუდგებით, მაშინ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ცხადი გახდება, რომ ეს წესი აღმოცენებულია იმ ძირითად რწმენაზე, რომ ბავშვი თავის მამის საგვარეულოსა და სახლში არ სწოვს ძუძუს და არც იზრდება. ის მხოლოდ შემდეგში, უკ-

ვე წამოზრდილი, შედის თავისი საკუთარი მამის სახლსა და საგვარეულოში.

მარტოის გარემოებაც, რომ მამა-მძუძეობა სახლობრივ, ანუ საგვარეულოებს ეწოდებოდათ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს იგი მთელი ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების ბუნებრივ გამოხატულებად ჰქონია წარმოდგენილი, ამ მამა-მძუძეობის წესის უაღრეს მნიშვნელობასა და სიძველეს ცხად-ჰყოფს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი თავდაპირველად ცხოვრების იმ უცილობელ კანონად ყოფილი მოვლენის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც **ბავში თავისი ღვიძლი მამის სახლსა და საგვარეულოში** არამც თუ არ იზრდებოდა, არამედ **არც იზადებოდა** აქ მას ღვიძლი მამა გვერდით არ ჰყავდა, არამედ დედა, რომელიც მაშინ აგრეთვე ჯერ კიდევ თავისი ქმრის ოჯახში არ იშყოფებოდა, არამედ თავისსავე საგვარეულოში რჩებოდა.

რაკი მაშინ ბავშვს ძუძუს მისივე დედა აწოებდა, ამიტომ მას რასაკვირველია „დედა-მძუძე“ არც ესაჭიროებოდა და ამგვარი ტერმინი მაშინ არც შეიძლება ყოფილიყო. სამაგიეროდ ასეთ პირობებში, როდესაც ბავში დედის საგვარეულოში იზრდებოდა, მისი აღმზრდელი და მფარველი მამა-კაცი დედის მახლობელი მამრობითი სქესის ნათესავეები, დედის ძმა და სხვები იყვნენ, ისინი ამ ბავშვს აღზრდა—მზრუნველობის მხრივ მამობას უწევდნენ და სწორედ ამიტომ ღვიძლი მშობელი მამისაგან გასარჩევად მას „მამა-მძუძე“ ეწოდა. ამგვარად ტერმინი „მამა-მძუძე“ მეორე ტერმინ „დედა-მძუძე“-ზე ადრინდელი უნდა იყოს იმ ნაირადვე, როგორც მერმინდელი მოვლენაა, როდესაც შვილს ძუძუს უკვე საკუთარი დედა აღარ აწოებდა, არამედ სხვა, რომელსაც მშობელი დედისაგან განსარჩევად „დედა-მძუძე“ ეწოდა.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, მამა-მძუძეობის წესი ცოლქმრობის ამაზე უწინარესი ხანისა და ისეთი წესის არსებობას გვაგულისხმებინებს, როდესაც მარტო ბავში-კი არ იზრდებოდა თავის მამის საგვარეულოსა და სახლის გარეშე, არამედ როდესაც თვით მისი დედაც, ქმრის ცოლი ჯერ კიდევ ქმრის საგვარეულოსა და სახლში შესული არ იყო და ცოლად ქცევის შემდგომაც ისევ თავის საგვარეულოს წიაღში რჩებოდა. ამ გვარი ცოლქმრობის წესი კი იმ ძირითად მოძღვრებაზეა დამყარებული, რომ

მამაკაცს თავისი საცოლო და ცოლი უეჭველად სხვა საგვარეულოში უნდა მოეძებნა და სხვა საგვარეულოთგან უნდა ჰყოლოდა. ასეთ ცოლქმრობის წესს, როგორც ცნობილია, ექსოგამიის წესი ეწოდება და ქართველი ერის ეს, დაწესებულება უძველეს ხანაში მაშასადამე ექსოგამიის წესზე ყოფილა დამყარებული.

ნათესაობის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინების აგებულობისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი ამაზე უფრო შორსა და საუკუნეთა სიღრმის წყვედიადში განჭვრეტის საშუალებას გვაძლევს, თანაც ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების უძველესი საფეხურის გათვალისწინებას გვიადვილებს, მაგრამ ამისთვის მეტად რთული ლინგვისტური წინასწარი კვლევა-ძიებაა საჭირო, რომ ამ საკითხზე აქ მსჯელობა შესაძლებელი იყოს, მით უმეტეს, რომ ამ ფრიად მნიშვნელოვანი პრობლემის შესახებ განსაკუთრებულ მონოგრაფიაში გვექნება საუბარი.

თავი V.

სახელმწიფო წესწმობილება.

§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი.

ამ საკითხის შესასწავლად ჩვენ ხელთ თითქმის მხოლოდ აღმოს. საქართველოს შესახებ მოგვეპოვება საკმაო ცნობები, რომ საფუძვლიანი მსჯელობა შესაძლებელი იყოს. დასავლეთი საქართველოს აღწერილობა ამ პრობლემის შესასწავლად სანდო მასალებს არ გვაძლევს, მაგრამ, რის შესახებაც ცნობებია, ის ქვემოთ მოყვანილი იქნება.

სტრაბონის აღწერილობითგანა ჩანს, რომ აღმოს. საქართველოს მთელი მოსახლეობითგან განირჩეოდა და გამოყოფილი იყო ის წრე, რომლითგანაც მეფეს ირჩევდენ, ან სვამდენ ხოლმე. ხოლო რათგან ამავე ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ მეფედ ისეთ პირს ირჩევდენ ხოლმე, რომელიც გარდაცვლილი მეფის შემდგომ მახლობელობითა და წლოვანობით ყველაზე უფროსი იყო, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მახლობელობა ნათესაობის თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო ნაეულისხმევი, მაშასადამე ის წრე, საითგანაც იბერიის მეფეს ირჩევდენ, უნდა იმ სოციალურ ერთეულად ვიგულისხმოთ, რომელიც ნათესაობას წარმოადგენდა და ნათესაურ კავშირზე იყო დამყარებული.

ლი. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ეს წრე და ნათესაური კავშირი ერთი გარკვეული საგვარეულო უნდა ყოფილიყო, როგორც ეგების რანოდენივე შტოდ იყო დაყოფილი. მაშასადამე საფიქრებელია, რომ იბერიის, ანუ აღმ. საქართველოს სათავეში სამეფო საგვარეულო მდგარა.

მეფის ხელისუფლების დამკვიდრების წესი სტრაბონს მკაფიოდ აქვს აღწერილი:

მეფედ იმასა სვამდენ, ვინც საგვარეულოში წინანდელი მეფის ყველაზე მახლობელი იყო ნათესაობითა და წლოვანობით კიდევ უხუცესი. მაშასადამე მეფის ხელისუფლება არ შეიძლება რომ მამის შემდგომ მის უფროს, ან რომელსამე სხვა შვილს მიეღო, რათგან ის საგვარეულოში ყველაზე უფროსი არ იქნებოდა. ამგვარად მეფის ხელისუფლების მემკვიდრეობის წესი აღმოს. საქართველოში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესი-კი არ ყოფილა და პირმშობობის კანონზე-კი არა, არამედ უხუცესობის კანონზე ყოფილა დამყარებული.

რა წოდებულება უნდა ჰქონოდა საქართველოს მეფეს? თუ გავიხსენებთ, რომ იგი მეფის საგვარეულოს უხუცესი იყო, საფიქრებელია, რომ მას იგივე სახელი უნდა ჰქრქმეოდა, რომელიც გვარის უფროსს ეწოდებოდა, ე. ი. მამასახლისი. რასაკვირველია, ჩვეულებრივ გვარის უფროსთა და სხვა ხელისუფალთაგან განსარჩევად მის წოდებულებას ამას გარდა რაიმე განმასხვავებელი დანართი სახელიც უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველსაც სკოდნია, რომ საქართველოს უზენაესს საკეთიმპყრობელს და მმართველსა და საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლებსაც ქართულად წინათ „მამასახლისი“ ეწოდებოდათ. ეს ცნობა მას რომელიღაც ძველი ქართული წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, მხოლოდ ქრონოლოგიურად ეს მოვლენა შეცთომით მერმინდელად და ვითომც არეულობის დროინდელად მიუჩნევია. მას სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „არა-ვინ იყო მათ (ე. ი. ქართლოსიანთა) შორის უწარჩინებულეს და უსახელოვანეს, არამედ ადგილითი-ადგილად თავადნი (ე. ი. მეთაურნი) იჩინიან. ხოლო, რომელიც იყვის მცხეთას, იგი იყვის ყოველთა მათ სხვათა ზედა. და არცა სახელეოებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდა და იგი იყვის მაზავებელ და ბჭე სხუათა ქართლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა

განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდდეს დედა-ქალაქად“. ო (ცა მეფეთა *107, გვ. 8, სადაც ტექსტს 1¹/₂ სტრიქონი აკლია, შეად. ქცა ზ. ქიჭ. 24).

მცხეთის მამასახლისი, ვითარცა ქვეყნის უზენაესი ბატონ-პატრონი, ჩვენ ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს თორქთა აღმოს. საქართველოში დასახლების შესახებ ცნობაშიაც: ისინი „მოვიდეს მცხეთას სახლი რვა და ეზრახნეს მამასახლისსა მცხეთისასა, აღუთქუეს, შეწვენა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასახლისმან მცხეთელმან აუწყა ყოველთა ქართულთა და ინებეს მეგობრობა მათ თორქთა“ ო (იქვე *125, გვ. 12).

მაგრამ, როგორც ლ. მროველის ცნობითგანა ჩანს და შემდეგში სხვა წყაროების მოწმობითაც დაერწმუნდებით, მამასახლისი მარტო მეფეს-კი არა, არამედ თემისა და თემის, ქალაქისა, დაბისა და საგვარეულოს მმართველსაც ეწოდებოდა სახელად. ბუნებრივად იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა გაერჩიათ ქვეყნისა და სამეფოს უზენაესი გამგე საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებისაგან. ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს სამეფოს საქეთმპყრობელს „მცხეთის მამასახლისი“ უნდა ჰრქმეოდეს და თითქოს სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო მისი სხვებისაგან გამარჩეველი წოდებულება. ეს ცნობა რომ მთლად უსაფუძვლო არ უნდა იყოს, ამას ერთი ანალოგიური მოვლენაც გვაფიქრებინებს. ქართული ეკლესიის საქეთმპყრობელსაც ქართლისა კათალიკოზის სახელის გარდა მცხეთისა კათალიკოზიც ეწოდებოდა. მაგრამ მაინც დაუჯერებელია, რომ მცხეთისა მამასახლისის სახელის გარდა აღმოს. საქართველოს უზენაეს გამგეს თავისი განსაკუთრებული წოდებულება არ ჰქონოდა. ქართული ეკლესიის საქეთმპყრობელის მსგავსად შეუძლებელია მას ქართლისა მამასახლისი ჰრქმეოდა, რათგან იბერიის სამეფოში ქართლი თუმცა უდიდეს, მაგრამ მაინც ერთად-ერთ შემადგენელ ნაწილს არ წარმოადგენდა. საკუთრივ ქართლის გარდა ჰერეთი და მესხეთიც იყო. ამიტომ არის რომ „ქართლისა მამასახლისი“ ქართლის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლის სახელი იყო.

სრულუფლებიანი ხელისუფლების მქონებელს ქართულად „კელმწიფც“ ეწოდებოდა და შემდეგში, მაგ. XI—XIII სს-ში საქართველოს მეფესაც მართლაც ხელმწიფეს ეძახდენ. იქნებ იბერიის მეფეს „მცხეთისა მამასახლის“-საც ხელმწიფეს უწოდებდენ? საეჭვოა, რათგან უძველეს ქართულ ძეგლებში, მათ შორის საღმრთო წერილის უძველეს თარგმანშიც, „კელმწიფე“ არას დროს მეფეს არ ჰწინავს. „კელმწიფე“, როგორც თვით ამ ტერმინის აგებულობითგან-

ნა ჩანს, ისეთ პირსა ჰნიშნავს, რომელსაც „კელი“, ე. ი. უფლება „მწიფე“ ანუ სრული აქვს. ამგვარად „კელმწიფე“ სრულუფლებიანს, უფლების მქონებელს უდრის იმისდა მიუხედავად, თუ ვინ იყო ეს პირი. მაგ. იაკობ ხუცესის სიტყვით, როდესაც ვარსკენ პიტია-ხშის გამაზდიანების გამო მისმა ცოლმა შუშანიკმა წარმართ ჰქმართან ერთად ყოფნა აღარ მოისურვა და სხვაგან გადავიდა, ვარსკენს უთქვამს: „რახსა კელიწიფა ჩემზედა ცოლმან ჩემმან ესევითარისა საქმედ“ო (გვ. 5, IV, 12-14), ე. ი. ჩემ ცოლს რა უფლება ჰქონდა ესრე მოქცეულიყო? ევსტათე მცხეთელის მარტვილობის ავტორის ცნობითაც მცხეთაში მცხოვრებ სპარსელს ხელოსნებს მცხეთის ციხისთავისათვის უთქვამთ: „აქ არის კაცი ერთი ჩუენისა რჯულისაგანი... აწ შენ მოუწოდე და ჰკითხე, რამეთუ ამას ქალაქსა შინა კელმწიფე ხარ“—ო (საქართ. სამოთხე 313), ე. ი. ამ ქალაქში შენ სრული ხელისუფლება გაქვსო, ხოლო როდესაც ამ მცხეთის ციხისთავს დასმენილი პირი დაუბარებია და საქმე გამოუძიებია, მას თურმე განუცხადებია: „ამის კაცისა პატივი (ე. ი. დასჯა) მე არა რაჲ კელმეწიფეების არცა აღბმა ძელსა, არცა პურობილება“—ო (იქვე 314), მისი არს ციხეში ჩასმისა და არც ჯვარზე აღბმის უფლება არა მქვსო. ზემონათქვამითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ „კელმწიფე“ იბერიის მეფის განმასხვავებელ წოდებულებად შეუძლებელია ყოფილიყო.

ებლა თუ გავიხსენებთ, რომ ქვეყნის უზენაესი გამგისა და ბერძნული *βασίλειος* „ბაზილეუს“-ისა და სომხური *խაკიკარ* „თავადორ“-ისა და *սიპაკ* არქა-ს ერთადერთ აღმნიშვნელ ტერმინად და შესატყვისობად „მეფე“ იყო, რომელიც თავდაპირველად „მეფე“ დ გამოითქმოდა და იწერებოდა (იხ. მათე 18₂₃, 21₅, 22₂, 25_{34,40}, 27_{11,37,42}—მარკოზ 15_{29,42,32}—ლუკა 19₃₈, 23_{2,38}—იოანე 12₁₅, 18₃₇, 19_{3,12,19}), ხანმეტ ტექსტებში ამ სახითვე გვხვდება, მაშინ შეიძლება დავასკვნათ, რომ იბერიის მეფეს თავდაპირველად საკვეყნოდ გამოირგე მოხელე და გვარის უფროსი მამასახლისებისაგან განსარჩევად აღბათ „მეფე“ მამასახლისი“ ერქმეოდა, რომლისგანაც შემდეგში მარტივად „მეფე“ და შემდეგ მეფე წარმოსდგა. აღსანიშნავია, რომ შემდეგ ხანაშიაც, მაგ. XI ს-ში, როდესაც საქართველოს მეფის ხელისუფლება, როგორც „ქართული სამართლის ისტორიის“ II წიგნში დავრწმუნდებით, სულ სხვა ნიადაგზე აღმოცენდა, საქართველოს მეფე ვითარცა სამეფო სახლობისა და საგვარეულოს უფროსი, იმავე დროს მამასახლისადაც ითვლებოდა. ამ გარემოებას ბაგრატ IV საკუთარი სიტყვები ცხად-ჰყოფენ, რომელიც მას ოპიზის სიველში

აქვს ნათქვამი: თუმცა დავა მიჯნაძროგლებმა მოიგეს, მაგრამ ოპიზარნიც რომ გულნატკენი არ დარჩენილიყვნენ, ამიტომ „რათამცა ოპიზარნიცა გულსავესე ვყვენ... თავსავე ჩემსა დავათმინე: ავიღე სამამასახლისოსისა სამსახურებელისა ჩუენისაგან სოფელი ბარევანი და მივეც ოპიზართა“-ო (სქს¹ სძვ²ლნი II, 4). მასასადამე ამგვარად, როგორც სამეფო სახლობის წევრებს „უფლისწულები“ ეწოდებოდათ და მათ სამფლობელოს „საუფლისწულო“ ერქვა, ისევე უნდა დავასკვნათ, რომ რაკი მეფის პირად კერძო საკუთრებას „სამამასახლისოდა სამსახურებელი“ ჰქმევიო, თითონ ისიც მამასახლისად ყოფილა მიჩნეული.

§ 2. მეფის ხელისუფლების უხუცესობით დამკვიდრების წესის დამადასტურებელი ცნობები

სტრაბონის საუცხოვო აღწერილობა იმ დროინდელი იბერიისა, რომელიც ზემოთ იყო მოყვანილი, ძვირფასს ცნობებს გვაძლევს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგის შესახებ. იქ, როგორც ვიცით, ნათლად არის აღნიშნული, რომ მემკვიდრეობის რიგი პირდაპირი-კი არ იყო, მამის შემდგომ მეფობის უფლება შვილზე პირმშობის წესით კი არ გადადიოდა, არაქედ წლოვანობასა, უფროსობაზე და მხცოვანებაზე, უხუცესობაზე იყო დამყარებული: განსვენებული მეფის შემდგომ ვინც სამეფო საგვარეულოში ყველაზე უფროსი იყო ხნიერებით და ყველაზე მახლობლად ითვლებოდა, იმას ეკუთვნოდა კიდევ იბერიის სამეფო ტახტი.

ფრიად საყურადღებო საგანია, გამოჩვენებულიყო, რამდენად ადასტურებენ სტრაბონის ამ ცნობას ქართული საისტორიო წყაროები? ლეონტი მროველის თხზულება ამ საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო მასალებს არ გვაძლევს, „მქცქჲს მათიანეში — კი მოიპოვება ბერძენთა გამოჩენილ გეოგრაფის სიტყვების სიმართლის დამამტკიცებელი ცნობები. სამწუხაროდ ამგვარი ცნობები მათიანეს თავით-განვე არ იწყება, დასაწყისში მეფეთა ნუსხა მეტად მოკლეა და სიტყვა ძვირი, ისე რომ იქ მეფეთა ჩამომავლობა — ნათესაობაზე მემათიანეს ერთი სიტყვაც არ წამოსცდენია. მხოლოდ მირიანის შემდგომ არის აღნიშნული ისიც მხოლოდ ხუთი მეფის ნათესაობა და სწორედ ეს ცნობებია ჩვენთვის საყურადღებო. „მქცჲ ქჲს მათიანე ამტკიცებს, რომ მირიან მეფის გარდაცვალების შემდგომ „დაჯდა მეფედ ბაკურ ძს რვეისი“ (Опис. II. 719). ჩვენ ვიცით შატბერდისეული წაწინის ცხოვრებით, რომ მირიანს ჰყავდა შვილი, მაგრამ მაინც სამეფო ტახტზე ის-კი არ ასულა, არამედ „ბაკურ ძს

რევისი“. დასახელებულს შატბერდისეულ ცხოვრებაში შვილი იწოდება რევად (Опис. II, 804), მაგრამ ქულიშისეულში იგი „რევასად“ (ibid.), ესე იგი რევანად, არის მოხსენებული. თუნდაც რომ ამ შემთხვევაში შატბერდისეული ცხოვრების ცნობა უფრო სწორე იყოს, მაინც მგონია ეს ბაკური მირიანის შვილის შვილი-კი არ უნდა იყოს, — იმიტომ რომ მაშინ გაუგებარი იქნებოდა რატომ არ ავიდა სამეფო ტახტზე მირიანის ძე, თუ რომ მის შვილის შვილს გამეფება შეეძლო, — არამედ მირიანის ძმა უნდა ყოფილიყო, რევის (ან როგორც „მქცე ქა“ს მატიანეში ალბათ შეცთომით სწერია ლევის „ლეგ მამაჲ კ“ზ (27 მეფის) მირიანისი“) ძს.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ როცა „მოკჳდა რევ“, მის მაგიერ ტახტზე „დაჯდა მეფედ ძმაჲ მისი თრდატ“ (Опис. II, 720) და არა ძე მისი. უფრო მეტი მნიშვნელობა შემდეგს ცნობას აქვს, რომ „შემდგომად მისა (ესე იგი თრდატისა) დადგა ვარაზბაკურ მეფედ“ (იქვე II, 720) და არა შვილი მისი, რომელიც სამეფო ტახტს ელირსა მამის შემდგომ-კი არა, არამედ მხოლოდ მაშინ, როცა ვარაზბაკური მიიცვალა. სწორედ „მისა შემდგომად მეფობდა ბაკურ ძს თრდატისი“ (იქვე II, 720). დასასრულ ბაკურის „შემდგომად მეფობდა ფარსმან დისწული (ძმისწული?) თრდატისი“ (იქვე II, 721). სამწუხაროდ აქა სწყდება მემატიანეს ცნობები მეფეთა ნათესავობრივობაზე, მაგრამ ზემო მოყვანილი მაგალითებიც ნათლად ამტკიცებენ, რომ მეფობის უფლება პირდაპირი მემკვიდრეობის წესრიგით-კი არ გადადიოდა მამისაგან შვილზე, პირმშობის წესით-კი არა, არამედ ყოველთვის წლოვანობით უფროსზე ანუ უხუცესობით, მაგალითად განსვენებულ მეფის ძმაზე. როგორც ქვემოთ გამოჩვენებული იქნება „მქცე ქა“ს მატიანეს მეფეთა ნუსხა სწორე და სრული არ არის, მაგრამ მაინც მატიანეს ზემოაღნიშნულს ცნობებს მეფეთა ნათესავობაზე დიდი მნიშვნელობა აქვს: საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგი იმდენად შეთვისებული და ძვალ-რბილში ჰქონია გამჯდარი, რომ მაშინაც-კი, როცა მეფეთა ჭეშმარიტის ნუსხის შესადგენად ღირსეული მასალები არ მოეძებნებოდა, მას სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესი არ დაჰვიწყებია.

სტრაბონის სიტყვების სრულს ჭეშმარიტებას ამტკიცებს მეტადრე მე-VI-ე საუკ. დამდეგს ასურულად დაწერილი პეტრე იბერის ანუ ქართველის ცხოვრება (იხ. რ. რააბეს გამოცემული Petrus der Iberer გვ. 10). ეს თხზულება ასურულად როგორც ამ ცხოვრების ქართულ თარგმანი თვანა ჩანს (ნ. მარრი. ცხოვრება პეტრე ივერისა, Палест.

сборник. წ. XVI, ნ. II, გვ. XXXV და 51) პეტრე ქართველის მოწაფის ზაქარია ქართველისავე მიერ ყოფილა დაწერილი: „მე გლახაკი მოწაფე მისი ქართლითგანვე უკანა შეუდექე წმიდასა მას, ვიდრე მიცვალებადმდე მისა; ამისთვისცა აღვწერე ცხოვრება მისი და სასწაულნი თვალითა ჩემითა ხილული და ყურითა სმენილი“-ო, ნათქვამია იქ (იქვე 51). მაშასადამე ჩვენ ხელთა გვაქვს თანამედროვეს მიერ დაწერილი ნაწარმოები, რომელსაც თუმცა რ. რააბეს მიერ გამოცემულს ასურულს ცხოვრებაში სამწუხაროთ უკვე თავდაპირველი სახე შეცვლილი აქვს (ნ. მარრი, იქვე გვ. XXII—XXIII და XXXII—XXXVI), მაგრამ მაინც შიგ ძვირფასი საისტორიო ცნობები არის შენახული. ცხოვრების პირველ ნაწილში მოთხრობილია და ჩამოთვლილი პეტრე ქართველის ჩამომავლობა და ნათესავობა, ხოლო რაკი იგი სამეფო საგვარეულოს წევრი იყო, ამიტომ იქ აღნუსხულია ქართველ, ივერთა მეფეთა სამი თავობა. სამწუხაროდ, ასურულ დედანში სახელები ცოტა არ იყოს დამახინჯებულია და ბოლოშიაც თვითეულ სახელს ბერძნული დაბოლოება „ოს“ აქვს მიმატებული. პეტრე ივერის, ანუ ქართველის ერისკაცობის სახელად თურმე ყოფილა „ნბრნეგოს“¹ (ცა, გვ. 4) „ნბრნეგოს“ (იქვე, გვ. 86), რაც შეიძლება სხვადასხვა ნაირადაც იყოს წაკითხული: ან „ნაბარნეგოს“ (გერმან. თარგ. 14), ან „ნაბრონეგოს“ (იქვე), ან ნიბარნეგოს, ნიბრანეგოს და სხვა. ქართველ მთარგმნელს ამის მაგიერ „მორვანოზი“ უწერია (გვ. 5). რომელია სწორე, ჯერ ამის თქმა არ შეიძლება იმიტომ, რომ თუმცა ნ. მარრისა არ იყოს, იქნებ ასურულ გადამწერს მისთვის უცნობი სახელი „მორვანოზ“, ანუ „მურვანოზი“ დაემახინჯებინა (ცხოვრება პეტრე ივერისა, XXVIII—XXIX), მაგრამ ესეც-კია რომ სამაგიეროდ ქართულ თარგმანშიაც, რომელიც პავლე ხუცესსა და დეკანოზს შესწორებია (ცა, 53—54), სწორედ შესავალი და მეტადრე მეფეთა საკუთარი სახელები გადაუკეთებია. ამასთანავე მას თვით შესავალიც იმდენად გადაუსწორებია, რომ მეფე მირიანისა და წა ნინოს შესახები ცნობები ჩაურთავს: ასურულ დედანში-კი არც ერთი, არც მეორე მოხსენებული არ არის (შეად. ასურული ცა, 4—16, გერმ. თარგ. 14—24 ქართულ ცას, გვ. 3—10). ამიტომ იქნებ სწორედ ასურულში იყოს შენახული პეტრე ქართველის ერის კაცობის სახელის მართლწერა. მაინც და მაინც სხვათა სახელები ასურულში უკეთესად არიან შენახული, ვიდრე ქართულში. რაკი პეტრე ქართველის ყმა-

¹) სახელების ასურული ტრანსკრიპცია ვერ მოგვეყავს, რადგანაც სტამბაში სათანადო შრიფტი არ აღმოჩნდა.

წვილობის სახელი ჩვენი კვლევის საგნისათვის არა გვჭირდება, მისი მართლწერის საკითხს აღარ გამოვეკიდებით.

პეტრე ქართველის მამა ყოფილა „ბუსმრიოს“ (ასურ. ც^ა, გვ. 5, 15 და 16), ან „ბუსპურიოს“ (ასურ. ც^ა, გვ. 86). თავდაპირველად იქნებოდა: „ბუსმპურიოს“. თუ ბერძნულ დაბოლოვებას „ოს“-ს მოვაკვეცთ, დარჩება „ბუსმირი“, ან „ბუსმიპრი“ ბუზმიპრი, სპარსული საკუთარი სახელია, რომელიც საქართველოშიც მიღებული ყოფილა; ეს სახელი ჰრქმევია მაგ. ქართლის მთავარს (Фирр [Фирр], 134). „ბუზმილ“-ადვე იწოდება ვესტათე მცხეთელის ერთი მეტომეთაგანი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიპრი იბერთა მეფედ ყოფილა (ასურული ც^ა, 5, 16; თარგმ. 15,24). პეტრეს მამის მამას, პაპასაც, თურმე „ბუზმიპრი“ რქმევია (იქვე ასურ. ც^ა 5 და 86; თარგმ. 15 და 84), მაგრამ ის მეფედ არ იხსენიება. პეტრე ქართველის მამის მამას ბუზმიპრს ცოლად ჰყოლია ქალი, რომლის სახელის ასურული დაწერილობა (ც^ა, გვ. 5, 15) შეიძლება წაიკითხული იყოს სხვადასხვა გვარად: „ოსდუქტია“-დაც და ასე კითხულობს რ. რააბე (თარგმ. 15), „ვესდუქტია“-დაც, „ავსდუქტია“-დ, „ავასდუქტია“-დ და სხვანაირადაც იმისდა მიხედვით, თუ რა ხმოვნები უნდა მისდევდეს თანხმოვნებს. ამ სახელის მეორე ნაწილი უდრის სპარსულს „დუხტ“-ს, რომელიც ფაჰლავურში ქალიშვილსა ჰნიშნავდა და ფაჰლავური დედათა საკუთარი სახელების მეორე შემადგენელ ნაწილად იყო ხოლმე, როგორც მაგ. აზარმიდუხტ, ორმიზდუხტ, პეროზდუხტ და სხვა. ქალთა ამგვარად ნაწარმოები საკუთარი სახელები საქართველოშიც იყო მიღებული, როგორც მაგ. მიჰრანდუხტი, ვახტანგ გურგასაღის და და მეფე არჩილის ასული და გურანდუხტ დედოფალი.

პეტრე ქართველის დედას და ბუზმიპრ მეფის თანამეცხედრესა ჰრქმევია „ბაკურდუქტია“ (ასურ. ც^ა 5 და 12, თარგმ. 15 და 20), ანუ ბაკურდუხტი. როგორც ცხოვრებაში აღნიშნულია, ბაკურდუხტი ყოფილა ბაკურ მეფის ასული (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15), რაც თვით სახელშივე არის გამოთქმული. დედის მხრივ პეტრე ქართველის პაპა ყოფილა მეფე „ბაკურიოს“ (ასურ. ც^ა 5, 7 და 8, თარგ. 15, 16 და 17), ანუ ბაკური, რომლის თანამეცხედრესა რქმევია „დუქტია“ (ასურ. ც^ა 5 და 7, თარგ. 15 და 16) ანუ დუხტი. ბაკურ მეფეს ჰყოლია ძმა „არსილიოს“ (ასურ. ც^ა 5, 8,-თარგ. 15 და 18) არჩილი, რომელიც აგრეთვე მეფედა მჯდარა. ნუსხა რომ სრული იყოს, უნდა კიდევ გავიხსენოთ, რომ პეტრე ქართველის მამის მამის ბუზმიპრის თანამეცხედრეს ძმა ჰყოლია, რომლის სახელი ყოფილა „ფარსმანი“

(„ფარასმანიოს“ ასურ. ცნ 5, თარგ. 15). ეს ფარსმანიოც საშეფო ტახტზე ასულა (იქვე).

ეხლა გამოაარკვევია, თუ ვინ როდის და ვის შემდგომ მეფობდა. როგორც თვით ცხოვრებითგანა ჩანს, ყველაზე უწინ ბაკურს, „დიდს ბაკურს“ (ცნ 5, 7 და 8-თარგ. 15, 16, 17) უმეფნია. ბაკურის მეფობის დროს განსაზღვრა დაახლოვებით შეიძლება: ის პირველი მეფე იყო ივერიაში, რომელმაც თითონაც ქრისტიანობა მიიღო და მთელი ერიც ქრისტიანობისადმი მოაქციაო, ნათქვამია ასურულს ცხოვრებაში (გვ. 5, თარგ. 15).¹ ხოლო ამ მიიანე მარცელინის თხზულებით ჩვენ ვიცით, რომ 361 წ., როდესაც ჰრომელებს სპარსთა მეფის ლაშქრობის შიში ჰქონდათ და ამისგამო მეზობელი მეფეების გულის მოგებას, განსაკუთრებით-კი სომეხთა და ივერთა მეფეების თავიანთკენ მიმზრობასა სცდილობდენ ბრწყინვალე სამოსლებითა და მრავალგვარი საჩუქრებით, მაშინ ივერთა სამეფო ტახტზე თურმე უკვე მირიჰანი (ლათინურად მერმინდელ გადამწერთა შეცთომით სწერია „მერბანეს“) იჯდა (Rerum gestarum libri quae supersunt, lib. XXI, cap. 6, § 7; В. Латышев. Известия etc. II, 324). მაშასადამე ყოველ შემთხვევაში 360 წ. მოყოლებული შეუძლებელია ბაკური იბერიაში ისევე მეფედ ყოფილიყო. ყურადღების ღირსია, რომ პეტრე ქართველის ცხოვრების აღმწერი, თვით ქართველივე, მირიჰანს სრულებით არ იხსენიებს. შესაძლებელია, ამგვარი უცნაური დღმილი იმით აიხსნებოდეს, რომ ავტორი ცნობებს ყველა მეფეებზე-კი არ მოგვითხრობს, არამედ მარტო პეტრე უფლისწულის პირდაპირ ნათესავობაზე, და იქნებ მირიჰანი ამ შტოს არ ეკუთვნოდა. მირიჰანის მეფობამ, როგორც სჩანს დიდ ხანს არ გასტანა, 368 წელს იბერიის ტახტზე მეფედ საურმაგი მჯდარა (Ammianus Marcellinus Res gestae, L. XXVI, 21-ლათინუვე II, 332), საურმაგი ვგონებ 374 წ.-საც მეფედა ყოფილა, მაგრამ ამიანე მარცელინის სიტყვით ამ დროს იბერია უკვე ორად ყოფილა გაყოფილი (იხ. ქართ. ერის ისტორია).

არკადი კეისრის დროს (395 - 408) იბერიაში სამეფო ტახტზე ასულა ფარსმანი, რომელსაც ჯერ არკადი კეისარი თურმე დიდს პატივსა სცემდა, მას პირველი ადგილი ეკავა და სპასალარად იყო, მაგრამ მერმე, როცა გამოაშკარავდა, რომ კეისრის თანამეცხედრეს ედოქსიას ჰყვარობდა, და დედოფლის მრუშება გამომქლავნდა, გაი-

1) საკითხი პირველი ქრისტიანი ქართველი მეფის შესახებ დაწვრილებით „ქლ ერის ისტორიის“ I წიგნის ახალ გამოცემაში იქნება განხილული.

ქცა თავის სამშობლოში და შემდეგ იბერიაში გამეფდა. იგი რომაელებს ჰმტრობდა. ამისათვის მან თეთრი ჰონნები გამოიყვანა და მიუსია რომაელების ქვეშევრდომებს (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15). რაკი ევდოქსია 404 წ. გარდაიცვალა, ამიტომ ფარსმანის დაბრუნება სამშობლოში და გამეფება დაახლოვებით 395—404 წ. შუა უნდა მოხდარიყო. როდემდის იმეფა ფარსმანმა, არც ეს ვიცით.

თევდოსი II კეისრობის დროს-კი (408—450) იბერიის მეფედ უკვე პეტრე ქართველის მამა ბაკურ მეფის სიძე, მისი ასულის ბაკურდუხტის მეუღლე ბუზმიპრი იყო (ასურ. ც^ა 16, 5 და თარგ. 24 და 15). როდის გამეფდა იგი არა ჩანს, მხოლოდ ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ თევდოსი კეისარი მრავალგზის სთხოვდა მეფე ბუზმიპრს თავისი მცირე წლოვანი შვილი მისთვის მძევლად გამოეგზავნა და ბოლოს მეფე იძულებული იყო კეისრის დაეინებული თხოვნა აესრულებინა და თავის თორმეტი წლის შვილი თევდოსი II-ისა და მის თანამეცხედრე ევდოქსიასთვის გაეგზავნა კონსტანტინეპოლში (ასურ. ც^ა 15—16, თარგ. 23—24). რაკი თევდოსი II-ემ ევდოქსია მხოლოდ 421 წ. შეირთო, ხოლო მელანიას ქართველი უფლისწული 424 წ. ბიზანტიაში დახვდა (ასურ. ც^ა 29, თარგ. და შესავალი 10, შენ.) მაშასადამე 421—424 წ. ბუზმიპრი მეფედა მჯდარა. ხოლო ამ დროს კეისართან მძევლად მოყვანილი პეტრე ქართველი 12 წლისა ყოფილა და რაკი ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ თევდოსი მრავალგზის სთხოვდა შვილს მძევლადო და ამასთანავე შეუძლებელია სამის წლისაზე ადრე განეზრახა კეისარს ბავშვის მძევლად წაყვანა, ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბუზმიპრი, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში დაახლოვებით 413—416 წ. უკვე მეფედ უნდა ყოფილიყო. შვილის მძევლად გასტუმრების შემდგომ როგორც ჩანს დიდხანს აღარ დასცლია სიცოცხლე.

როდესაც პეტრე ქართველი მონაზონად შემდგარა, მაშინ იბერიაში მეფედ უკვე მისი დედის მამის ბაკურის ძმა მოხუცებული არჩილი ყოფილა. თავის ძმისწულის შვილის განთქმული ასკეტიკური მოღვაწეობით გახარებულმა არჩილ მეფემ ეპისტოლე გაუგზავნა და მისი სულისათვის მეოხება სთხოვა (ასურ. ც^ა 10, თარგ. 19). ხოლო პეტრე ქართველის მოქალაქობის აღმწერი ამბობს, რომ ქართველ უფლისწულს მონაზონობა ოცის წლისას მიუღია (იქვე 33 და თარგმ. 37), ქართულ თარგმანში „ოცდა ხუთნი წელნი“ არის მოხსენებული (ნ. მარრის გამოც. გვ. 14), მაგრამ ეს მისი აღკვეცის თარიღი-კი არ არის, არამედ მისი გულმოდგინე მონაზონური მოღვაწეობისა: მამასახლისმა „აკურთხნა მონაზონად ...და უწოდა...

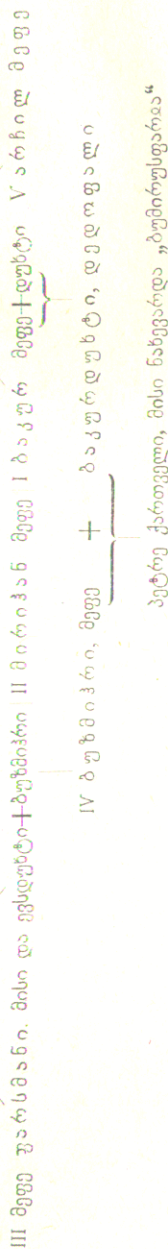
სახელი პეტრე... და წარიყუანა მონასტერადვე და ილუწიდეს... ვიდრემდის წარკდეს ოცდახუთნი წელნი წმიდისა პეტრეს ცხოვრებისანი და ესოდენ ტანჯნა კორცნი თვისნი წმიდამან პეტრე ვიდრემდის დაშთეს ძულნი ოდენ და ტყავნი“ (იქვე, 14--ასურ. ცა 34). ამგვარად ქართული თარგმანის მიხედვითაც გამოდის რომ პეტრე ქართველი უფრო წინათ აღკვეცილა და ამიტომ ბერად შედგომის ასაკად 20 წ. უნდა ვიცნათ, ხოლო 25 წლისა შესრულდებულა, როცა მისი ასკეტიკური მოღვაწეობა უკვე განთქმული ყოფილა. სწორედ ამ ხნის განმავლობაში იქმნებოდა დაწერილი არჩილ მეფის ეპისტოლეც. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, 421—424 წ. პეტრე ქართველი 12 წლის ყმაწვილი ყოფილა, მაშასადამე დაახლოვებით 409—412 წ. უნდა დაბადებულიყო. ამიტომ პეტრე ქართველი ბერად დაახლოვებით 429—432 წ. უნდა შემდგარიყო, ხოლო განთქმულ განდევილად იგი იქნებოდა 434—437 წ. ამგვარად შეიძლება დავასკენათ, რომ 429—437 წ. დაახლოვებით იბერიაში მეფედ იჯდა არჩილი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიპრი გარდაცვლილა და მისი დაქვრივებული მეუღლეც ბაკურდუხტი შვილთან აპირებდა იერუსალიმში წასვლას, მაგრამ პეტრემ განდევილური სიმკაცრითა და გულქვაობით დედის გულის ნატვრა უარჰყო (ასურ. ცა 12, თარგ. 20). აქეთგანა სჩანს, რომ არჩილი გამეფებულა ბუზმიპრის მეფის გარდაცვალების შემდგომ. ზემომოყვანილი გამოანგარიშების შემდგომ იბერიის IV—V ს.ს. მეფეთა ნაოესაური დამოკიდებულება აქვე დართული შტოს სახით წარმოგვიდგება (იხ. შტო).

როგორც ამ შტოთგანა ჩანს მეფობის უფლების მემკვიდრეობის წეს-რიგი მართლაც პირდაპირი არ არის, არაჰედ გადადის მთელი სამეფო საგვარეულოს ამა თუ იმ წევრზე უფროსობის მიხედვით. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ასურული ცხოვრების დამწერს აღნიშნული აქვს, არჩილი მოხუცებული იყო როცა მეფობა მიიღო (ასურ. ცა 5—6, 8,—თარგ. 15—16, 18), და როცა თევდოსი მცირემ პეტრე უფლისწულის ბერად აღკვეცის სურვილი შეიტყო წინააღმდეგა ჭაბუქს, ეომა, რომელმაც ეს ყმაწვილი მძევლად ჩამაბარა, რომ უკან მომთხოვოს, რაღა პასუხი გავცეო (ასურ. ცა 20, თარგ. 27). ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ თუმცა უფლისწული მეფის-ძე იყო, მაგრამ მეფობა მამის შემდგომ მაინც და მაინც მას არა ჰკუთნებოდა და სამეფო ტახტზე მართლაც მისი პაპის (დედის მხრივ) ძმა არჩილი ასულა.

დასავლეთი საქართველოს, ე. წ. ლაზიკის სამეფოს მეფის ხელისუფლებისა და სოციალური წესწყობილების შესახებ სტრაბონს

იბერიის IV - V ს. ს. მეფეთა გვარდნობითი შტო (იხ. გვ. 180).

სამეფო საგვარეულო

სამწუხაროდ არაფერი აქვს ნათქვამი და ამისგანამო ამ საკითხზე იმ დროისათვის არაფრის თქმა არ შეიძლება. მხოლოდ მერმინდელ ავტორს პრისკოს პანიელს აღნიშნული აქვს, რომ ლაზიკაში შესაძლებელი იყო მამასაცა და შვილსაც ერთსა და იმავე დროს ემეფნა (*Ἱστορία Γεωμετρική* IV, 26.—ლატიშვიის Scyt. et Caucasia 840—1). მაშასადამე თანამოსაყდრეობის წესი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ მოვლენა უხუცესობაზე დამყარებული ტახტის მემკვიდრეობის წესის დასარღვევად და პირმშობის კანონის განმტკიცებისათვის ლაზთა მეფეთაგან გამოყენებული საშუალება უნდა იყოს. საეჭვოა, რომ იგი ძველი ჩვეულება ყოფილიყო.

დასავლეთ საქართველოშიაც, ლაზიკაშიც რომ სამეფო ტახტის დამკვიდრების კანონი პირმშობის პრინციპზე არ ყოფილა დამყარებული და უხუცესობას ეყრდნობოდა, ამის დამტკიცება ისტორიული ცნობების საშუალებითაც შეიძლება. მაგ. ბიზანტიელ ისტორიკოსთა ცნობით მე-VI ს. მეორე ნახევარში ლაზიკაში მეფობდა წათე, რომელიც გაქრისტიანდა (იხ. ქლი ერის ისტ. I) შემდეგ პროკოპი კესარიელი ლაზთა მეფედ იხსენიებს ოფსიტე-ს გუბაზის ბიძას, ე. ი. წათეს ძმას (*„Οὐλίτης Γεωμετρίας ἱστορίας, Ἀγῶν Βασιλέως“*, de bello Goth. I, 4, 9), მერმე გუბაზი გამეფებულა, წათეს შვილი (Agathias I, 3, გვ. 74—76 და *Дестуние Прокоп. Кесар. II, 117* შენ.). შემდეგ სამეფო ტახტზე წათე აღის, გუბაზის უმცროსი ძმა (Agathias I, 3, გვ. 81—89). ამ ლაზთა მეფეთა სიითგან ცხადადა ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მამის შემდგომ სამეფო ტახტზე ნისი შვილი-კი არ აღის, არამედ ძმა. მაშასადამე იქაც მემკვიდრეობის კანონი უხუცესობის პრინციპზე ყოფილა დამყარებული და ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მეფის ხელისუფლება საგვარეულო წესწყობილების ნიადაგზე უნდა იყოს აღმოცენებული.

რაკი აღმოსავლეთითაცა და დასავლეთით საქართველოც I სთ. ქ. წ. რომაელების პოლიტიკური გავლენის სფეროდ იქცნენ, მათი მფარველობის ქვეშე იმყოფებოდნენ, მათ ყმად-ნაფიც სახელმწიფოებად გახდნენ. ხოლო შემდეგ მათი ადგილი ბიზანტიამ დაიკავა. მე-IV ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთი თანდათან აღმოს. საქართველოში გაბატონებას ცდილობს ჯერ ვითარცა მფარველი, შემდეგ როგორც დამპყრობელი. ამიტომ როგორც რომაელები და ბიზანტიელები, ისევე მათი მეტოქე სპარსელები, თავიანთი პოლიტიკის განსამტკიცებლად ცდილობდნენ, რომ საქართველოს სამეფო ტახტზე მათი მომხრე მჯდარიყო. ამ თავიანთი წადილის განსახორციელებლად ისინი არაფი-

თარ საშუალებას არ ზოგავდენ, სხვათა შორის უფლისწულებიც მძევლად მიჰყავდათ და შემდეგ მათ გამეფებას ცდილობდნენ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ქლ-ი ერის ისტ. I-ში). ცხადია, რომ ასეთ პირობებში მემკვიდრეობის კანონის უხუცესობის პრინციპი არა ერთხელ დაირღვეოდა და პირობების პრინციპის განმტკიცებას ყოველნაირად ხელი შეწყობილი ექნებოდა.

ქართული სამართლის ისტორიის შემსწავლელს უნდა კარგად ჰქონდეს გათვალისწინებული ის ძირითადი განსხვავება, რომელიც I—VI სს-ისა და IX—XIII სს-ის საქართველოს სამეფოს შორის იყო: თუ I—VI სს-ში სამეფოს მთელი წესწყობილება და მეფისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეების ხელისუფლება გვაროვნულ წესწყობილების ნადაგზე იყო აღმოცენებული და მამასახლისობითგან წარმოიშვა და განვითარდა, IX—XIII სს. მეფის ხელისუფლება ერისმთავრობის ნიადაგზე აღმოცენდა და აღორძინდა. ამ გვარად აქ ორი სხვადასხვა სამყაროა, ცხოვრების სხვადასხვა პირობებით წარმოშობილი.

§ 3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსაჯული.

სტრაბონის სიტყვით მეორე პირი, ალბათ ნეფის შემდგომ, მოსამართლეობდა და სარდლობდა, ე. ი. მართლმსაჯულებასა და სამხედრო საქმეს განაგებდა. საფიქრებელია, რომ მეფის შემდგომ მეორე პირად მიიჩნევის საკითხი ამ შემთხვევაშიაც იმავე პრინციპის თანახმად იქნებოდა გადაწყვეტილი: აქაც უხუცესობასა და მახლობელობას უნდა ჰქონოდა გადაწყვეტი მნიშვნელობა. ამნაირად ისე გამოდის, რომ რათგან იბერიის უზენაესი მოსამართლე და სარდალი მეფის შემდგომ მეორე პირი იყო და იმავე დროს მეფის შემდგომ ყველაზე უხუცეს წევრადაც ითვლებოდა. მეფის გარდაცვლის შემდგომ იბერიის მეფედ უხუცესობაზე დამყარებული მემკვიდრეობის კანონის ძალით სწორედ ეს მეორე პირი, უზენაესი მართლმსაჯული და მთავარსარდალი უნდა დაესვათ.

გამოსარკვევია, თუ რა უნდა ჰქმეოდა ამ მეფის შემდგომს მეორე პირს. ამის გამოსაცნობად შეიძლება ის გარემოება იქნეს გამოყენებული, რომ ამ პირის უფლება მოვალეობას უზენაესი მოსამართლეობა და მთავარსარდლობა შეადგენდა. რა ეწოდებოდა მერმე მამინ ჯარის უფროსს? ამაზე მხოლოდ დაახლოებითი პასუხის მოცემა შეიძლება, რათგან სტრაბონის-დროინდელი ქართული ძეგლები ჯერ არ მოგვეპოვება და ამ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ საღმრ-

თო წერილის უძველესი თარგმანის ტერმინოლოგიის საშუალებით შეიძლება.

დაბადების ქართულ თარგმანში ჯარის უფროსის აღსანიშნავად და ბერძნული *ἡ ἀρχιμαχιάρχης*, ხოლო სომხური *սպարապետ* სპარაპეტ-ის შესატყვისობად „ერისმთავარი“ არის ნახმარი (იხ. შესაქმეთაჲ 21²² და 32). ეს რასაკვირველია ასეც უნდა ყოფილიყო, რათგან ჯარის აღმნიშვნელ ტერმინად მაშინ „ერი“ იხმარებოდა (იხ. აქვე „მოსახლეობის ერთეულები“).

რაკი გამოირკვა რომ ჯარის უფროსის, სპასპეტის აღსანიშნავად მე-V—VI სს. ქართულ ძეგლებში „ერისმთავარი“ იხმარებოდა, თავისდათავად სწყდება საკითხი იმ სახელის შესახებ, რომელიც მე-უფე-მამასახლისის მომდევნო ხელისუფალს, აღმოსავლეთი საქართველოს სამეფოს სარდალს, უნდა ჰქმეოდა. მისი თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინად, თუ იგი ქართული იხმარებოდა, უნდა „ერისმთავარი“, ან უკეთ რომ ვსთქვათ „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ ყოფილიყო, რათგან საფიქრებელია, რომ ერთი უზენაესი მთავარსარდალის გარდა თვითოეული თემის ჯარის უპროსებიც იქმნებოდნენ და სწორედ მათი თანამდებობის აღსანიშნავად უფრო მოსალოდნელია „ერისმთავარი“, ხოლო მთელი სახელმწიფოს ჯარის უფროსის წოდებულებად ალბად „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ უნდა ყოფილიყო.

§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალნი.

გვაროვნული წესწყობილებისა და მეფის ხელისუფლების შესახები საკითხების განხილვის დროს უკვე გვქონდა მოყვანილი ლ. პროველისაგან დაცული ცნობა, რომ ოდესღაც საქართველოში ქვეყნის საკეთმპყრობელსა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეფე და ერისთავები-კი არ ეწოდებოდათ, არამედ მამასახლისი. მეფის შესახებ ეს ცნობა რომ მართალი უნდა იყოს, ამაზე თავის ადგილას უკვე იყო საუბარი. ეხლა გამოსარკვევი გვაქვს, რამდენად მართალი უნდა იყოს ეს ცნობა საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებაც.

ამის გამოსარკვევად ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. სახელდობრ სომეხთა ისტორიკოსს ლაზარე ფარპელს აღნიშნული აქვს, რომ იეზდიგერდ სპარსთა მეფესთან გაემგზავრენ

„*Մաշխարհն Վրայ բԷխն*
Աղուշայ և այլ տանուտևարք
աշխարհն“ (Պատմ. Հայոց, იხ.
Պատմագիրք Հայոց 1, ტფი-
ლისი 1904 წ. გვ. 47).

„ქართველთა ქვეყნითგან არ-
შუშა პიტიაზში და სხვანი მამასახლისნი ქვეყნისანი“-ო.

როგორც ქართლისა პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე შობელის, ჰერეთის მთავრის, თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ისევე „მამასახლისნი ქვეყნისანი“ აღმოს. საქართველოს სამეფოს სხვადასხვა თეხთა საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

მართლაც ევსტათე მცხეთელის მე VI ს. მარტილობაში აღმოს. საქართველოს მმართველთა წრეში არშუშა ქართლისა პიტიახშის გარდა, რომელიც ნამდვილად ჰერეთის მთავარი იყო, იხსენიება „გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი“-ც (საქართ. სამოთხე 315). საფიქრებელია, რომ ამავე წყაროს ცნობაში ზოგადად დასახელებული „ქართლის მთავარი“-ც ალბათ სხვადასხვა თემის საქვეყნოდ გამრიგენი, მამასახლისნი უნდა ყოფილიყვნენ.

ლეონტი მროველის „მცხეთისა მამასახლისი“-ს შესახებ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ძველ საქართველოში უძველეს ხანაში ქალაქის უფროსსაც მამასახლისი ჰრქმევია. ეს თანამდებობა და სახელი შემდეგშიაც არსებობდა, მაგრამ უკვე ჩამოძვრობილი და გარკვეული ხანითგან არაბულ-სპარსულ ტერმინთან „მელიქ“-თან შეერთებით მელიქ-მამასახლისის სახით. მაგრამ ეს მერმინდელის, არაბთა ბატონობის დროინდელი ნაშთია და წინათ-კი ქალაქის თავის აღმნიშვნელ ტერმინადაც „მამასახლისი“ ყოფილა.

რაკი ქართულ უძველეს საისტორიო ძეგლებში დაბა-სოფლების ყოფა-ცხოვრება და მეტადრე წესწყობილება ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ამიტომ მე-XI ს ზე უწინარეს სოფლის მამასახლისის ხსენება ჯერ არ მოგვეპოვება, ნაგრამ შეჰველია მე-XI—XIII დამერმინდელ საუკუნეებში გავრცელებული ეს ტერმინი იმ უძველესი ხანის წესწყობილების ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც დაბა-სოფლის მოსახლეობა მომეტებულ ნაწილად ერთი რომელიმე გვარის, ანუ „სახლის კაცთა“-გან შესდგებოდა და როდესაც დაბა-სოფლის უფროსი მართლაც ამ გვარის მამასახლისი უნდა ყოფილიყო.

ამ ნაირად ცხადი ხდება, რომ უმციოესი სოციალური და ადმინისტრატიული ერთეულითგან, დაბა-სოფლითგან, მოყოლებული ყველა ერთეულების (ქალაქისა, ხევისა, თემისა და თვით მთელი სახეფოს) უფროს ხელისუფალთა აღმნიშვნელ ტერმინად „მამასახლისი“ ყოფილა. ეს იმ უცილობელი ფაქტის მომასწავებელია, რომ უძველეს საქართველოში გვაროვნული წესწყობილება მარტო სოციალურისკი არა,

არამედ სახელმწიფო წესწყობილების საფუძველიც ყოფილა.

აღმოსავლეთი საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის 523 და 532 წ. წ. მოსპობის შემდგომ მეუფე-მამასახლისის ხელისუფლებაცა და წოდებულებაც უნდა გამქრალიყო. მაგრამ რაკი სპარსეთის მთავრობა ჩვეულებრივ დაპყრობილი ქვეყნების შინაურ მართვა-გამგეობაში არ ერეოდა ხოლმე და უმთავრესად გადასახადების წესიერად მიღებითა და პოლიტიკური ერთგულებით იყო დაინტერესებული, ამიტომ წინანდელი ადმინისტრაციული აპარატი აღმოს. საქართველოშიაც მთლიანად არ მოიშლებოდა და მოისპობოდა, არამედ მომეტებული ნაწილი თავის უფლებას შეინარჩუნებდა და მუშაობასაც წინანდებურად განაგრძობდა. სომხეთშიაც სპარსთა ბატონობის ხანაში სპასპეტისა და ტანუტერ-მამასახლისთა თანამდებობანი კვლავინდებურად არსებობდა.

მე-VI ს. ქართველ ავტორსაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართლითგან სპარსეთის მარზპანის არვანდ გუშნასპის გამგზავრების დროს „შეკრბეს ქართლისა მთავარნი“ და „რაჟჟამს ამკედრდებოდა მარზპანი იგი, აღდგეს მთავარნი ქართლისანი და სამუელ ქართლისა კათალიკოზი და ვრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშაჲ ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწუღნი“ და მარზპანს ევსტათე მცხეთელის საპყრობილეთგან განთავისუფლება სთხოვეს (მარტვლობაჲ ევსტათის მცხ.) ამ ცნობითგანა ჩანს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში აღმოს. საქართველოს ადგილობრივი უმაღლესი საერო ხელისუფლების მქონებელნი „ქართლისა მთავარნი“ ყოფილან. ამ მმართველ წრეს ქართლისა მამასახლისი, ქართლისა პიტიახში და „სხუანი სეფეწუღნი“ ჰკუთნებიან. ცხადია, ქართლისა მამასახლისი ამ დროს მხოლოდ საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალია იმ გვარადვე, როგორც ქართლისა პიტიახში, რომელიც ამ სპარსულ სამოხელეო სახელს მხოლოდ იმიტომ ატარებდა, რომ სანაპირო თემის მმართველი იყო.

საფიქრებელია, რომ გამონათქვამი „მთავარნი ქართლისანი“ სრულად არ არის წარმოდგენილი და ეს ტერმინი სრულად უნდა ახ როგორც „ერისმთავარნი ქართლისანი“ ვიგულისხმოთ, ან როგორც მამასახლისნი. მაგრამ მეორეს მხრით ცხადია, რომ მე-VI ს. ქართველი ისტორიკოსის ზემონთყვანილ ცნობაში მთავარნი ქართლისანი მხოლოდ და მხოლოდ ჯარის უფროსებად არა ჩანან, არამედ, როგორც აღნიშნული გგქონდა, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებად გვევლინებიან. მაშასადამე პირველი საუკუნის შემდგომ ცვლილება უნდა

მომხდარიყო და ერისმთავართა ხელისუფლება საგრძნობლად გაფართოვებულა და ბუნებითაც არსებითად შეცვლილა: ჯარისუფროსობისა და მოსამართლეობის მაგიერ ის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლად ქცეულა, მაგრამ ჯარის მეთაურობაცა და მართლმსაჯულების უფლებაც შეუნარჩუნებია. ამ მხრივ ლეონტი მროველს რომელიღაც მასზე შედარებით ძველი წყაროთგან ამოღებული ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, სადაც ნათქვამია: „მეფემან სპარსთამან... მოუწოდა მთავართა სოფლებისათა“-ო (ც^ე მთ^ე *171—172. გვ. 44). ამ საგულისხმო წინადადებაში გამონათქვამი „მთავარნი სოფლებისანი“ ცხადია სპარსული ტერმინის „პიტიახშნი“-ს ქართულ თარგმანს წარმოადგენს და სპარსული „ხშათრა“, ქვეყანა, როგორც ეს უძველეს ქართულ ენასა და მწერლობაში მე-IX ს მდე იხმარებოდა (იხ. აქვე „მიწა-წყლის ერთეულები“), „სოფელად“ არის წოდებული. ამიტომ მომდევნო ტერმინიც „ერისთავნი სოფლებისანი“ აქ უნდა ქვეყნის ერისთავებს ჰნიშნავდეს. ისიც სპარსული ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს. რაკი „მთავარი სოფლისაჲ“, პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის სახელი იყო, ამნაირადვე „ერისთავნი სოფლებისანი“ აქ სპარსული სამოხელეო ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს.

მაგრამ გამოსარკვევი გვაქვს საკითხი ამ ტერმინის მაშინდელი მართლწერის შესახებ, მთავრისა, ერისმთავრისა და ერისთავის ტერმინების გარეგნული, ფონეტიკური დიფერენციაციის შესახებ: შესაძლებელია, თუ არა, რომ ერისმთავარი და ერისთავი ამ ხანაში და თვით მე-VIII—IX სს-მდე „ერისთავი“-ს ფორმით ყოფილიყო და აქ გარეგან განსხვავებულობაში ფუნქციათა სხვაობაც ხომ არ ჩანს?

იოანე საბანისძე ამ ხელისუფლების აღსანიშნავად ამ ტერმინს ძველი სახეობითვე ხმარობს. ადგილობრივი ხელისუფლების მაშინდელ წარმომადგენელს ის „ერისმთავარს“ უწოდებს: „ერისმთავარი იგი ქართლსაჲ სახელით ნერსე ძე აღრნერსე კურაპალატისა და ერისმთავრისაჲ მიწოდებულ იქნა ქუეყანად ბაბილონისა... ქალაქსა მას დიდსა ბაღდადს“ (წამებაჲ ჰაბოაჲსი 15). ჰაბო ტფილელმა ბაღდადიდან „ინება წარმოსვლაჲ თვისი აქა ერისმთავრისა მის ნერსეს თანა“ საქართველოშიო (იქვე 15). ნერსეს ქართლითგან გაზიზვნის შემდგომ იოანე საბანისძის სიტყვით მაჰდი ამირამ დაადგინა „სტეფანოზ ძე გურგენისი... ერისმთავრად ქუეყანასა ამას ქართლად“ (იქვე 20), რომლის „ერისმთავრობასა“-ვე უწამებიათ ჰაბო (იქვე 20). აფხაზეთის მმართველ

საც ჩვენი ისტორიკოსი მთავარს ეძახის (იქვე 18,20,21). ამიტომ ორიოდ სხვა ადგილას ნახმარი ფორმა „ერისთავი“ (იქვე 17, 25) მერმინდელი გადამწერის უნებლიეთ შესწორებად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ამაირად ირკვევა, რომ მე-IX ს-მდე ამ ხელისუფლებას „ერის-მთავარი“ ჰქმევია. ამაზე გაცილებით უწინარეს-კი მისი უფლებამოვალეობა მარტო ჯარისუფროსობით არ ამოიწურებოდა და დიდი ხანი იგი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ იყო ქცეული, რასაც სხვათა შორის ლ. მროველის თხზულებაში დაცული ტერმინი „ერისთავნი“, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას „ერისმთავარნი სოფლებისანი“-ც ცხად-ჰყოფს. მაშასადამე ერისმთავრის პირვანდელი უფლების გაფართოებას ამ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინის ფონეტიკური ცვლილება არ გამოუწვევია და ლ. მროველის შემოშკვანილ ცნობაში „ერისთავნი სოფლებისანი“ უნდა ან მერმინდელი გადამწერის დამახინჯებული იყოს, ან თვით ლ. მროველის მიერ თავის დროის შესაფერისად იყოს ნახმარი.

თავი VI

წოდებანი. სოციალური უთანასწორობა.

სტრაბონის აღწერილობის განილვის დროს უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მოსახლეობის მთელი ერთეულისაგან ცალკე წრედ გამოყოფილი იყვნენ ქურუმნი. არაფერი ჩანს იმის მომასწავებელი, რომ აქ წოდებრივობასთანა გვაქვს საქმე. საფიქრებელია, რომ მაშინ ქურუმობა გარკვეულ საგვარეულოებში იყო, მაგრამ რასაკვირველია ამ საგვარეულოს ყოველი წევრი ქურუმში არ იქნებოდა. ეგების იმ დროსაც ქურუმთა წრისა და დანარჩენი მოსახლეობის, მთელი ერის ისეთივე დაპირისპირება ყოფილიყო, რომლის გამოხატულებაც იაკობ ხუცესის თხზულებაში გვაქვს და შუშანიკის ერთ-ერთ სიტყვაშია მოქცეული. ამ თვალთსაზრისით აღსანიშნავია შუშანიკის მწარე საყვედურში ნახმარი გამონათქვამები: „არცა მღღელთაგანი ვინ იპოვა მოწყალს, არცა ერისაკაცი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმიტულეს მტერსა ღმრთისასა ვარსქენს“—აო (წამებაჲ შუშანიკისი 7₁₀₋₁₃). შუშანიკის ამ სიტყვითგანა ჩანს, რომ მაშინ მთელი ერი, ხალხი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდა, რომლითგან ერთს „მღღელთაგანნი“, ანუ სამღვდულოება ეკუთვნოდა, მეორეს კიდევ „ერისკაცი“. იაკობ ხუცესის თხზულებითგან და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობით-

განაც არა ჩანს, რომ მე-V—VI სს-შიც სამღვდელთების **ეპისკოპოსობის** ცნობები უკიდურესად უფილიყო.

ქართული ეკლესიის სათავეში იდგა „თავი ეპისკოპოსთა“ (იაკობ ხუცესი, წმმა შუშანიკისი 20₂₇). ქართველი მატიაწევის ცნობით ვახტანგ გურგასლის დროს ამ ქართლის მთავარეპისკოპოსს „კათალიკოზის“ წოდებულება მიენიჭა და ამით თითქოს ქართული ეკლესიის თვითმწყობა იწყება. მთავარეპისკოპოსს, ან კათალიკოზს ყველა სამწყსოების ეპისკოპოზები ემორჩილებოდნენ. ამ დროს და კიდევ მე-IX ს-მდე ქართულ ეკლესიაში ყველა ეპისკოპოსნი „ცოლოსანი“ ანუ ცოლშვილიანი იყვნენ. იაკობ ხუცესის მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ შუშანიკის სანახავად მივიდნენ „თავი იგი ეპისკოპოსთა სამოველ და იოვანე ეპისკოპოსი“ და „სახლეულითურთ თანაყოფით იყვნეს“ (წმმა შუშანიკისი 20₂₇₋₂₈). ხოლო ათოც ეპისკოპოზზე ნათქვამი აქვს, რომ შუშანიკი მას მადლობას უხდიდა „გითარცა მამასა და მამამძძძესა“ (იქვე 21₂₆₋₂₈).

ეპისკოპოზებს „ხუცესნი“ ექვემდებარებოდნენ და „ღიაკონნი“ (იქვე 5₇, 9₂₃, 10₆, 11₂₆, 13₂₄ და სხვაგანაც). ვესტათე მცხეთელის მარტვილობაში იხსენიება „არქიდიაკონი“, რომელიც „სჯული სამეცნიერი“ იყო და, როგორც ეტყობა, ამ თანამდებობის პირთა მოვალეობას სწორედ საღმრთო სჯულის სწავლება შეადგენდა (იხ. საქართ. სამოთხე გვ. 316). იაკობ ხუცესის სიტყვებითგან და ვესტათე მცხეთელის მარტვილობითგან ჩანს, რომ ეპისკოპოზსა, ხუცესსა და ღიაკონს შორის დამოკიდებულება მარტივი და სათნოებით აღსავსე სუფევდა.

„მატიანე ქართლისაჲს ავტორს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მას ნათქვამი აქვს: „მეფობდა ფარსმან სხუა და კათალიკოზი იყო დასაბია მკვდრი მცხეთელი და აქათგან ორთა სახლთა აღიდეს კათალიკოზობაჲ მცხეთელთა მკვდრთა“ (Опис. II 723). ამ ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი წინადადებითგან ცხადადა ჩანს, რომ განსაზღვრულ დროითგან ქართლისა კათალიკოზობა მცხეთელ „მკვდრთა“ სახლს ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში და აღბად ერთ-ერთი ამ ორი საგვარეულოს შვილთაგანი ჯდებოდა ქართული ეკლესიის საკათალიკოზო საყდარზე. თუმცა ამ შემთხვევაში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესის არსებობა არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, მაგრამ დასავლეთი ევროპის საშუალო საუკუნისას მაინც მოგვაგონებს და საგვარეულო მემკვიდრეობისას მაინც უახლოვდება. სამწუხაროდ ამ ადგილას „მქცე ქა“-მატიანეს ცნობები ქრონოლოგიურად არეული

აქვს, მაგრამ მოთხრობის შემდგომითი შემდგომადობით ცხადი ხდება, რომ ეს ამბავი მე-VI ს. დამდეგს არის ნაულისხმევი. თუ ეს ცნობა სწორეა, მაშინ ირკვევა, რომ მე-VI ს.—ში გვაროვნულ პრინციპს ქართული ეკლესიის წესწყობილებაში გზა გაუკაფია და ქართლისა კათალიკოზობა „მცბეთელთა მკვიდრთა“ ორ „სახლს“ ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში. შესაძლებელია ამ დროს სამღვდლოება წოდებად ყოფილიყო ქცეული.

სტრაბონის აღწერილობითგანა ჩანს, რომ I ს. ქ. წ. სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ მცირე ჩანასახი იყო. მარტო მეფესა ჰყოლია მონები, რომელნიც მას ემსახურებოდნენ ყველაფრით, რაც ცხოვრებისათვის საჭირო იყო. ამ უკანასკნელი ცნობის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მეფის მონები (*ψαλλοιχοι მონοι*) მეფეს სასოფლო და სხვა გვარი მეურნეობის ყველა იმ ნაწარმოებს აწვდიდნენ ხოლმე, რომელიც ადამიანის არსებობისათვის საჭიროა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისინი მიწაზე იხსდნენ და მიწისმოქმედებასა და სასოფლო მეურნეობის სხვა დარგებსაც მისდევდნენ. მოსავლის გარკვეულ გადასახადს იხდიდნენ მეფის სასარგებლოდ, თუ სხვა ნაირად იყო საქმე მოწყობილი, არა ვიცით რა.

ცხადია რომ რაკი მარტო მეფეს ჰყოლია მონები და დანარჩენი მთელი მოსახლეობისაგან მონათამფლობელობის შესახებ სტრაბონი არაფერს ამბობს, მონები მაშინ აღმოს. საქართველოში მრავალრიცხოვანი არ უნდა ყოფილიყვნენ. ამგვარად სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ ჩანასახი ყოფილა და მთელი იბერიის მოსახლეობა თავისუფალი და თანასწორუფლებიანი ყოფილა.

სულ სხვა სურათი გვეწლება თვალწინ მე-V და მე-VI ს. ს. ქ. შ. ქართული საისტორიო ძეგლების მიხედვით. იაკობ ხუცესის სიტყვებით 472 წელს მომაკვდავი შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ—დიდნი და სეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ (წამებაჲ შუშანიკისი 20³³⁻³⁵). მაშასადამე „სოფლისა ქართლისა“, ანუ ქართლის სამეფოს მოსახლეობა ორ მთავარ ჯგუფად ყოფილა ამ დროს დაყოფილი: ყოფილან „აზნაურნი და უაზნონი“. მარტო ის ვარემოება, რომ „უაზნო“ წარმოადგენს „აზნაურ“-ის უარყოფით წარმოებას, ცხად-ჰყოფს, რომ ამ შემთხვევაში „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელი ტერმინი არ უნდა იყოს. ეს დაკვირვება რომ სრულებით სამართლიანია, ამას იაკობ ხუცესის ნაწარმოების ძველი სომხური თარგმანიც ამტ-

ქართული ენის ენციკლოპედია

კიცებს (ამ სომხური თარგმანის შესახებ იხ. ჩემი „ისტორიის“ წიგნი I, მე-2 გამ. გვ. 20—24), სადაც ზემომოყვანილი წინადადების შესატყვისად ნათქვამია: „*აყათოპ* *և* *ანააყათოპ* *აქխარჩუნ* *Վրաց*“ (*Մտիկիք* *Հայկ.* 10 გვ. 52), რაც ისევ ქართულად, მაგრამ თანამედროვე ენით ნათარგმნი იქნება: თავისუფალნი და არა თავისუფალნი (უთავისუფლონი) ქვეყანისა ქართლისანიო. მაშასადამე „აზნაური“ იმ დროს თავისუფალსა ჰნიშნავდა.

ასეთი მნიშვნელობით არის ქართული „აზნაური“ სომხურითგან ნათარგმნ თხზულებებშიაც. მაგ. ატომისა და მოყვასთა მარტვილობაში ნათქვამია: „ქვეყანით სომხითით მოწვეულ არიან აქა აზნაური“ (გვ. 233b), რაც უდრის სომხური დედნის „*კაქխარჩუნ* *Հայոց* *այսր* *հասსալ* *և* *აყათოპ*“ (*Մտիկ. Հայկ.* XIX, გვ. 71),—ან კიდევ „მონათა ჩემთა, აზნაურთა და ჩინებულთა მკედართა მიმართ ქვეყანისა სომხითისათა“ (იქვე გვ. 234a), რომლის შესატყვისად დედანში სწერია: „*აი... ბათայა ძხერ, აი. აყათოპ* *և* *აი-ძիქ* *հեხსაլ* *Հայոց* *აქխარჩի*“ (იქვე გვ. 72). მაშასადამე ტერმინი „აზნაური“ ჯერ კიდევ მეV—VIII სს—ში თავისუფალსა ჰნიშნავდა, „უაზნო“ უთავისუფლოს. მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა მისი აგებულობის ანალიზის საშუალებით შეიძლება. ჯერ კიდევ აკად. მ. ბროსსემ აღნიშნა, რომ ქართულ ტერმინს „აზნაური“ უნდა სომხურ *აყნ* „აზნ“—თან კავშირი ჰქონდეს (იხ. *Description géographique de la Géorgie*, 7) პროფ. ნ. მარჩმა—კი ეს ტერმინი სომხური *აყნ* აზნ—ისა, რომელიც გვარსა ჰნიშნავდა, და „ურ“, ან „ვერ“—ისაგან წარმომდგარად მიიჩნია. ური, ან ვერი შეილსა ჰნიშნავსო (*Физиолог. ТР* VI, 81). ამგვარად აზნაურის პირველადი მნიშვნელობა გვარის შეილი, გვარიანი უნდა ყოფილიყო.

ნ. მარჩის ეტიმოლოგია, მნიშვნელობის განმარტების მხრით, დაახლოვებით სწორე უნდა იყოს და აზნაური თითქოს მართლაც გვარის შეილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად, მაგრამ ამ ტერმინის პირველი ნაწილი მართლა „აზნ“—ისაგან არის წარმომდგარი, როგორც მარჩი ფიქრობდა? მაშინ საითგან გაუჩნდა მას ბოლოში „ა“—ნი (აზნა—ური)? ამას გარდა, ის გარემოება, რომ ამ „აზნ“ ძირისაგან ნაწარმოები წოდების აღმნიშვნელი ტერმინი თვით სომხურში არ არსებობდა, ამ აზრს საეჭვოდა ჰხდის. „აზნ“—ის ეტიმოლოგიაც სომხურში გამოურკვეველია და არც პროფ. ჰუმბლანს, არც პროფ. ნ. მარჩს მისი განმარტება არ მოეპოვებათ.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მეგრულში ეს ტერმინი წარმოდგენილია „ზინო-სქუა“-ს, „ჟინო-სქუა“-სა და „ჯინო-სქუა“-ს სახით (იხ. იოს. ყიფშიძის Грам. мингр-языка, 393, სქუას ქვეშე). ამ სამ ფორმათგან უძვეველია პირველი „ზინო-სქუა“ უძველესი უნდა იყოს. ეს სიტყვა აზნაურს აღნიშნავს, მაგრამ აგებულებით „ზინო-ს შვილსა“ ჰნიშნავს, ე. ი. აქაც სამწერლობო ქართულის მსგავსად ბოლოში ხმოვანია, „ო“-ნი, რომელიც ალბათ უკუტქვევითი ასიმილაციის წყალობით არის პირველადი. „ა“-ნისაგან წარმომდგარი. ამნაირად ამ ტერმინის პირველად სახედ უნდა „ზინა-ს შვილი“ ვიგულისხმოთ. ქართული სამწერლობო ენის „აზნაური“-საგან ის თავისი შუა ხმოვნით „ი“-ნითა და ბოლოკიდური „ური“-თ განსხვავდება. ამას გარდა მეგრულ ტერმინს თავკიდური „ა“ არ აბადია. იქნებ შემთხვევითი მოვლენა არ იყოს და მარტო თავისი ხელოვნურად შეთხზული თეორიის გამართლების სურვილით არ აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ლ. მოოველს „აზნაური“ აზონაური-საგან წარმომდგარად მიაჩნდა. იქნებ ხალხურ გამოთქმაში მართლაც არსებობდა აზონაურის მსგავსი ფორმა, მაგ. აზანა—ური, ან აზინა—ური. მეგრული „ზინო—სქუა“ ამნაირად ძველი ფორმის ნაშთი იქნებოდა.

ეხლა რომ საქმე ამ ტერმინის ეტიმოლოგიაზე მიდგეს, საფიქრებელი ხდება, რომ ამ სიტყვის პირველი ნაწილი „აზანა“, ან „აზინა“ უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ იგი სპარსულში, ახემენიანთა დროითგან გავრცელებულ ტერმინ „ზანა“-სთან იყოს დაკავშირებული, სადაც ეს ტერმინი გვაროვნობათა კავშირსა და ერსა ჰნიშნავდა. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ „აზანა“-ს თავკიდური „ა“-ნის პირველადობისა და ბუნების საკითხი გამოსარკვევია, ამ თავკიდურ ხმოვანს მოკლებული მეგრული „ზინო-სქუა“-ს ფორმა ხომ უფრო ძველს სახეს არ იცავს, ან აზნაური პირველად საზანო-ური-საგან არ არის წარმომდგარი, რომელშიაც საზანო სა-გვარეულო-ს მსგავსი წარმოება იყოს?

ამნაირად „აზნაური“ თავდაპირველად გვაროვნობათა კავშირის, ერის შვილის (ე. ი. „ჰეროვანის“ მსგავსი ტერმინია), ან გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და ამასთან დაკავშირებით თავისუფალის მნიშვნელობაც ჰქონია. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მაშინ თავისუფალი მხოლოდ ის იყო, რომელიც რომელიმე საგვარეულოს შვილად, ან წევრად ითვლებოდა. ხოლო ვინც უაზნო, ე. ი. უგვარო იყო, უცხო ქვეყნითგან შემოხიზნული, თუ ტყვედ

ქართული
ენების
სწავლის
ინსტიტუტი

წამოყვანილი, ის თავისუფალი არ ყოფილა. თავისუფლებისა და უთავისუფლობის შესახებ ცნება მთლიანად გაროვნული წესწყობილების ცნებათა ნიადაგზეა დამყარებული და თვით ტერმინიც „აზნაური“ და „უაზნო“ იმავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. იმ დროს უაზნოთა წრეს ალბათ ის მეფის მონები ეკუთვნოდნენ, რომელთა შესახებაც სტრაბონსა აქვს ცნობა.

მაგრამ იაკობ ხუცესის შემომოყვანილ ცნობას თუ ჩავუკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ ტერმინს „აზნაური“ მე-V ს-ში მარტო ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა აღარ უნდა ჰქონოდა, არამედ უკვე სპეციალური ცნების აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. ამ გარემოებას გამონათქვამი „აზნაურნი დიდ-დიდნი“ ცხად-ჰყოფს, რათგან დიდი აზნაური თავისდათავად ჩვეულებრივი, ან მცირე აზნაურის არსებობასაც ჰგულისხმობს და ამ ნაირად თვით თავისუფალი, მოსახლეობაც ერთნაირ და ერთიან სოციალურ ერთეულად აღარ გამოდის, არამედ უფროს-უმცროს ერთეულებად დაყოფილი ჩანს. ამის გამო უეჭველი ხდება, რომ „აზნაური“ მე-V ს-ში და რასაკვირველია ამაზე გაცილებით უწინარესაც უკვე წოდებრივობის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინთაგანიც იყო.

მე-V ს-ში დიდ აზნაურს მრავალრიცხოვანი ამაღა, აზნაურნი, საკუთარი მსახურნი და მონებიცა ჰყავს. იგი უფალია, მისი მეუღლე დედოფალი. აი მაგ. რა ცნობები აქვს ამის შესახებ იაკობ ხუცესს.

მისი სიტყვით ქართლისა პიტიახში „უფალი“ იყო და ასევე უწოდებენ მას ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სამღვდლო პირნიც. იაკობ ხუცესის სიტყვით ერთმა მღვდელმა ვარსკენს უთხრა: „უფალო, რაჟსა ეგრე იქმ და იტყვ ეგრჳთ ბოროტსა“-ო (10₂₂₋₃₃).

ქართლისა პიტიახშის ვარსკენის მეუღლეს, შუშანიკსაც იაკობ ხუცესი ყველგან „დედოფალს“ უწოდებს (18₂). შუშანიკისათვის მას მაგ. უთქვამს: „ჩუენი არა ხოლო თუ დედოფალი ოდენ იყავ, არამედ ჩუენ ყოველთა ვითარცა შვილთა გუხედვედ“ (4₈₋₁₀). ამავე ავტორს მოთხრობილი აქვს: მოციქული „შევრდა წინაშე შუშანიკისა დედოფლისა ჩუენისა“ (2₂₀). თავის თავზეც მისი მოძღვარი ამბობს: „მეცა ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი“ (3₂₀₋₂₁). შუშანიკის სასახლესაც მისი მაზლი ჯოჯიკი „სახლსა მას სადედოფლოსა“-ს ეძახის (6₂₈₋₂₉).

დიდი აზნაურის სახლობის წევრებსაც მე-V ს-ში თავიანთი განსაკუთრებული სახელი ჰქონიათ: ქალე-ბის სახელად, როგორც ეტყობა, ყოფილა „სეპურნი დედანი“, და „სეფე ქალი“, რომელთაგან პირველი შემდეგში „ზეპურ“-ად დამახინჯდა, ვაჟებს კიდევ „სეფე-წული“ ეწოდებოდათ. ესტა-თე მცხეთელის მარტვილობის ავტორს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში სპარსეთში მიმავალი ქართლისა მარზპანის გასაცლებლად მისულან „ქართლისა მთავარნი... და სა-მოელ ქართლისა კათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწულინი“ (სა-ქართ. სამოთხე 315).

რას ჰნიშნავდა „სეფე“? როგორც პროფ. ნ. მარ რს გამორ-კვეული აქვს, ამის მსგავსი ტერმინი სომხურშიაც არსებობდა, რომე-ლიც „სეპუჰ“-ად (*սեպուհ*) გამოითქმოდა. თავის მხრით სომხური „სეპუჰ“ სპარსულითგან შეთვისებულ სიტყვას წარმოადგენს. სპარ-სულად „ვისო-პუთრა“, ან „ვისპურ“ სახლის შვილსა ჰნიშ-ნავდა (იხ. ნ. მარ რის წერილი ЗВОРАՅ. ტ. V, გვ. 286-9 და ტ. XI, გვ. 165-170). სომხურსა და ქართულში ამ სპარსულ ტერ-მინს თავკიდური „ვი“ მარცვალი აქვს ჩამოცილებული.

ნ. მარ რი ფიქრობდა, რომ ქართულს ეს ტერმინი სპარსუ-ლითგან სომხურის საშუალებით უნდა ჰქონოდა შეთვისებული. მაგ-რამ რაკი მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ამ ტერმინის „სეპური“ ფორმა აქვს მოყვანილი, რომელიც სპარსულ „ვი-სპურ“-ს თავის დაცული ბოლოკიდური „რ“-აეთი სომხურ *սե-պուհ* „სეპუჰ“-ზე მეტად უახლოვდება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი ქართულს სპარსულითგან უნდა ჰქონდეს ზეპირად შე-თვისებული.

ეხლა თვით ამ სიტყვის მნიშვნელობა გვაქვს გამოსარკვევი. პროფ. ნ. მარ რის აზრით სომხური „სეპუჰ“-ი და ქართული „სეფე“ სახლის მხოლოდ უფროსი შვილის აღმნიშვნელი იყო (იქვე). მაგრამ მისი სპარსული აგებულობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ „სეპუ-რი დედანი“, ან „სეფე-ქალი“ და „სეფე-წული“ საგვა-რეულოს ყოველი წევრის, ყოველი გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ამ ტერმინის უცხო ენი-თგან შეთვისებულობის გამო ეს სიტყვა უეჭველია დიდ აზნაურთა გვარისშვილების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

მარტო ის გარემოებაც, რომ აღმოს. საქართველოში „ზეპუ-რნი დედანი“ ყოფილან და „სეფექალები“ იყვნენ, ცხად-ჰყოფს

ნ. მარჩის აზრის მცდარობას, რათგან ქალთა ურთიერთშორისში უფროსობას სოციალურ ცხოვრებაში არავითარი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონოდა. სომეხთა ისტორიკოსსაც მოსე ხორენელს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში სეფეწულები მეფეთა ნათესაობის, შთამომავლობის წევრებს ეწოდებოდათ (*«ქ ვაჟაძე ქაყალი-ყაყ ათაჯიყ. ირკსა ხ აკამ ქ !ყაყ აქსარჩს, ირ მსაქიძიჯ ლიჯ»* (ყაათ. ჯ. II, ს). მაშასადამე სომეხთა ისტორიკოსის ცნობით მეფეთა შთამომავლობის წევრების აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა მოსე ხორენელის დროს. ამისდა მიხედვით ტერმინი „სეფეწული“ უდრის „უფლისწულ“-ს. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ მეორე მთლად ქართული ტერმინია, პირველი-კი სპარსულ-ქართული. მაშასადამე ქართულში ამ სპარსულ ტერმინს თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა დაუკარგავს და „სეფე“ სახლიშვილის-აკი არა, არამედ უფლის აღმნიშვნელი გამხდარა. ამ დებულებას ტერმინი „სეფისკვერი“-ც ამტკიცებს, რომელიც უფლის კვერსა ჰნიშნავს რასაკვერველია და არა სახლისუფროსი შვილის კვერს, როგორი მნიშვნელობაც ამ სიტყვას უნდა ჰქონოდა, ნ. მარჩის განმარტება რომ სწორე ყოფილიყო¹.

პირველად როდის უნდა ქცეულიყო „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელ ტერმინადაც, დანამდვილებით თქმა ძნელია, მაგრამ დიონ კასიოსის სიტყვით იბერიის მეფე ფარსმანი თანამეცხედრობით რომ აღრიანე კეისარს სწვევია სტუმრად, კეისარს მარიხის ჰიპოდრომზე ამ ქართველთა მეფისა, მისი შვილისა და „სხვა პირველ იბერთა“ (αὐτὸς τὴν ἑλκὸν ἄρσταν ἰβήρων) ჯიბითი და იარაღით ვარჯიშობა უნახავს (Epit. LXIX. 15--ლათიშვე. Scyt. et Caucasia 622). მარკოზის სახარების 6²¹ ქართულ თარგმანში ბერძნული ἄρσταν-ს, „პირველთა“ და სომხური *მსხამსბ*-ის შესატყვისად ნახმარია „აზნაური“. ამიტომ იბადება საკითხი, დიონ კასიოსის ზემო-მოყვანილ ცნობაშიც იბერიის პირველთა შესახებ ხომ აზნაური არ იგულისხმებოდა. მაგრამ საკითხი საქართველოში წოდებრივობის წარმოშობისა და განვითარების საფეხურების შესახებ I—VII სს-ში მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა.

დიდ აზნაურთა ხელკეცვით აზნაურთ ვარდა მე-V—VI სს. ძეგლებში იხსენიებიან კიდეც „მსახურნი“, „საკუთარნი“ და

1) ნ. მარჩი შემდეგაც (იხ. ნ. მ. ნ. შრ. 1908 წ., მაისის № გვ. 219—220) თავისი აზრის სიმართლეს იცავდა, მაგრამ სომხურის შესახებ ამის საწინააღმდეგო საბუთები იხ. ნ. ადონცის Armenia в эпоху Юстиниана 472—473.

„მონა-მკევეალი“. აი მაგ. იაკობ ხუცესს რა ცნობები აქვს თავის თხზულებაში:

ვარსკენ პიტიახში რომ „მოიწია... სახლვართა ქართლისათა... ქუეყანასა მას ჰერეთისასა, ზრახვა ყო რადთა აუწყოს და წინამოეგებნენ მას აზნაურნი და მისნი ძენი და მსახურნი მისნი... და წარმოჰმართა სადიასპანოჲთა ცხენითა მონაჲ თვისი“ (იაკობ ხუცესი. წამებაჲ შუშანიკისი 2₁₂₋₁₄). ქართლისა პიტიახშის ამალისა და მახლობელთა წრის შესახებ რომ სრული ცნობები გვქონდეს. უნდა ვიცოდეთ, რომ მას ჰყავდა აგრეთვე „საკუთარნი“. ისტორიკოსის სიტყვით განრისხებული პიტიახშის გაბოროტებული გული თურმე სწორედ მან დაამშვიდა, როდესაც „ჰრქუა ვინმე პიტიახშსა საკუთარმან მისმან“, რომ დიდ მარხვის დროს შუშანიკის დევნისათვის თავი დაენებებინა.

ვარსკენის ძმის ჯოჯიკის შესახებ ნათქვამია, რომ შუშანიკის აღსასრულის მოახლოვებისთანავე „წარვიდა და თანა წარიყვანა ცოლი და შვილნი და მონა-მკევეალი მისნი“ შუშანიკის სანახავად ციხეში (18₂₋₂₇). როცა მას უნახავს თავისი რძალი, ჯოჯიკს თურმე შუშანიკისათვის უთხოვინია: „მაკურთხე მე და ცოლი ჩემი, მკევალი შენი, და შვილნი ჩემნი და მონა-მკევეალი ჩემნი“ (19₁₇₋₁₈). მას თავის მახლის ეს თხოვნა აუსრულებია კიდევაც და „აკურთხნა ჯოჯიკ და ცოლი და შვილნი მისნი და მონა-მკევეალი მისნი და ყოველი ეზოჲ და პალატი მისი“ (20₁₇₋₁₈).

აღსანიშნავია, რომ მონა-მკეველები მე-VI ს. შუაწლებში საქართველოში მარტო აზნაურებს-კი არ ჰყოლიათ, არამედ უფრო დაბალი წოდების წარმომადგენლებსაც, მაგ. ხელოსნებსაც-კი.

ეგსტათი მცხეთელის მარტვილობაში ნათქვამია, რომ როცა „წარემართებოდეს ეგსტათი და სტეფანე ტფილისს, ჰრქუა ეგსტათი სიდედრსა თვისსა და მონა-მკევეალთა თვსთა“, გმორდებით სამუდამოდ. ტფილისისაკენ გამგზავრებულ ეგსტათეს თურმე „სახლეულნი, ნათესავნი და თვისნი მისტიროდეს უკანა“.

როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერებითგანა ჩანს, სოციალური ცხოვრებისა და უაზნოთა ჯგუფის უმდაბლეს საფეხურზე „მონა-მკეველები“ იდგენ. „მკევალი“ იგივე მონაა, მხოლოდ ქალი. აღსანიშნავია, რომ უაზნოთა, ანუ უთავისუფლოთა ჯგუფში, არსად მე-V—VIII სს. ძეგლებში „ყმათა“ ხსენება არ არის. თვით სიტყვა „ყრმაჲ“ მაშინაც იხმარებოდა, მაგრამ იმ დროს ეს ტერმინი მხოლოდ ბავშვს აღნიშნავდა. იაკობ ხუცესის

სიტყვით სამოელ ებისკოპოზსა და იაკობ ხუცესს რომ თათბირი ჰქონიათ, „მოვიდა ყრმაჲ ერთი და თქუა: «იაკობ მანდა არსა?» და მე ვარქუ ვითარმედ „რაჲ გინებს?“ და მან პრქუა: „უწყეს პიტიახში“ (წამებაჲ შუშანიკისი 9—10). „იხილა პიტიახშიმან ამბოხი იგი ტირილი მამათაჲ და დედათაჲ, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ“ (წამებაჲ შუშანიკისი 12₁₋₁₈). ამ წინადადებითგან ნათლად ჩანს, რომ იაკობ ხუცესს „ყრმა“ ყმაწვილის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ყველგან მის ნაწარმოებში. ამისვე ადასტურებს შუშანიკის პასუხიც, რომელიც მას ცოდვათა მიტევების მოხონენელი ჯოჯიკისათვის მიუცია: „თუ შენ სხუად სახედ ყრმებ რ არა-რაჲ ჰქმენ, ღმერთმან მოგიტევენს შენ“-ო (19₆₋₇). ე. ი. რაც შენ ბავშვობით, ანუ ყმაწვილობის დროს ჩაგიდენია, იმას ცოდვები გებატიოსო, რათგან „ყრმებრ“ ჩადენილი ცოდვა ისედაც ცოდვად არ შეგრააცხებოდა ადამიანს.

ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ „ყრმაჲ“, ან ყმა წოდების აღმნიშვნელ ტერმინად არც მერმინდელ მეVIII—IX სს-ის ძეგლებში გვხვდება. მაგრამ იმავე დროს ამ ხანაში საქართველოში მონების არსებობის შესახები ცნობები ჯერ მეტად იშვიათი ხდება, ხოლო მერმე სრულებით ქრება კიდევ.

ეს გარემოება ცხადი იქნება, თუ ადამიანი მე-VIII—X სს. საისტორიო ძეგლებს გადაიკითხავს. მაგ. იოანე საბანიძის თხზულებაში ჰაბო ტფილელის შესახებ ნათქვამია, რომ ნერსე ერისმთავრის ქ. ბაღდადში ყოფნის დროს „მეყო იგი მსახურად მისა“ და იქითგან საქართველოში წამოჰყვა (გვ. 15) ალბათ ვითარცა „მენელსაცხებლც კეთილად შემშხადებელი სულნელთა მათ საცხებელთა“ (გვ. 28). ნერსე ერისმთავარი რომ არაბთა დევნას გაჰქცევია, თან ხაზართა ქვეყანაში წაუყვანია „ერისაგან მისისაჲ ვითარ სამას-ოდენ მამაკაც“, რომელთა შორის ჰაბო ტფილელიც ყოფილა უეჭველია როგორც მსახური (გვ. 17). ხოლო „დედაჲ და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“ ნერსეს აფხაზეთში გაუგზავნია ხიზნად (გვ. 18). „მონა-მკეველები“ აქ არა ჩანან, იმ გვარადვე როგორც ყმები.

გრიგოლ ხანძთელი წოდებრივად დიდებული აზნაურის შვილი იყო და როდესაც მისი დედა თავის ძეს, ამ დროს უკვე განთქმულ სამონასტრო მოღვაწესა და კლარჯეთის უდაბნოთა არქიმანდრიტს ეწვია, ის თურმე „წარმოვიდა საკედრითა და თანა იყვნეს მსახურნი მისნი, მამანი და დედანი“ (გ. მერჩული გვ. ლდ). გრიგოლის დედამ თავის ძეს „თანამოსრულნი იგი სახლეულნი

თქსნი შეჰვედრნა“ და სთხოვა: „ჩემდა მსგავსად ესენი გვედიან-
შვილო, რომელთა გულმოდგინედ მსახურება ჩემი თავს იღვეს“-ო.
ამის საპასუხოდ ხანძთელ მამას ტიმოთეს I ეპისტოლეს 5,8 დაუმოწმე-
ბია: „უკეთეს ვინმე თქსთა და უფრო მსახლეულთა არა ილუწიდეს
ეგვეთარსა მას სარწმუნოებად უვარ-უყოფის“-ო (ცა გვლ ხნძთლსა
გვ. ლე).

მხოლოდ აშოტ დიდი კურაპალატის სატრფოს, გ. მერჩულის
სიტყვით, „მკეველი“ უნდა ჰყოლოდა არტანუჯის ციხეში. როდეს-
საც გრიგოლ ხანძთელი იქ მივიდა და მისი ნახვა მოისურვა, აშო-
ტის სატრფო გრიგოლთან „ორთა თანა მკეველთა თქსთა“
თანხლებით მოვიდა. როგორც მოთხრობის შემდეგი მიმდინარეობით-
განა ჩანს, ეს ორი მკეველი მისი „მსახურნი დედანი“ ყოფილან (ცა
გრვლ ხნძთლსა გვ. ნვ). როცა კურაპალატის ამ სატრფოსთან მო-
ლაპარაკების შემდგომ, იგი დედათა მონასტერში შესვლაზე დაი-
ყოლია, გრიგოლ ხანძთელმა „უბრძანა მკეველთა მათ მისთა წარსლვაჲ
ციხედვე“ (იქვე ნზ).

ზემოაღნიშნული გარემოება საქართველოს სოციალური ისტო-
რიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანია. სრული სიცხადით ირ-
კვევა, რომ საქართველოში I—VII სს-ში მხოლოდ მო-
ნობა იყო, პატრონყმობა მაშინ არ არსებობდა. მე-X
სს-ის მეორე ნახევრით განკვი საქართველოში მართლ-
პატრონყმობა-ლა იყო, მონობა. როგორც საზოგადო
მოვლენა, უკვე აღარ არსებობდა. ამ მხრივ I—VII სს-ის სა-
ქართველოსა და X—XIII სს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას
შორის არსებითი განსხვავებაა, რაც ყველას კარგად გათვა-
ლისწინებულნი უნდა ჰქონდეს. მე-VII—IX სს-ში მონობის ხსენება
ქრება, მაგრამ პატრონყმობა ჯერ არ არის. ამ ხანას
გარდამავალი ხანის თვისებები აქვს და ჯერ კიდევ
გამოსარკვევია, რანაირი სოციალური დამოკიდებულება სუფევდა
მაშინ უფალთა და იმ მსახურთა, ან სახლეულთა შორის, რომელნიც
ამ დროს ძეგლებში მოხსენებული არიან. ძეგლების სიმცირე ამ სა-
გულისხმო საკითხის გაშუქებას ამ ჟამად აძნელებს, მაგრამ მომავალ-
ში იმედია ახალი მასალები აღმოჩნდება და ამასაც შუქი მოეფინება-

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი .

პირთა-სახელების საძიებელი.

- აბირონი 54
 აბრაამ სომეხთა კათალიკოზი 21,
 27
 Agra 105
 ადარნესე კუროპალატი 187
 ადონცი გ. პროფ. 146-147
 აგინოსი 29
 ავსტრია, ევსტრია 177
 აზარმიდუხტ 177
 აზო 147, 165
 აზონ 136
 ალექსანდრე მაკედონელი 136, 165
 „ მეფე 58-60, 92
 ამირიძენი 150
 ამშიანე მარცელინი 178
 ამფილოქე იკონიელი 29
 ანდრია კრიტელი 23
 ანტონ კათალიკოზი 57, 117
 ანტონი საღირისძე ქუთათელი 68
 აპოლოს 33
 არვანდ გუჯნასჰ ქართლისა მარ-
 ზბანი 143
 არისტოტელი 11
 არკადი კეისარი 178
 არსენი იუალთოელი 10, 20-24,
 26, 28, 30
 „ მონაზონი 40-43
 არტემოს 33
 არქანჯელო ლამბერტი 163
 არშუშა პიტიახში 184
 არჩილ მეფე 71, 177, 180 181.
- აფრიდონ 141
 აფციური 151
 ალა-მაჰმედ-ხანი 75, 125, 175
 აღბულა 8, 104-112, 116.
 აშოტ კურაპალატი 12
 ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზი 141
 ბაგრატ მეფეთა-მეფე 124
 ბაგრატ კურაპალატი 7, 9, 16,
 82, 83, 89, 91-92, 107, 112.
 ბაგრატ I-ლი აშოტ კურაპალატის
 ძე 59, 85, 88
 ბაგრატ II-ე რეგენი 83.
 „ III-ე 13, 17, 84, 93.
 „ IV-ე 84
 „ დიდი 59, 84
 „ მეფე 38
 ბადაგონ 33
 Баградзе Д 3. 123
 ბაკურ ძე რევისი 175
 „ მეფე 177, 178, 180
 ბაკურდუხტი 177, 180-81.
 ბასილი 17
 „ ბიზანტიის კეისარი 84
 „ კათალიკოზი 58-59.
 „ კესარიელი 32
 „ ჭყონდიდელ უჯარმელი 49
 ბასხაროვი 39
 ბატონიშვილი ბაქარი 166
 ბაქარძე დ. 81, 94, 118, 141.
 ბელოძენი 150
 ბენედიქტე წმ. 16

ბენეშევიჩ, ვ. 20 24, 28, 31, 36, 39,
 Бенешевич, В. Н. 20
 ბეჟანიშვილი ზურაბ 154
 ბერძენიშვილი, ნ. 69
 ბექა ათაბაგი 8
 ბექა, 104, 106-110, 112, 115
 ბექა-აღბულა 104, 110-113, 116-117, 119.
 ბექა და აღბულა 81-83, 85-87
 „ მანდატურთ უხუცესი, 107-108
 ბექაურნი 150
 ბექიაურნი 150
 Blastari Matthaei 120
 ბოროზდინი, კორ. 159.
 ბოჩო 33
 ბროსსე მარი 51, 105, 120.
 Brosset, M. 123
 ბრუნსი და ზახაუ 120
 Bruns K. G. Dr. 120
 ბურდულეები 150
 ბუსმიპრი, ბუზმილი 177, 179, 180
 ბუჩუკურნი 150
 გაბრიელ მღუდელი 128
 „ ქართლისა კათალიკოზი 141.
 გაცი 33
 გედევანიშვილი, ვ. 58, 59
 გენადი პატრიარქი კოსტანტინე-პოლელი 6, 29.
 George V 104
 გერმანოზი 153
 გვარამ მამულა 2, 14, 17, 24-26, 87
 გიგაურნი 151
 გიორგი ბრწყინვალე 67, 79-82, 93-96, 97-100, 104, 108, 109, 113-115, 117, 119.
 „ მეფე 162, 163,

გიორგი XI-ე 116-117
 „ XII-ე 124
 „ XIII-ე 124-125
 „ ლაშა 69
 „ ბაგრატის ძე 90
 გიორგი მერჩული 2, 7, 8, 24, 26, 38, 60-61, 72
 „ დავით ულუს ძე 47
 „ აფხაზთა მეფე 17
 „ ამარტოლი 48
 „ მთაწმიდელი 3, 12-17, 23, 25, 30, 34, 61, 84
 „ მონაზონი და მწიგნობართ-უხუცესი 42
 „ III-ე 93
 „ ხუცეს-მონაზონი 61
 გოზალიშვილი, გ. 46-47, 50
 გოსტაშაბისშვილი დავით 154
 გრიგოლ ხანძთელი 2, 7, 12, 14-16, 24-26
 „ ეპისკოპოზი ნეოკესარიე-ლი 6, 29
 „ ნოსელი 29, 60, 130 133
 „ ხუცესი 6, 29.
 „ ჩახრუხაძე 20, 22 24
 „ ღვთისმეტყველი 29
 „ ბაკურიანი 61
 გუბაზი 182
 გურანდუხტი 177
 გუშნასპი 186
 დავით აღმაშენებელი 14, 23, 39-40, 42 43, 60-61, 86-87, 93. 113
 დავით აღმაშენებელის ისტორიკო-სი 7, 40, 41
 დავით გიორგის ძე 97
 „ საქართველოს სამეფო ტახ-ტის მემკვიდრე 127-129.
 „ კახთა მეფე 60

დავით ებრაელთა მეფე 48
 .. გიორგი ლაშას ძე 47, 48
 დათან 54
 დათუნა 153
 დარეჯან დედოფალი 59
 დამიტრი თავდადებული 69
 დიოსკორე 54
 დიოდორე 6, 29.
 დიოს 33.
 დორეულნი 151
 ევდემოს აფხაზეთის კათალიკო-
 სი 51.
 ევდოქსია, 178, 179
 ევსევი ეკზარხოსი 39
 ევსტათე მცხეთელი 137, 139, 140,
 142, 143, 185, 186, 188.
 ერეკლე მეფე 57, 58, 59, 60, 124, 125
 ეფთჳმე მოაწმიდელი 3, 9, 12, 13,
 14, 15, 17, 20, 21, 22, 23,
 25, 26, 30, 32, 33, 34, 35
 36, 61.
 ეფთჳმე ქართლისა კ̄ხი 96
 ეფრემ ასური 135
 ეფრემ მცირე 23, 34, 43, 44.
 ვარაზ ბაკურ 175
 ვარსკენ ქართლ. პიტიახში 142,
 143, 145, 161, 173, 188.
 ვახტანგ II 67.
 ვახტანგ VI 8, 12, 52, 68, 73, 74,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85,
 89, 94, 103, 194, 105, 106,
 109, 110, 111, 112, 116,
 117, 118, 119, 120, 121,
 121, 123.
 ვახტანგ ბატონიშვილი 162, 163
 ვახტანგ ბაგრატიის-ძე 90
 ვახტანგ გორგასალი 92, 165, 167,
 177, 189

ვახტანგ ერეკლე მეფის-ძე 125
 ვახტანგ მდივანბეგი 153
 ვახუშტ ბატონიშვილი 51, 99, 100,
 107, 108, 117.
 ვეშაგურნი 151.
 ვლასტარი 120.
 ზაოზერსკი ნ. 35, 36, 37
 ზაქარია ქართველი 176
 Sachau Ed. Dr. 120
 თაბიანე 54
 თამაზ სარდალი 153
 თამარ მეფე 60, 62, 68, 72, 93,
 115, 116
 თამარ მეფის ისტორიკოსი 68,
 95, 115
 თარხნიშვილი გ. 123
 თაყაიშვილი ე. 58, 59, 60, 62,
 63, 65, 66, 67, 72, 80, 94,
 100, 121, 125
 თევდორე კენტერბურის არქიები-
 სკოპოზი 37
 თევედოსი II 179
 თევედოსი მცირე 180
 თინიკანნი 151
 თლოშიაურნი 150
 თრდატ 175
 თუმანიშვილი ბეჟან 154
 .. ჯოგია 154
 .. ფირონ 154
 იაკობ ხუცესი 137, 139, 140-144,
 145, 161, -163, 166, 173,
 188, 189, 190
 იბერია 145, 146, 165, 170, 172,
 174, 178, 179, 180, 183.
 იგრიაულნი 151
 იესე 153
 იესე მელიქიშვილი 75, 76, 77
 იესო ქრისტე 12

ილუზიები 151
ინასარიძე შწიგნობარი 66
იოანე ბატონიშვილი გიორგის ძე
125, 126, 127
იოანე დამასკელი 34
იოანე ქ. კ. ხი 41-42.
" კოსტანტინეპოლელი 36
" მთაწმიდელი 15, 17.
" მმარხველი 4, 30, 33, 34,
35, 36
" მონაზონი 35, 36
" პეტრიწი 23
Иоанн Постник 35
იოანე საბანის-ძე 140, 165, 187
" სქოლასტიკოსი 21
იოვანე ღვთისმეტყველი 9
" ქუთათელი 67, 70
იოველ ალექსიძე 75
იოსელიანი პლ. 10ბ, 107
იუდა 54
იუსტინიანე დიდი 11
კენი 54
კაიშაურნი 150
კაკაბაძე. ს. 50, 51, 52, 57, 60, 62,
69, 88, 89, 90, 91, 92, 93
97, 104, 107, 108
კეკელიძე კორნ. პროფ. 20, 21,
22, 23, 25, 26, 27, 28 29,
32, 34, 44, 50, 51, 52, 69
კიზირია პ. 123.
კირიონ ქ. კ. ხი 21, 26, 27
კლიმენტოს დიდი 28
კობაიძენი 150
კონსტანტინე 17, 67
კონსტანტინე მეფე ბიზან. 9
კონსტანტინე დიდი 4
კონსტანტინე პორფიროსანი 165
კრისკენტი 54

კვრილე ალექსანდრიელი 29
ლაზარე ფარპელი 184
ლარაძე 124
ლენ აფხაზთა მეფე 16
ლენ ბატონიშვილი 59, 125
ლენტი მროველი 134,-136, 141,
147, 171, 172, 174, 185,
188, 192
მაკარი არხ. 39
მალაქია კ. ხი 51, 52
მანოელ ნიკორწმიდელი 89, 91
მანუჩარის შვილი გორჯასპი 154
მარკოზ მახარებელი 141
მარრი. ნ. აკად. 23, 35, 71, 143,
176, 191
მაქსიმე აღმსარებელი 32, 34
მაჰდი ამირა-მუნნი 165
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ დოკ. 120.
121
მელიქსედეკ კ. ზი 22, 25, 26.
მერჩული გ. 60, 61, 72, 142
მიდელანნი 151
Migne 130
მირიან მეფე 174, 175
მირიჰანი 178, 181
მიქელ ქართლისა კ. ზი 71
მიჯნაძეოროელნი 174
მიჰრანდუხტი 177
მიჰრდატი 165
მორვანოზი 176
მორინი 36
მოსე წწყლი 117, 118, 133
მცხეთოს 134
მხითარ გოში 121
ნაბარნუგიოს 176
ნარიმანიძენი 150
ნერსე ეზისთავი 165, 187
ნერსეს ლამბრონი 121.

- ოთარი 153
 ოლივერ უორდროპ 104
 ოპიზარნი 174
 ორმიზღუბტი 177
 ოფსიტე 182
 პაატა 153
 პავლე მოციქული 5, 28, 132
 პავლეურნი 151
 პავლე ხუცესი 176
 Павлов А. 37
 პაფნოტე საფარის, მოძღვარი...
 Пейкришвили 105
 პეროზღუბტი 177
 პეტრე ალექსანდრიელი 28, 29
 პეტრე მოციქული 5; 28
 პეტრე ქართველი 164, 175, 176,
 177, 178, 179, 180, 181
 პილატე 12
 პლატონი 11
 პრისკოს პანიელი 182
 პროკოპი კესარიელი 182
 Пурцеладзе Д. 123, 125
 ემთააღმწერელი 47, 48, 49, 50
 ეორდანია თ. 6, 39, 42, 43, 44,
 46, 47, 58, 59, 61, 68, 71,
 105, 109, 124
 რააბე. რ. 176, 177.
 რაჟდენი 165, 166.
 Rachid ed-din 123
 რევი 175
 რუბენი 144
 რუსთველი 60.
 რუსუდან მეფე 67, 69
 საბა ორბელიანი 98, 117, 166
 საბინინი 39
 სამთავნელი 160, 161
 სარგისი 108
 საურმაგი მეფე 136, 178
 საურმაგ სპასპეტი 165
 სვიანაიძენი 150
 სვიმონ მეფე 8, 124.
 სოკოლსკი ვ. პროფ. 120
 სოკრატი 11.
 სოლონი 11
 სოლომონი 49, 50
 სოლომონ ბრძენი 48
 სოლოლაშვილი ელიზბარ 155
 .. შიომ 155
 .. იესე 155
 .. მანუჩარ 155
 .. იორამ 155
 სოფრომიძე 66
 სტეფანოზ ძე გურგენისი 165, 187
 სტრაბონი 136, 137, 138, 145-
 148, 152, 157, 171, 174,
 175, 180, 183, 188, 190.
 სუარის-ძე ნინიკა 157
 .. ვანო 157
 .. ნიკო 157
 .. სვიმონი 157.
 სულხან მდივანი 74, 75, 76, 77,
 78, 79
 სკვონ მესგეტე 15.
 ტაკიტუსი 164
 ტიმოთე მთავარეპისკოპოზი ალექ-
 სანდრიელი 7, 29.
 ულო დავით 47-48, 49, 50
 უმიკაშვილი პეტრე 73-75, 77,
 79-80.
 ურბნელი, ნ. 46, 51, 81, 94, 106-
 107.
 უფლოს 134
 უხტანესი 26-27.
 ფარნავაზი მეფე 134 136.
 ფარსმანი 165, 175, 178-180
 ფებრონია დედა 12

- ფეიქრიშვილი, ა. 105, 119.
ფილოთეოს ალექსანდრიელი 29
ფონ ლინგენტჰალი ცახარიე პროფ.
120
- ფოტიოს პატრიარქი 22
ფრენკელი 52
Френкель 123
ქავთარაძე მიხეილ 158
„ პეტრე 158
ქავთარაძენი 150
ქართლოს 134
ქარჩობი 151
ქვაბულიძე ამირეჯიბი 66
ქენქაძენი 151
ქრისტე 54
ქსნის ერისთავი 97
ყაზან ყაენი 108
ყაუხჩიშვილი სვ. დოც. 48
ყვარყვარე ბექას ძე 108
შალვა ბექას ძე 108
„ ქუენიფნეველი 124
შაშია 108, 111,
შაშია არტანუჯელი, სარგისის შვი-
ლი 108
შერმადინნი 151
შმიცი 37
Schmitz 37
- Spiegel 135
შუშანიკი 139-142, 144-145, 161,
166, 173, 188.
ჩიტაია, გ. 157
ჩიტიაინი 151
ჩობაურნი 150
ჩოქურნა 150
ჩოხელნი 150, 151.
ჩუბინაშვილი, დ. პროფ. 88, 117,
118, 122.
ცაგარელი, ალ. პროფ. 71, 72
Zahn Th. 4
ციხიაურნი 150
წათე 182
წამალაძენი 150
წილკნელი 160
ხახანაშვილი, ალ. 30, 31, 35
ხეთურიძეები 150
ჯავახიშვილი გოშუარ 124
ჯავახიშვილი ივანე პროფ. 123
ჯანაშვილი მ. 130
ჯალღმიძეები 150
ჯუანშერი ისტორიკოსი 165, 167.
ჰაზო (ტფილელი) 140, 187
ჰანს შილტბერგერი 158, 159
ჰომიროსი 4.
ჰუმბანი, პროფ. 191.

გეოგრაფიული სახელების საძიებელი

- ათონი 3, 16
-ის მონასტერი 61, 15
-ის შთა 16
- ალი ს. 66
ამიერ-კავკასია 147
„ საქართველო 66, 72
ამირთ-კარი 150
- ანასტას-წმიდა 27
ანკურია 2, 4, 29
ანჩა 66
ანჩისხატი 128
არაბეთი 131
არაგვის საერისთაო 125
„ ხეობა 96, 97, 125, 150.

- არანისი 100
არგობისა სოფლები 140
არშაზ 33
არშაკეთი (კევი) 139, 143
აფხაზეთი 57
აღმოსავლეთი საქართველო, 70,
72, 75, 122, 172, 185, 136,
137, 138, 141, 147, 148,
152, 170
აწყვერი 82, 141
ახალქალაქის თემი 157
ახალციხე 141
ახალციხის წყალი 141
ბატალიანთ კარი 150
ბეღია 66
ბეჭიანთ კარი 150
ბიზანტია 20, 27, 162
ბოდორნის ქვაბნი 100
ბოლნისი 62
ბოცოთ კევი 141
ბრიტანია 37
ბურდული 99
განძაკი 139, 143
გვიდაქე 150
გელათის მონასტერი 20
Georgia 104
გოგონაურთა 150
გორის მაზრა 157
გორი 97
გრაკალი 157
გურია 57, 141
დარიალანი 99, 100
დარიელი 95
დასავლეთა საქართველო, 66, 90,
116, 136, 180, 182
.. ევროპა 131
დიასამიძის სახლი 141
დილომი 124
დორეულთ კარი 151
ევროპა 163
ფეფსოსი 5
ვაჰანის მონასტერი 15, 61
ვეშაგურთ-კარი 151
ზანდუკის კევი 94, 99, 100
ზანდუკის კევი 100
ზენ უბანი 151
თინიკანთ კარი 151
იბერია 136, 137, 138
იერუსალიმი 22, 27, 60,
იერუსალმში 14
ივერია 178
ილურთ-კარი 151
იმერეთი 66, 67
იმერეთის სამეფო 57, 59
იმიერ საქართველო 66
ინგლისი 37
ირლანდია 37
იშხანი 66
კაიშაურთ-კარი 150
კაკესი 99
კართაგენი 28, 29
კახეთი 67
კიბენი 99
კიბურა 99
კიტოხი 150
კლარჯეთი 20, 61, 111
კობიანთ კარი 150
კოლაჲ (კევი) 143
კოლხიდა 163
კოსტანტინეპოლი 2, 5, 19, 20,
29, 25, 36, 179
კორინთი 151
Крестовой перевал 99
ლაზიკა 182
ლარგვისის-მონასტერი 124
ლაუდიკია 29

- ლიდა 150
 ლიხთ იმერი 68, 92
 ლომისი 99, 100, 102, 103
 მაჭართა 150
 მენესო 99
 მესხეთი 108, 111
 მთიულეთი 99
 მიდელანთ კარი 151
 მოქვი 16
 მოკალიათი 151
 მტკვარი 124
 მტკუარი 143
 მუხრანი 96, 100
 მცხეთა 136, 165, 171, 173, 143
 „ 39, 71
 ნეოკესარია 24
 ნიკეა 4, 5, 27-29
 ოპიზა 173
 ოკერ-კიდი 100
 პავლეურთ-კარი 151
 პარიზი 105
 პეტერბურგი 122, 126
 პეტრიწონის მონასტერი 61
 უინგანი 95, 100
 რაქა-არგვეთი 89, 90
 რომი 18, 37
 რორო 150
 რუისი 41
 რუის-ურბნისი 56, 2, 3, 4, 6, 7,
 8, 9, 21, 22, 26, 28, 29,
 39, 40, 41, 42, 43, 44
 საბა-წმიდის მონასტერი 16, 60
 საბერძნეთი 4, 19
 სადგერი 141
 სამეგრელო 159, 163, 57
 სამცხე 20, 111
 „ საათაბაგო 86, *106, 141
 სარდიკია 29
 საფარა 82
 საქართველო 1, 9, 18, 38, 39,
 41, 42, 47, 68, 72, 81, 82,
 86, 87, 89, 90, 91, 94, 105,
 108, 111, 112, 115, 116,
 117, 118, 119, 122, 124,
 125, 126, 127, 128, 129,
 134, 136, 141, 148, 149,
 150, 151, 157, 158, 159,
 160, 185, 165, 167, 172
 საქორეთი 151
 სვეტიცხოველი 25
 სვიანანთ-კარი 150
 სეთურთ-კარი 150
 სინას მთა 22
 სიონი წმ. 27
 სომხეთი 32. 158
 სპარსეთი 143, 131, 135, 139,
 141, 142
 სრულიად საქართველო 71
 ტაო 20, 111
 ტბეთი 66
 ტრული 29
 ტფილისი 96, 98, 120, 123, 126,
 140, 143, 155
 ურბნისი 41
 ფრიგია 29
 ფხოეთი 151
 ქალკილონი 5, 29
 ქართლი 13, 17, 38, 59, 140, 139,
 134, 141, 142, 165, 172
 ქართლის სამეფო 122, 125
 ქვემო მლეთი 150
 ქოროლო 150
 ქსნის ხეობა 150, 151, 124
 ქუთაისი 66, 89
 ლანილი 28
 ღრტილა 39

ყელი 99
 შავშეთი 20, 67, 111
 შველიეთი 151
 შიომღვიმის მონასტერი 61, 14, 15
 ჩობაიტე კარი 150
 ნონჩო 150
 ჩოქური 150
 ჩოხი 150
 ჩიტინთ კარი 151
 ციხინთ კარი 150
 ცურტავი 140, 141
 ცხრაზმის კევი 100, 160
 ქოლ(ევ)თა 111
 ქოჭოხი 151
 ძმანთ კარი 150

წინამხარი 150
 ხარბალი 151
 ხანძთა 14
 ხანძთის მონასტერი 15, 16
 ხერთვისი 141
 ხურსიძის სახლი 141
 კადა-ცხაოტი 98, 99, 100, 94, 95
 ჯავახეთი 38, 111
 ჯალუშანთ კარი 150
 ჯვარის მონასტერი 108, 72, 24
 ჯვართა ყელი 94
 ჯვარის გარდასავალი 99
 ჯვართა ყელი 99, 100
 ჯვარის მთა (Г. крестовая) 99
 ჰერეთი 141, 142, 185

ბეკინების და გამონათქვამთა სპიკეზელი

აგებული, ყოველივე ა-ი, ყ ე ა-ისა
 ბუნებაჲ 130
 აღვილი, ა-ი საპატიყო, ს-ყოსა
 ა-სა მოპარვა 114
 აღვილობითი კრებაჲ 4-5
 აზნაურნი 82, 136, 195, —აზნაურ-
 ნი და უაზნონი 190-191, 193
 ა—ნი დიდ-დიდნი 190, 193
 ათასის თავი 135
 აიათალი, ა-ის აწერა 74
 ალაყაფის შუა სახლი 76
 ამანათი 121
 ამიერ, კელი ა-რ 67, ამიერი 66.
 აპკაჲ თავისაჲ 131
 არქიდიაკონი 189
 ასაბია 102
 ასოთა საქმე, ა-თა ს-ე ასრე გა-
 ვაჩინეთ 102
 ასონი, ყოველნი ა-ნი გუამისანი 131
 ა-ნი სიცოცხლისათჳს, სიმ-

დიდრისათჳს სიცოცხლის და
 ქურკერნი საგრძნობელნი 131
 აღება, საბალახო თუ როგორ აი-
 ლონ 74, სამდივანბეგო აიღე-
 ბა 74, სარგებლის ა-ა 82
 აღესრულების, ა-ის წესი და გან-
 გება დარბაზობისა 71
 აღლესვა მახვლისა მხილებისა 84
 აღმაშენებელნი მეფეთ მეფენი 82
 აღყუანა საყდარსა წინაპართასა
 125
 აღრევით ყოფა ერთმანეროსა ში-
 გან 94, 95
 აღწერა, ჯერ-არს ხსენება და ა-ა
 78, 79.
 აღწერა, ელის ა-ა 74, ა-ა სამარ-
 თალთა 118, უკლებლად 118,
 ქალაქის ა-ა 74.
 აწერა, აიათალის ა-ა 74, ქართლი-
 სა ა-ისა 74.

- ახალი ბუნებითი სჯული 133
ბასრობით ყოლა 87
ბედიელი 66
ბენედიქტეს კანონი და განგება 16
ბერძნული სამართლის წიგნი 120
ბისონი 70
ბიძა-ძე 111
ბოქაულთ ხუცეები, ბ-ის სარგო 80
ბოლო, მდივანბეგის განაჩენის ბ-ო 75
ბოძება, მდივანბეგობა ამ წესით გვიბოძებია 80
ბრძანება, მეფეთ-მეფეთა ბ-ითა გაჩენილი 82
ბრწყინვალენი თავადნი 125
ბუნება კაცისა 131
ბუნება ზესთა სოფლისა ძალთა 130, ბ-ე სფლისა 132.
ბუნებანი საცნაურნი და გრძნობადნი 130
ბუნებითი სჯული 133, ახალი ბ-ი ს-ი 133
ბძენი და მონახული 118
ბჭე, ბჭედ დასმა 85
გაგონება, გავიგონეთ 96, 98, გ-ბა საქმეთა 98.
გადახდევა 86
გადახდა ვალისა თავთავისთვის, ან საერთოდ 153
გაერთება მამულებისა 153
გავლენიანი 113
გამოთლა ბუნებისა ჩუენისა სულისა 132
გამომედიებლობა 118, აღწერა სამართალთა გ-ითა 118
გამონახვა დაწამებული მიზეზისა 86
გამოყვანა მსახურისა და მზღებლისა 153
გამოჩენა მოპარვისა 114
განაყოფი 154
განაჩენი 9, 10, მდივანბეგის გ-ი 75
განაჩენნი 118, გ-ის დადება 97, დაწერა გ ისა 121
განგება 16-17, გ-ე ბენედიქტესა 16, გ-ე საქმეთა 16-17 ქუეყანისა გ-ე 133
განაგებენ სიცოცხლესა 131, განკანონება 3, მძიმედ გ-ე 3, გ-ბა წესსა ზედა 15
განკითხვა 86
განკუთა 161, განიკუთოს 161
განმარტვა ლართა 131
განსაგებელი 17
განსაზღვრა კანონთა 17
განჩინება 9, 17
განსრულება 132
განწესება, გ-ნი 5, გ-ე წესისა კანონთა 14, 17, გ-ა ეკლესიის მკრეხველთათვის 53
განწესებული, მეფეთა გ-ი 16
გარდახდევა 97, გ-ას არავისგან მოხსენება 113
გარდახვეწა პატრონისა და ლაშქართაგან 113
გარეშე წესისა 15
გარიგება, სამდივანბეგოს გ-ა 74
გარიგებული, მდივანბეგობა ამ წესით ყოფილიყო გ-ი 80
გარყუნა წერილთა 119
გასაჩენელი 82
გაუჩინეს, სკიპტრა ქუთათელს გ-ს 70
გაყოფილი, ან გაუყოფელი ძმა 113
გაყრა, კარი გ-ისა 121
გაყრილი 153
გაჩენა, გვბრძანა გ-ად 71

გაჩენა ეპისკოპოზთა საქმისათვის 53
 გაჩენა, ვალის საქმე ასრე გავაჩი-
 ნეთ 82, 103,—ნაპარევისა გ-
 ასრე იქნების 110, ასოთა
 საქმე ასრე გავარჩიეთ 102,
 კვეის ბერთა ასრე გავაჩინეთ,
 ჰეროვანთა ა-ე გ-თ, სალაშ-
 ქრო საქმე ა-ე გ-თ 101, და-
 მსხმელისა ასრე გ-თ 102,
 სამეკობროს საქმე ასრე გა-
 ვაჩინეთ 103
 გაჩენა სისხლისა, პატივისა, სა-
 საქმისა 98
 გაჩენილა, ნაპარევისა პირველ ას-
 რე გაჩენილა 115
 გაჩენილი 9, ერთბაშად გ-ი 82, მე-
 ფეთა წინაშე ე-ად გ-ი 82,
 ძველითგან გ-ი 103
 გაცვლილობა 121
 გაწყესებული 79
 გაწყრომა გინდა უსამართლოდ,
 გინა სამართლითა 86, მეფე
 ეპისკოპოზს გაუწყრეს 86
 გემოფენებითი, ცხორება გ-ი 131
 გერშის საქმე 102, 110
 გვარი 148
 გინებით ყოლა 87
 გლახაკთა ნაწილი 85
 გლუხნი, გ-თა ასრე იქმნას 110
 გლოვის წესი 16
 გრძნობადნი ბუნებანი 130
 გუამი, ასონი გ-ანი 131
 გულარლო ცხენი 110
 გვრგვნი 68, 70
 დაბაა 140-141
 დაგდება, ცოლის დ-ა 96
 დაგვწერია ზემოთ დაჯდომა და
 სხვა წესი 64

დადგმა გვრგვნისა, წესი დ-ად
 გ-ისა 68
 დადგრომა შვილიერებისა 131
 დადება სამართლისა 10, პირო-
 ბის დ-ა 153, დ-ა ძეგლისა
 განაჩენისა 97, წესისა 15
 დადება, დ-ითა სისხლისა 94
 დადებული (ძეგლი, სამართალი) 10
 დაესრულა დარბაზობის წესი 63
 დაიწყების გაჩენილი 82
 დამაკლდა ეს ზემოთ 63
 დამამტკიცებელი, ქრისტიანეთა
 სჯულისა დ-ი 86, სასჯელისა
 დ-ი 85
 [დამლოცველი] 66
 დამსხმელი 102
 დამტკიცება, აგრევე დავამტკი-
 ცეთ 82
 დამტკიცება ნათესავობისა 131
 დამტკიცებული წესი 15,—დამტკი-
 ცებული 80
 დარბაზობა, დიდი დ-ა 63
 დარბაზი, დ-ის რიგი, ყოველნი
 კელისუფალნი და მოქმედნი
 დ-ის რ-ის-ნი 73
 დარბაზის ერნი 125
 დარბაზობის წესი 15, 63
 დარბაზობა, წესი და განგება
 დ-ისა 71, სამეფო დ-ა, წესი
 და განგება ს-ოსა დ-ისა 73
 დარბევა კაცისა 153
 დასაწყისი წიგნისა 118
 დასმა, ბჭედ დ-ა 85
 დასმა კათალიკოზისა 96
 დასნი, სამღუდელონი დ-ნი 125
 დასტურდამაღი 73
 დასხდენ, ვითარ დ-ნ მღუდელო-
 მთავარნი 71

დასხდონა, დავსხედით 96
 დასხმა კანონთა 10, 17, დასხმა
 წესთა 14
 დასხმა სასაქმოსა 98
 დასხმულნი კანონნი 10
 დასხმა ვაზირთა, ეპისკოპოზთა,
 მოურავთა 96
 დასხმა, ლალატად დ-ა 96, სასა-
 ფლაოსა ზედა დ-ა 110
 დასხმის წესი 110
 დასხმულობა, დ-ისა წესი 110
 დაურვება, სისხლი დაურვავს 113
 დაურვება გვარსა ზედა 113, 114,
 სრული სისხლის დ-ა 114,
 ორკეცი სისხლის დ-ა 113
 დაუწერია 65, 66
 დაქცევა ციხეთა 96
 დაშოვრება, ერთმანეთის დ-ა 121
 დაწამება, მიზეზი დასწამონ 86
 დაწერა განაჩენისა 121
 დაწერილი სჯული, ანუ წიგნისაჲ
 133
 დაწვა ორთავე თვალთა 114, 115
 დაწინდულობისა წესი 110
 დაწყებაჲ უსრულად 132
 დაჭერა, გულთა შიგან ღ-თის ში-
 შის დ-ა 82
 დაჭრა ხელფეხისა 114
 დაჯდომა და სხვა წესი 64
 დედა 82
 დედა-მძუძე 166-169
 დედოფალი 193
 დიაკონნი 189
 დიგესტნი 10-11
 დიდებული 118, დიდებულნი 82,
 დიდ-ვაჭარი, კარგი დ-ი 85
 ეგების, არ ეგების ხელად შეპყრო-
 ბა ეპისკოპოზისა 85

ეკლესია 114, ე-ის მკრებველნი 53
 ემატოს სისხლსა 113
 ეპისკოპოზი 113, მეორე მეფე ე-ი
 არის 86, ე-ის ხელად შე-
 პყრობაჲ 85, მეფე გაუწყრეს
 ე-ს 86, ე-მან მეფესა შესტო-
 დოს 85, ე-ნი 82, 87, 96, 125,
 თავი ე-ზთაჲ 189, ე-თა საქ-
 მე 53
 ეპისტოლე კანონიანი 5-6, ე-ა 6,
 მრგულივმოსავლელი ე-ა 6,
 ე-ა საყოველთაოჲ 6
 ერთბაშად გაჩენილი 82, მოწმო-
 ბის დართვა ე-ად 118
 ერთი ზომი სხვის მიცემა 115
 ერთსახლი ძმა 113
 ერთობა 153, ერთობაში შემატე-
 ბა და დაკარგვა მამულები-
 სა 153, ე-ში მოხმარება მ-
 მულის გამოსავლისა 154.
 ერთმანერთის თავის მონდომე-
 ბა 153
 ერი 144-146, 197, ერისკაცი 145,
 ერისაგანი 146, —ყოველი ე-ი
 85.
 ერნი საღმრთონი და სამხედრონი
 118
 ერისთავნი 96, 135, ე-ნი, ერის-
 მთავარნი სოფლებისანი 187-
 188
 ერისკაცი 188
 ერისმთავარი 183-184, 187-188
 ერისმთავრობაჲ 187-188
 ვაზირი, ე-ის სარგო 80
 ვაზირნი 96
 ვალის საქმე 82, 103, ვალი, თუ
 ვითარ აიღების 121, კარი
 ვ ისა 121, ვ-ის გადახდა 153.

ვაკარი, ვ-ის მოკლეა 83
 ვაკშის ქამა 110
 ვინგინდა, სხვა ვ-ა 83
 ზემოთი წერილი წესი 76
 ზემორე წერილი წესი 76
 ზემოთ დაგვწერია 64, ზემოთ და-
 მაკლდა 63.
 ზეპურნი დედანი 194
 ზესთასოფლისა ძალნი, ზ-ისა ძ-თა
 ბუნება 130
 ზითვად გატანება 162-163
 ზინო-სქუა 192
 ზომი, ერთი ზომი 115
 ზრდილი, მეფეთა წინაშე ზ-ი 85
 თავადი 118
 თავადნი, ბრწყინვალენი თ-ნი 125
 თავთავისთვის გადახდა ვალისა
 153
 თავი ეპისკოპოზთა 189
 თავი, აპკა თ-ისა 131
 თანდასწრება, თ-ით 125
 თეთრი, თ-ის გარიგება, კარი თ-ის
 გ-ისა 121
 თესლი 143-144, თესლ-ტომი 143,
 უცხო-თესლი 143-144
 თვალნი, ორნივე თ-ი დაეწვას
 114, 115
 თვალთა დაწვის ვინ ღირსა 114
 თნევა, არავის სთნიოთ 82
 თემი, ხუთივე თემი 111
 თვთმოდრავი, ჭური თ-ი 132
 თვსნი 196
 იმიერ, კელი ი-რ 67
 იმიერი, იმ-ით მოვიდეს 61
 იოვნი, ძრვად ი-თა 131
 იტყვის, უსამართლოს არას ი 85
 იქნას, არაზიას საქმე ასრე იქნას
 102

იშხელი 70
 კადრება, შჯულის მოძღვრებასა
 იკ-და, ი-ბდეს 87
 კათალიკოზი, ქართლისა კ-ზი 96
 კათალიკოზობა, კ-ბის აღება
 189, 190
 კანონი 2-4, კ-ი სიძვისა 3, კ-თა
 დასხმა, დადება, შეკრება
 10, კ-თა ცუალება 125
 კ-თა ნაწილი 11-12,
 კ-ნი დასმულნი 10, კ-ნი საეკ-
 ლესიონი 3, კ-ნი შეცოდე-
 ბულთანი 34-35, 37
 კანონსა ქვეშე ყოფნა წმიდათა მო-
 ციქულთა 112
 კანონებრივი იხ. მიგება
 კანონიანი, იხ. ეპისტოლე
 კარგი დიდვაჭარი 85
 კარი 12, კ-ი გაყრისა და ერთმა-
 ნეთის დაშოვრებისა, თუ ვი-
 თარ უნდა 121, კ-ი ვალისა,
 თუ ვითარ აიღების 121. კ-ი
 თეთრის გარიგებისა 121, კ-ი
 ნასყიდობისა 121, კ-ი პირ-
 ველი 74, 78, კ-ი პ-ი ყოვლი-
 სა კელჯოხიანისა და მათის
 სარგოსი 74, 78 კ-ი სასახ-
 ლების რიგისა 73, 78, კ-ი
 კაცის კვლისა 3, კ-ი ქურ-
 დობისა 121
 კარის მოხელენი 125
 კაცი ჭური თვთმოდრავი, სულითა
 კელმწიფვ ნებასა თვსსა 132,
 კაცი, ნამყოფი კ-ი 85
 კაცის გამოყვანა, დარბევა 153,
 წიგნი სამართლისა კ-თა შე-
 ცოდებისა 105
 კაცის კვლისა კანონი 3

კაცის მოკლეა ლალატი 113
 კაცისა შესაქმე 130
 კაცობრივი ქცევა 13
 კეთილი წესი 14
 კითხვა-მიგებაჲ 6-7
 კითხულობითა და ბრძანებითა 121
 კოდიკოჲ 10-11
 კოდისპური 74
 კრებაჲ, კრებანი 4
 კ-ჲ მსოფლიოჲ 4-5
 კ-ნი ადგილობითნი 4-5
 კრებულნი ცხრაზმის კევისა სამი-
 სავე კევისანი 160
 კრულ, წყეულ და შეზვენებულ
 იყუნ 112, 113, 114, 115
 კურთხევა მეფეთა 71
 ლარი ძრავს ყოველთა ასოთა გუა-
 მისათა 131, შოკვაჲ და
 განმარტვაჲ ლ-თაჲ 131
 ლაშქარნი 113
 ლოცვისა წესი 15
 მამა 82
 მამაკაცი 132
 მამა-მძუძე 165-170, 189
 მამა-პაპათ მამული 153
 მამასახლისი 148-150, 171
 მ-ი მცხეთისაჲ 172, 185, მ-ი
 მცხეთელი 172, ქართლისა
 მ-ი 185, კარგი სოფლისა მ-ი
 85, 185
 მ-ნი ქვეყნისანი 184-185, მ-ნი ცხრა-
 ზმის კევისა 160
 მამული მამა-პაპათა, ნასყიდი, უს-
 ყიდი, საერთო 153, 154,
 სამკვიდრო 154
 მამულის გამოსავლის ერთობაში
 მოხმარება 154, მ-ის გაცემა
 უკითხვად 153, მ-ის საერ-

თოდ მოხმარება 153, მ-ების
 გაერთება 153, მ-ის ყიდვა
 153, მ-ი ვიქრთამოთ 153
 მართებლობა, უთანკმოება და უწე-
 სოება მ-ისა 125
 მართებს, პატივი მართებს, ქუთა-
 თელსა იზხნელისა სწორი პ-ი
 მ-ს 70, შეხვეწა მ-ს ეპისკოპოზ-
 სა მეფისა 85
 მართებს, რაც მ-ს, მან უყოს 113
 მართალი სამართალი 82, მ-ი სა-
 ჩივარი 82
 მასმია, პატრონისაგან არა მასმია 65
 მაყარი 164
 მაშენებელი ეკლესიათა 84, მაშც-
 ნებელი ე-ა 85.
 მახვილი მხილებისა, 84
 მგრძნობელი, სული მ-ი 132
 მდაბიური 146
 მდაბლად, უფრო მ-ად კელთა და-
 სხმა ნოხთა ზედა 70
 მდადი 164
 მდივანბეგის განაჩენი 75
 მდივანბეგობის წესი და რივი 80
 მეტუფე, მეფე 173, მე-ე ეპისკოპოზს
 გაუწერეს 86, წარმავალთა
 ამათ უამთა მე-ე 87
 მეფეთა კურთხევაჲ, წესი და გან-
 გებაჲ მ-თა კ-ისაჲ 68, მე-თა
 კურთხევა 71, მეორე მე-ე 86,
 მ-სა შესცოდოს 86, ეპისკო-
 პოზმან მ-სა შესცოდოს 85,
 მ-ისაგან ხელად შეპყრობა
 არ ეგების ეპისკოპოზისა 85,
 მეფენი, მორწმუნენი მ-ნი 86
 მეუფე, წმიდა მეუფე და ქართლი-
 სა კათალიკოზი 96

- მეყვისი, ახლოს მეყვისი, მ ის
მოკლვა 113, მ-ნი 82.
- მთავარნი სოფლებისანი 187, 188,
ქართლისა მ ნი 186
- მიგება კანონებრივი 6
- მიღრეკა სასწორისა სამართლისა
84
- მიზეზი დასწამონ 86, მ-ი სიცოც-
ხლისა 131, მ-ისა გამონახ-
ვა 86
- მიმძღაერებულნი საქმენი 94
- მიმძღაერებულობა, მ-ა ქმნილიყო
96
- მიტაცებულნი, უწესოდ მ-ნი 160
- მიყოფა, კელის მ-ა 110
- მიცემა უკლებლივ 115
- მიწვენული სისრულესა, ვერ- -132
- მიპრონი 87
- მკვდრნი მცხეთელნი 189
- მოკვლევა, მოვიკვლიეთ სასაქმენი
96
- მოკითხვის წესი 16
- მოკითხული ვქენით 80
- მოკლვა ერთსახლი და გაუყოფე-
ლი, ან გაყოფილი ძმისა 113
- მომქმედი, სამართლისა მ-ი 84
- მომცემელი სიცოცხლისა 131
- მონაზონი 86, მონაზონნი 87
- მონა-მკეველნი 196
- მონახული, ბრძენი და მ-ი 118
- მოპარვა რიგინდარსი 114, 115,
მ-ვა საპატიჟოსა ადგილსა
114, მ-ვა ცხენისა და რაგინ-
დარისა 115
- მორიგე ლაშქრის განჩინება 125
- მოსაფლავე 66
- მოსხმა, მოვასხენით კევისბერნი და
ჰეროვანნი 95
- მოურავნი 96
- მოქმედნი დარბაზის რიგისანი 73
- მოღება კურაპალატობისა 85
- მოშლა, არცა მეფესა მოეშალა 82
- მოძღუარი 85, მოძღვარი 86
- მოიქცენ, მოკელენი როგორ უნდა
მ-ენ 74
- მოწესე, მ ნი 15
- მოწმობის დართვა ერთბამად 118
- მოხელენი, კარის მ-ნი 125
- მობმარება საერთოდ მამულისა 153
- მობხენება, გარდახდევისა არავის-
გან მ-ა 113
- მოკელენი როგორ უნდა მოიქცენ
74
- მოკსენება, ვინცა საჩივარსა ნოი-
კსენებდეთ, მართლად მ ბა,
82
- მოხუცებულნი 197
- მრავალფერნი ულუსობანი 96
- მრგულივმოსავლელი ეპისტოლე 6
- მსახური 153, მ-ის გამოყვანა 153
მ-ნი 195, 197, 198
- მსოფლიო 4
- მსუბუქობა, სისხლისა მ-ა 97
- მსჯავრნი სამეუფონი 84
- მუნებურნი სასაქმენი 96, მ-ნი კე-
ვისბერნი და ჰეროვანნი 95
- მუქაფა 85
- მუშაშბის სახლის რიგი 76
- მღვდელი 86, 87, 160, 161
- მღვდელთავანი 145, 188
- მღვდელთმოდვარნი 87
- მცხეთისა მამასახლისი 185
- მხილება, მახული მ-ისა 84
- მხლებელი, მ-ის გამოყვანა 153
- მკევალი 196, 198
- ნათესავი 144, 145, 196

- ნათესავობაჲ, დამტკიცებაჲ ნ ისაჲ 131
- ნამყოფი კაცი, მეფეთა წინაშე ნ-ი კ-ი 85
- ნაპარევი 115, ნ-ის გაჩენაჲ 110
ნ-ისა ასრე გაჩენილა 115, ნ-ის დაფასება 115, ნ-ის მიყიდვა 115, ნ-ის პატრონი 115, ნ-ის უკლებლივ მისსა პატრონისა მიცემა 115, ნ ის ხელთავე ქონება 115, ნ-ის ყიდვა 114
- ნასყიდი მამული, ან ყმა 153, 154
- ნასყიდობა 121, 154
- ნაწილი ცხოველებისაჲ და ძვრისაჲ 132
- ნაწილი კანონთა 11-12
- ნიშანი, ნ-ის წარგზავნა 162
- ნებაჲ, სულითა კელმწიფჳ ნებასა თვსსა 132
- ნოტიოჲ 131
- ორკეცი სისხლი 113
- ორსულის ჯვარის დაწერა 160
- პალატი 70
- პატივი, მსოფლიოსა ამის პატივი 98, იშხნელის სწორი პატივი 70, არღარავისაგან გუაქუს პ-ი 87
- პატრონი 82, 113
- პირველად, პ-ად ჯერ-არს ხსენება და აღწერა 78, 79
- პორფირი 70
- პირობაზე ყოფნა 153, პირობის დადება 153
- პირუტყუნი 132
- პირუტყუებრი 132
- პურობა, რიგი პ ისა 78, 79
- პურობა, უცილებლად პურობა ტახ-ტისა და სკიპტრისაჲ 95
- ჟამისა შემოსრულობა, სხვისა ე-სა შ-ა 94, 95
- ჟინო-რქუა 192
- რაგინდარას მოპარვა 115
- რიგი, ალაყაფის შუა სახლის რ-ი 76, დარბაზის რ ი, კელის-უფაღნი და მოქმედნი დ-ის რ-ისანი 73, მუშამბის სახლის რ-ი 76, რიგი პურობისა 78, 79, სასახლეების რ-ი 76, წესი და რ-ი, მდივანბეგობის წ-ი და რ-ი 80, სასახლეების რ-ი, კარი ს-ის რ-ისა 73, რ-ი წყალობისა და რისხვსა 78, 79, სხვათა ქვეყნისა რიგნი 118.
- რისხვა, რიგი რ-ჟსა 78, 79
- რჯულთ არც სძეთ წესად, უწერი-ათ 82
- რჯული, ქართველთა რ ნი, სხვათა რ-ნი 82
- საბალახო, ს-ოს აღება 74
- საბჭოდ ჯდომა 82
- საგრძნობელნი 131
- საერთო მამული 153
- საერთოდ გადახდა ვალისა 153, საერთოდ მოხმარება მამულისა 153
- საკანონი ასკეცი 113
- საკელაროჲსა წესი 15
- საკითხავი სასჯულო 99, 98
- საკუთარნი 195-196
- სალარო 114
- სალაშქრო საქმე 101, ს-ო ს-ის გაჩენა 101
- სამართალი 7-8, 121, მართალი ს ი 82, სამართალი აღარ იყო 96, აღწერა ს-თა 118, ს-თა შეც-

- ვლა სხვებრ 119, სამართალი
კათალიკოზთა 51, ს-ით გან-
კითხვაჲ, ყოველისა ერისა
ს-ით გ-ჲ 85, ს ისა მართლად
მომქმედი 84 მართალი ს-ის
გაჩენა 82, ს-ის წიგნი 8,
წიგნი ს-ისა კაცთა შეცო-
დებისა 104, ბერძნული, სომ-
ხური 120, სახევისთავო ს-ის
წ-ი 81
- სამართალნი სამეფონი 84
- სამართალნი, ესე ვითარისა ს-ნი
სხვათა განაჩენთა შინა მოკ-
ლედ იბოების 118
- სამასპინძლო, ს-ოს შეწერა 74
- სამდივანბეგოს აღება 74, ს ოს გა-
რიგება 74
- სანეკობროს საქმე 103, ს ოს ს-ის
გაჩენა 103
- სამეფონი, მსჯავრნი და სამარ-
თალნი ს-ნი 84
- სამეფო, უცილებლად ქონება ს-ი
95
- სამეფო დარბაზობა 73
- სამთავნელი 160, 161
- სამკაული 161, ს-ი სასძლო 162,
163
- სამკვიდრო მამული, ყმა 154
- სამამასახლისო სამსაუბრებელი მე-
ფის 173-174
- სამსახური, ზემოთის წერილის წე-
სით იმსახურობოდენ 76 (bis)
- საუფროსო 154
- საღმრთონი, ერნი ს-ნი 118
- სამღუდღელონი დასნი 125
- სამხედრონი, ერნი ს-ნი 118
- საპატიყო ადგილი, ს-სა ა-სა მო-
პარვა 114
- სარგებელი, ს-ი სძესთ წესად 82,
104, ს-ის აღება 82
- სარგო, ბოქაულთ-ხუცესის ს-ო
80, ვაზირის ს-ო 80, კელჯო-
ხიანის ს-ო 74
- სასაქმენი, მოვიკვლიეთ მუნებურნი
ს ი 96
- სასაქმო 98-99
- სასაფლაოსა ზედა დასხმა 110
- სასახლეები, ს-ის რიგი 73, 76, 78,
კარი ს-ის რიგისა 73
- სასწორი სამართლისაჲ 84
- სასჯელი, ს-ისა დამამტკიცებელი 85
- სასჯულო საკითხავი 98, ს-ო საქ-
მე და საეკლესიო რისაც ვინ-
და სასაქმისა 98-99
- საქართველოს ჩინებულნი 125
- საქმე ეპისკოპოზთა 53, ასაბიას
ს-ე 102, ასოთა ს-ე 102,
ა-თა ს-ის გაჩენა 102,—გერ-
შისა ს-ე 102, 110, გ-ისა ს-ე
ასრე იქნას 102, 110,—ვა-
ლის ს-ე 82, 103,—სალაშ-
ქროს ე ასრე გავაჩინეთ 101,
სამეკობროს ს ე 102, სას-
ჯულო და საეკლესიო ს-ე
98, ს-ის წარუმართებლობა
125, ს-მე აქვს, არცა ს-ე ა-ს
86
- საქმენი, სხვანი მრავალნი უწესო-
ნი მიმძღავრებულნი საქ-
მენი 94
- საქონლის პატრონი 115
- საფლავსა კელის მიყოფა 110
- საყდარი წინაპართა, აღყვანა ს-თა
125
- საყოველთაოჲ ეპისტოლეჲ 6
- საჩივარი, მართალი ს-ი 82, ს-ისა

- მოიკსენებდეთ 82,—სები
119, ს-ბი არის და მოვა 119
- საცნაურნი ბუნებანი 130
- საწელიწდისთაო ძღვენი 65
- სახევისთავო სამართლის წიგნი 81
- სახლეულნი 189, 196, 197, 198
- სახლი, მუშამბის ს-ი 76, ს-ი სა-
დედოფლო 193, ს-ი 141-
142, 147, ს-ი პიტიახწისაჲ,
მცხეთისა ს-ი, დიასამიძის,
ხურსიძის ს-ი 141
- სახლისა უფალი 149
- სახლის კაცი 148, სახლის შვილი
148
- სახლისკაცობის პირობა 153
- სახლის მოშლა და გაყრა 153
- სახლნი მამა-მძუძეთანი 165-168,
ს-ნი მცხეთელთა მკვდრთანი
189, 190.
- საკელმწიფო, სჯულისდება ს-ო 73
- სეპური 184
- სეპურნი დედანი 190, 194-195
- სეფე-ქალი 194
- სეფე-წული 194, სეფე წულნი 186,
194-195.
- სიკუდილი 96, 118
- სიმდიდრეჲ სიცოცხლისაჲ 131
- სისრულე, მიწვევული ს-ესა, ვერ
132, ს-ე სულისა კაცისაჲ
132
- სისხლი, მსოფლიოსა ამის ს-ი 98,
ს-ის დადება 94,—სისხლი
118, ს-ის დაურეგება 13,
სრული ს-ი 114, ორკეცი
ს-ი, ორკეცი ს-ის დაურეგება
113, ს-ი ორი ნაწილი 114,
ს-ი 1/2 114, სისხლსა ემა-
ტოს 113
- სისხლისა მსუბუქობა 97
- სიტვოჲ 131
- სიძვისა კანონი 3
- სიცოცხლე, მიზეზი ს-ისაჲ 131,-
ძალნი, რომელნი განაგებენ
ს-ესა 131, სიმდიდრეჲ ს-ისაჲ
სიცოცხლეჲ, მომცემელი ს-ისაჲ
130
- სიკემლე 131
- სეკპტრა, უცილობლად პყრობა ს-სა
95, ს-აჲ 70.
- სოფელი ხილული და უხილავი 130
- სტუქისნი ამის ს-ისანი 131
- სოფელი 139-140, ს-ი სპარსეთი-
საჲ, ს-ი ქართლისაჲ 139-
140, 190. მთავარნი და
ერისმთავარნი, ან ერისთავ-
ნი ს-ებისანი 187-188, ს-ისა-
მამასახლისი 85, 185
- სომხური სამართალი, ს-ი ს-ის წი-
გნი 120, 121
- სპასალარი 135
- სპასპეტი 135
- სრული სული 132
- სტუქისნი ამის სოფლისანი 131
- სული 132, ს-ი სრული და უსრუ-
ლი 132, ს-ი პირუტყუებრი-
მგრძნებელი 132, ს-ის ბუნე-
ბაჲ 132
- სუფრა, მარცხენის მკარი ს-აი 64
- სძესთ წესად, არც სარგებელი
წ-ად სძ-თ 82, 104
- სწორი, იშხნელისა ს-ი პატივი 70
- სწორი, ს-ის მოკლეა 113
- სხვა, ერთი ზომი სხვა მისცეს 115.
სხვათა რჯულნი 82
- სჯული 8, 87,
- სჯული 87, ს-ი ბუნებითი 133.

- ახალი ბ-ი ს.ი 133, ს-ი წიგ-
ნისაჲ, ანუ დაწერილი 133.
სჯულნი 104
- სჯულისდება საკელმწიფო 73
სჯულისმეცნიერი 189
- ტახტი, უცილობლად პურობა ტ-სა
95, წარვედით ტახტით ჩუე-
ნით, ქალაქით 95.
- ტვინი 131, ტ-ი არს მომკემელი
სიცოცხლისაჲ 131
- ტიტლოსი 11-12
- ტოპმი, ტომი 144
- უაზნონი 190-191, 193
- უბრალოდ, ცოლის უ-დ დაგდება
95
- უთანკმოება მართებლობისა 125
- უკადრისი 118
- უკლებლად აღწერა სასამართლო
წიგნებისა 118
- უკლებლივ მიცემა ნაპარევისა 115
- ულუსობანი 96, მრავალფერნი უ-ი
უმართლევ, უ-ა 70
- უმეფო და უდიდებულესი კაცი
114, 115
- უხდა განკითხვა, გამონახვა, გადა-
ხდევა 86
- უპატიოდ ყოლა 87
- უსამართლო, უ-ოს არას იტყვის 85
- უსამართლოება, დიდი უ-ა ქმნი-
ლიყო 96
- უსრულო სული 132
- უსულოჲ 132
- უსყიდი მამული, ან ყმა 153, 154
- უფალი 193
- უფლება 9
- უფლისწული 125, 195
- უქრმო დედაკაცის ცოლად მოტა-
ცება 161
- უცილებლად პურობა ტახტისა და
სკიპტრისა 95, უ-ად ქონე-
ბა სამეფოსი 95
- უწერია, ასრე უწერია 65,—არც
სხუათა სჯულთ უწერია 104
- უწესოება 125, უ-ა მართებლობი-
სა 125.
- უწესონი საქმენი 94
- უხილავი სოფელი 130
- ფიცება 115
- ქალაქი, 143 ქალაქი სოფლებითა
140, ქ-ის აღწერა 74.
- ქართველთა რჯულნი 82, ქ-თა
წესნი და ქცევანი 118.
- ქართლ-ისა კათალიკოზი 96,
ქ-ისა მამასახლისი 185, ქ-ლი-
სა მთავარნი 186.
- ქელთა გარეთ ყოფა 113
- ქვეყნისა რიგნი და ქცეულებანი
118
- ქმნა, უსამართლობა, მიმძლავრე-
ბულობა ქმნილიყო ერთმა-
ნერთსა ზედა 96, იქმნას, გერ-
შისა საქმე ასრე იქნას 102,
110,—გლეხთა ასრე ი-ს 110,
გულარლოს ცხენისა ასრე
ი-ას 110, შუა მისრულისა
ასრე ი-ნას 110, ნაპარევისა
გაჩენაჲ ასე იქნების 110.
- ქონება, გუაქუს პატივი, არ—87
- ქორეპისკოპოზნი 87.
- ქუეყანაჲ 142-143, ქ-ჲ სპარსეთი-
საჲ 139, ქ-ისა განგე-
ბაჲ 133.
- ქუთათელი 66, 70
- ქურდობა, კარი ქ-ისა 121
- ქცევა კაცობრივი 13, ქცევანი.
ქართველთა ქ-ნი 118

- ქცეულბანი, სხვათა ქვეყნისა ქ-ნი 118
 ლალატი 118, ღ-ად დასხმა 96, ღ-ის ქმნა 114, ღ-თ ძმის, ან სხვა კაცის მოკვლა 113
 ყინელი 131
 ყრმაჲ 132, 196 197
 შემოყრა 154
 შეოჰვაჲ ლართაჲ 131
 შეკაზმა 85
 შეკრებაჲ კანონთაჲ 10
 შემდგომი, ამისი შ-ი, შ-ის ძიება 75
 შემზადებულ არს 118
 შემოტანა, შემოვიტანეთ ერისთავ-ნი, კვეისთავნი, კვეისბერნი, ჰეროვანნი 96.
 შეპყრობა, ხელთა შ-ა არა ვისვან შეიპყრობის 86
 შეურაცხად ყოლა 87
 შეურაცხებაჲ, შჯულისა და მღდელთ-მომღვართა შ-ჲ 87.
 შეყრა, ძმათ შევიყარენით 153
 შეყრილობა 153, შ-ის წიგნები 153—156, 154.
 შეცვლა სამართალთა სხვებრ 119
 შეცოდვა, მეფესა შესცოდოს 85.
 მეფესა, ეპისკოპოზსა, სჯულ-სა, ეკლესიასა შ-ოს 86.
 შეცოდება ყოველივე, წიგნი სა-მართლისა კაცთა შეცოდე-ბისა 104
 შეწყრა, სამასპინძლოს შ-ა 74
 შეწყნარება, შეიწყნარენ 86
 შეწყნარება მკვლელისა 113
 შეხვეწა 85
 შეველა მკვლელობაში 113
 შევილიერებაჲ, დადგრომაჲ შ-ისაჲ 131
 შიშველი კმალი 162, 164
 შიში, გულთა შიგან შ-ი უნდა და-იჭიროთ 82
 შუამისრული 110
 შჯული 8
 ჩვეულებაჲ 12-13
 ჩინებულნი, საქართველოს ჩ-ნი 125
 ჩნდა, ადვილად ჩნდა 97
 ციხე, დაქცევა ც-თა 96
 ცოლად მოტაცება უქრმო დედა-კაცისა 161, ც-ის დაორსუ-ლება 160, ც-ის უბრალოდ დაგდება 96, ც-ის წაგურა 96.
 ცოლოსანნი ეპისკოპოზნი 189
 ცუალება კანონთა 125
 ცხენის მოპარვა 115
 ცხოველებაჲ, ნაწილი ც-ჲ 132
 ცხოველი 132
 ცხორებაჲ გემოაფნებითი 131
 ძალნი, რომელნი განაგებენ სი-ცოცხლესა 131, ზესთასოფ-ლისა ძ-ნი 130
 ძეგლი 9, ძ-ი განაჩენი 97, ძ-ი გა-ნაჩენი დავედვით 97, ძ-ის დადება 9-10, 81, 93 და შემდეგი.
 ძეგლის წერაჲ 9
 ძველადგან 79
 ძველითგან გაჩენილი 103, ძ-ითგან ყოფილიყო 82
 ძვრათ, ნაწილი ძ-ისაჲ 132
 ძიება, ამისი შემდგომი... ბოლოს იძიეთ 75
 ძმა ერთსახლი და გაუყოფელი 113, ძმა უფროსი, უმცროსი 155, ძმათ შეყრა 153, ძმანი 82, ძმის მოკვლა ლალატით 113.
 ძმობის წიგნი 153, ძ-ის პირობა 153

ძრვამ იოვთამ 131, ძ-მ ასოთა
გლამისათამ 131
ძუძუს-მტე 166-167
ძღვენი საწელიწდისათა 65
წაგურა, ცოლის წ-ა 96
წარმავალნი ჟამნი, წ-თა ამათ ჟ-თა
მეფე 87
წელიწდისთავის დღე 64
წერა, უწერიათ, არცა სხვათა
რჯულთა უ-იათ 82
წესი 13-14, წესი დამტკიცებული
15, წ-სი გლოვისა 16, წ-ის
დადება 15, სარგებელი წ-დ
სძესთ, არც წ-ად სძესთ,--წ-სი
დარბაზობისა 15, 63,—წ-სი
დადგმად გვრგვნისა 68, წ-სი
ეკლესიისა და მონასტრისაჲ
14, ზემოთი წერილი წ-ი 76,
დასხმის წ-ი 110, დასხმულო-
ბისა წესითა 110, დაწინდუ-
ლობისა წ-ი 110, წ-ი კეთი-
ლი 14, წ-ი ლოცვისა 15,
წ-ი ქრისტიანობისაჲ 14,—
წ-ი მოკითხვისა 16, წ-ი სა-
კელაროჲსა 15, წ-ი სახლი-
სა საკელმწიფოსა 15, წ-ი
ჯდომისა და დგომისა 15.
წესთა დასმა წერით და უწერე-
ლად 14
წესნი, ქართველთა წ-ნი 118, გა-
რეშე წესისა 15
წესი და განგება დარბაზობისა 71.
წესი და განგებაჲ მეფეთა
კურთხევისაჲ 68, წესი და
განგება სამეფოსა დარბაზო-
ბისა 73, წესი და რიგი, მდი-
ვანბეგობის წ-ი და რ-ი 80,
ამ წ-ით ბოძება 80, ამ წ-ით

გარიგებული 80, ზემორე წე-
რილი წ-ი 76.
წიგნი სამართლისა 8, წ-ი ს-ის
კაცთა შეტოდებისა 104, დასა-
წყისი წ-ისა 118, სახევისთა-
ვო სამართლის წ-ი 81, შეყ-
რილობის წ-ები 153, ძმობის
წ-ი 153, წ-ნნი სასამართ-
ლონი 118.
წილის გამოყოლა სახლისკაცები-
საგან 154
წყალობა, რიგი წ-ისა 78, 79
ჭამა, ვაკში ეჭამოს 110
ჭკვიანი კაცი 82
ჭური თვთმოდრავი 132
ჭურჭერი 131, ჭ-ი, რომელსა შინა
არიან საგრძნობელნი 131.
ხელად შეპყრობა 85
ხელთავე აქენდეს ნაპარევი 115
ხელფეხის დაჭრა 114, 115
ხილული სოფელი 130
ხსენება და აღწერა, ჯერ-არს ხ-ა
და ა-ა 78, 79
ხუცესი 160, ხ-ნი 87
კევი 143
კევისბერი 95, 96, 101
კევისთავნი 96
კელყავით 71
კელთა დასხმაჲ ნოხთა ზედა 70
კელი ამიერ და იმიერ 67
კელის მიყოფა, სასაფლაოს კ-ის
მ-ა 110
კელისუფალნი დარბაზის რიგისა-
ნი 73
კელმწიფეჲ, სული კ-ჲ ნებასა
თჳსსა 132
კელმწიფჳ 172 173

კელჯოხიანი, კარი ყოელისა კ-ისა
 და მათის სარგოსი 74, 75
 ჯღომა, საბჭოდ ჯ-ი, სჯდებოდეთ
 82
 ჯერ-არს ხსენება და აღწერა 78, 79
 ჯვარდაუწერელი კაცი 160
 ჯვარდაუწერელი ცოლი, ჯ-ი ც-თან
 დაწოლა 160

ჯვარის დაწერა 160, 161
 ჯინო-სქუა 192
 ჯოგი 114
 ჰეროვანი 95, 96, 101, 192
 ჰნებაეს, არა ჰ-ს 87
 ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოფნა
 94, 95.
 ჰსწრებოდეს, ვერ ჰ-ს გაჩენასა 94.

შეჩინებული კორაქტურული შეცდომების ბასწორება

გვ. და სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
1,3-4	ისტოტორიის	ისტორიის
5,10	ადილობითნი	ადგილობითნი
44,5	მცირესეული	მცირისეული
46,28	გარემოების, გამოა,	გარემოების გამოა,
52 შენ,	ვაგტანგ	ვახტანგ
62,9	§ 1	ნაწილი I
70,1	საქსრთველოს	საქართველოს
70,2	ორგანი	ორგანო
81,14	თავი II	ნაწილი II
82,18	კუროპალატის	კურაპალატის
83,32	უბნელის	ურბნელის
104,29	დედების	დადეების
110,15	იმქმნას	იქმნას
112,4	ვახტანგ	ვახტანგ
118,15	სასჯელითა	სარჯელითა
122,11	საიდგანაც	საითგანაც
150,3	გვაროვნებათა	გვაროვნობათა
159,31	ოსებსა	ოსეთსა
160,16	ახალუბის	ახალუბნის
165,33	ან“-ო)	ან“-ო (
166,23	„დედა-მშუქე“ ჯერ არ- სადა ჩანს	„დედამშუქე“ „მოქცევა ქართლისაჲს მათიანე“-ს გარდა (Опис. II, 711 დ 746) ჯერ არსადა ჩანს
168,29	აქ	ამ
175,21	ნათესავობრივობაზე	ნათესავობაზე
176,17	ყოფილან „ბრნვეოს“	ყოფილა „ნბრნვეოს“
176,32-33	ასურულში	ასურულში

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ

7/09/130